

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
"ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ"

Центр дослідження історії Волині

НАУКОВІ ЗАПИСКИ
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
«ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ»

Серія «Історичні науки»

ВИПУСК 30

*Рекомендовано до друку вченою радою
Національного університету «Острозька академія»
(протокол № 4 від 30 листопада 2020 року)*

*Науковий журнал входить до категорії «Б» переліку фахових видань з історичних наук
(наказ МОН від 24.09.2020 р. №1188)
та включений до міжнародної наукометричної бази Slavic Humanities Index.*

Редакційна колегія:

Трофимович В. В., доктор історичних наук, професор (*головний редактор*);
Атаманенко А. Є., доктор історичних наук, професор;
Висоцький Р., доктор габілітований, професор;
Давидюк Р. П., доктор історичних наук, професор;
Каспарек Н., доктор габілітований, професор;
Кулаковський П. М., доктор історичних наук, професор;
Лисенко О. Є., доктор історичних наук, професор;
Плохій С. М., доктор історичних наук, професор;
Яремчук В. П., доктор історичних наук, професор;
Атаманенко В. Б., кандидат історичних наук, доцент;
Близняк М. Б., кандидат історичних наук, доцент;
Марчук В. С., кандидат історичних наук;
Якубович М. М., кандидат історичних наук, доцент;
Смирнов А. І., кандидат історичних наук, доцент (*відповідальний секретар*).

Рецензенти:

Зашкільняк Л. О., доктор історичних наук, професор Львівського національного університету імені Івана Франка;

Стельникович С. В., доктор історичних наук, професор Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Н 34 Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки» / редкол.: В. В. Трофимович (голов. ред.) [та ін.]. Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2020. Вип. 30. 106 с.

ISSN 2409-6806

DOI 10.25264/2409-6806-2020-30

Науковий журнал присвячений проблемам української і світової історії, історіографії та джерелознавства. У ньому представлені наукові зацікавлення дослідників Національного університету «Острозька академія» та інших освітніх і наукових установ.

Для фахівців-істориків, викладачів, аспірантів і студентів закладів вищої освіти.

**УДК 94(082)
ББК 63**

ISSN 2409-6806

© Видавництво Національного університету
«Острозька академія», 2020
© Автори статей, 2020

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

<i>Микола Близняк</i> ЗАХОДИ ПРОТИПОЖЕЖНОЇ БЕЗПЕКИ У МІСТАХ ВОЛИНИ У XVIII СТ. (НА ПРИКЛАДІ МІСТА ДУБНА)	5
<i>Володимир Марчук</i> НЕЛЕГАЛЬНИЙ ТОВАРООБІГ НА «ВОЛИНСЬКІЙ» ДІЛЯНЦІ ПОЛЬСЬКО- РАДЯНСЬКОГО КОРДОНУ В 1920–1924 РОКАХ	14
<i>Тетяна Омельчак</i> НАСЕЛЕННЯ РІВНОГО У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1921-1939 РР.): ЕТНО- ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА	21
<i>Ярослав Антонюк, Володимир Трофимович, Лілія Трофимович</i> ОРГАНИ БЕЗПЕКИ ОУН(М) У ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1940 – 1944)	29
<i>Валентина Добровичська</i> РАДЯНСЬКА ПРАКТИКА ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛЯ В ОСТРОЗЬКОМУ ПЕДАГОГІЧНОМУ УЧИЛИЩІ (1939–1941, 1944–1956 РР.)	36
<i>Анатолій Тершак</i> АДВЕНТИСТСЬКІ ГРОМАДИ ЗАКАРПАТТЯ СЕРЕДИНИ 1950-Х – СЕРЕДИНИ 1960-Х РОКІВ	42
<i>Олег Ленартович</i> ВАЛЕНТИН МОРОЗ: ІСТОРИК, ПИСЬМЕННИК І ДИСИДЕНТ	50
<i>Павло Проховник</i> ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ВІЙСЬКОВО-ТЕХНІЧНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА УКРАЇНА – НАТО НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ	54
<i>Віталій Бенчук</i> СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПОДІЇ В УКРАЇНІ У ДИСКУРСІ ДОНЕЦЬКИХ МАС-МЕДІА ГРЕЦЬКИХ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН (2014–2015 РР.)	61

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

<i>Віктор Атаманенко</i> ПЕРВИННІ ПОБОРОВІ РЕЄСТРИ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО (НА ПРИКЛАДІ МІСТ ВОЛИНИ СЕРЕДИНИ XVI СТ.)	67
<i>Богдан Новак</i> ВАСИЛЬ ІВАНІС ТА ЙОГО ПОГЛЯДИ НА МИНУЛЕ І МАЙБУТНЄ КАВКАЗУ	78

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

<i>Przemysław Słowiński</i> POLISH WOMEN WHO DARED TO BE FIRST – PARTICULAR EXAMPLES	85
<i>Андрій Смирнов</i> СТАНОВЛЕННЯ КРАКІВСЬКО-ЛЕМКІВСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЄПАРХІЇ В ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	92
<i>Юрій Фініковський</i> УЧАСТЬ ДАНИЛА ШУМУКА У НОРИЛЬСЬКОМУ ПОВСТАННІ 1953 РОКУ	98
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	105

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Отримано: 11.10.2020 р.

Прорецензовано: 18.10.2020 р.

Прийнято до друку: 21.10.2020 р.

e-mail: krasnostav@ukr.net

DOI: 10.25264/2409-6806-2020-30-5-13

Близняк М. Заходи протипожежної безпеки у містах Волині у XVIII ст. (на прикладі міста Дубна). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острого, 2020. Вип. 30. С. 5–13.

УДК 614.84 (477.81) «17»

Микола Близняк

ЗАХОДИ ПРОТИПОЖЕЖНОЇ БЕЗПЕКИ У МІСТАХ ВОЛИНИ У XVIII СТ. (НА ПРИКЛАДІ МІСТА ДУБНА)

У статті зроблено спробу окреслити головні аспекти виникнення та запобігання пожежам у містах Волині. На основі розпоряджень князівської адміністрації у Дубно XVIII ст. проаналізовані заходи протипожежної безпеки та санкції, спрямовані проти порушників. Опубліковано нормативні документи, що регулювали зокрема й культуру поведінки з вогнем. У джерелах головну увагу зосереджено на впровадженні у життя системи превентивних заходів боротьби з вогняною стихією у місті Дубно та рекомендації технічного й організаційного плану щодо її подолання у разі виникнення. Запропонована князівською адміністрацією тактика і стратегія боротьби з вогнем відповідала вимогам часу і суспільному запиту, адже приватновласницьке місто Дубно до середини XVIII ст. здобуло на Волині лідерські позиції за чисельністю домогосподарств, а відтак і мешканців й продовжувало їх утримувати до кінця століття. Зосередження на території міста значної чисельності його мешканців, а також постійний притік купців і гостей міста та тісна, переважно дерев'яна, забудова диктували необхідність суворої регламентації та дотримання протипожежних заходів. Проаналізовані у статті правила та вимоги протипожежної безпеки об'єднували усю міську громаду в єдине ціле і зрівнювали у правах та обов'язках усіх мешканців міста, юридик та передмість незалежно від соціальної приналежності.

Ключові слова: Дубно; Волинь; міста; пожежі; протипожежна безпека, регламентація протипожежних заходів.

Mykola Blyzniak

FIRE SAFETY MEASURES IN THE CITIES OF VOLYN IN THE 18TH CENTURY (THE CASE STUDY OF DUBNO)

The article outlines the main aspects of the occurrence and prevention of fires in the cities of Volyn. In general, the fires hindered the development of a city, and its citizens bore the heavy burden of restoring the city's production capacities. The owners of Volyn cities provided the fire victims with help for certain periods of time, but it did not always improve the situation.

The article uses the orders of the prince's administration in Dubno in the 18th century to analyse the fire safety measures and sanctions against violators. The documents regulating fire management have been published. The sources focus mainly on the implementation of the system of preventive measures to fight the fires in the city of Dubno and the technical and managerial recommendations aimed to overcome possible challenges. The fire management strategy proposed by the prince's administration was current and corresponded to the society's needs at the time, since by the mid-18th century, the privately owned city of Dubno had become Volyn's leader in the number of households, thus the most populated, and continued to support its people until the end of the century. The necessity of strict fire safety regulations and their adherence was based on four major factors: the high numbers of the city's inhabitants, the ethnic and religious diversity of military contingent as well as their different professional activities, the constant influx of merchants and guests of the city, and mostly wooden city constructions and buildings.

Volyn cities had night guards, whose responsibilities included ensuring that the citizens adhered to the fire safety regulations. For example, the city of Olyka had quartermasters, which were elected, similar to some other city positions.

The article analyses the fire safety rules and requirements, which united the entire city community and ensured equality in the rights and duties of all city residents and locals from adjacent suburban areas regardless of their social affiliation. Thus, the problem of firefighting in the city became a common cause. Fires and their consequences could also become an instrument of manipulation in the political life of the region.

Keywords: Dubno, Volyn, cities, fires, fire safety, the regulations on fire safety measures.

Міста ранньомодерного часу на Волині становили вагомий елемент суспільного, економічного та культурно-освітнього розвитку українських земель. На думку авторитетних польських урбаністів М. Богуцької та Г. Самсоновича, саме міста змінили обличчя світу, перемінили природне середовище, загосподарили простір, а також трансформували якість життя людини [19, s. 5]. Виходячи зі сказаного, актуальною постає проблема поглибленого студіювання міських осередків як простору концентрації усього найбільш прогресивного. Піднесення чи занепад міст були продиктовані такими чинниками, як географічне розташування, наявність природних ресурсів, торговельно-ремісничка кон'юнктура, політика власників, військові постой, конфлікти, епідемії, татарські напади тощо.

До факторів стримуючого плану, безумовно, належали пожежі, які своїми руйнівними наслідками негативно впливали на загальний демографічний тренд, зводили нанівець працю багатьох поколінь. Відновлення продуктивних сил міста лягало важким тягарем на плечі його мешканців, попри надання у таких випадках певних пільг з боку власників міст.

Отже, проблема боротьби з вогнем у містах ставала справою всезагальною і в ранньомодерну добу вимагала побудови системи превентивних заходів. Їх тактику, стратегію та суворе дотримання ініціювали, як правило, власники міст, а здійснення відповідних приписів та контроль над їх виконанням відбувалися за допомогою представників приватновласницьких/ королівських/духовних адміністрацій.

Тема пожеж і пожежної безпеки у містах Волині у XVIII ст. та вплив цих взаємопов'язаних між собою аспектів на життя міщан та функціонування міста як самодостатнього організму ще не привертала спеціальної уваги дослідників, а відтак потребує окремого розгляду. Поодинокі згадки про пожежі та їх наслідки знаходимо у наукових працях В. Переговського [13], О. Барановича [2], В. Берковського [3; 4] та ін.

У статті поставлено за мету простежити способи і методи запобігання поширенню вогняних стихій та їх ефективність у міських поселеннях Волинського воєводства на прикладі одного з найбільших урбаністичних осередків регіону – міста Дубна. В контексті заявленої проблеми звертатимемося до «досвіду» й інших волинських міст. Ефективна і реально діюча модель превентивних заходів зберігала життя, рятувала міста.

В основу статті покладено історичні документи, що були створені за ініціативи власників міста Дубна. Перший з цих документів – князівська інструкція від 29 березня 1727 р. Дубенському магістрату, у якій визначено права та обов'язки війта, бурмистрів, магістрату та міщан вцілому (див. додаток, документ № 2). Документ містить тринадцять пунктів, два з яких безпосередньо спрямовані на вирішення питань пожеж у містах та ліквідації їх наслідків. Інструкція на початку XVIII ст. була вписана до дубенської міської книги, а у XIX ст. зусиллями В. Антоновича опублікована у серії «АЮЗР» [1, с. 317 – 320]. У додатку до статті представлено фрагмент цього князівського розпорядження, який деталізує головні вимоги на шляху до поліпшення антипожежного стану міста.

Другий документ отримав назву архівістів «Рекомендації юрисдикції дубенської для міщан дубенських, що стосуються протипожежної охорони» (сам документ не містить назви). Він зберігається у Державному архіві в Любліні у фонді «Архів Любомирських з Дубна», написаний польською мовою. Документ не містить жодних хронологічних поміток і був створений у XVIII ст., на думку польських архівістів [18]. Палеографія тексту документу дозволяє приєднатися до висловленого припущення стосовно хронології. Певні труднощі критики джерела створює й інша обставина – відсутність печаток чи підписів. До цього слід додати відсутність вказівок на будь-які персоналії. Так чи інакше, «Рекомендації» вийшли з-під пера «дубенської юрисдикції» князів Сангушків, власників міста, які досить міцно кровно поріднилися із Любомирськими.

Приватновласницьке місто Дубно у XVIII ст., як і раніше, входило до складу Луцького повіту Волинського воєводства виступало адміністративним центром Дубнівського ключа [10, арк. 2-3]¹. До його складу у 1755 р. входило 62 населених пункти, включаючи Дубно з передмістями та містечко Птича [10, арк. 2-5]². З 1609 р. місто входило до складу Острозької ординації, а у XVIII ст. ним вже володіла Теофілія-Людвика Заславська-Острозька (1654 – 1709) та її другий чоловік Юзеф-Кароль Любомирський (1638 – 1702). Згодом спадок перейшов у володіння їх сина – Олександра-Домініка Любомирського (1693 – 1720).

¹ До складу Дубнівського ключа входив ще й більш дрібніший Княгининський ключ (тепер село Княгинин в Дубнівському районі Рівненської області), що належав отцям єзуїтам з Острога.

² Тепер село Птича Дубнівського району Рівненської області.

Сандомирський староста, п'ятий острозький ординат, О.-Д. Любомирський 14 листопада 1720 р. помер, тому відразу постало питання про чергового ордината. Всі шанси ним стати мав Павло Кароль Сангушко (1680 – 1750), адже його дружина Юзефа-Марія (Маріанна) Любомирська (1693 – 1729) була донькою покійного ордината. У справу втрутився король Август II (1670 – 1733), який розпорядженням 16 грудня того ж року передав маєтки Острозької ординації у дворічну адміністрацію люблінському воєводі Янові Тарлові (1684 – 1750) і генералові королівських військ Станіславові Понятовському (1676 – 1762). 7 червня 1721 р. було домовлено про те, що останні двоє відступають П. Сангушкові свої права на виняткову адміністрацію ординацією [6, с. 239; 21, с. 498]. Угода мала бути затверджена на найближчому сеймі, однак його зірвання затягнуло вирішення справи. Остаточний вердикт на користь П. Сангушка був винесений трибуналом [6, с. 239; 21, с. 498].

Далі ординатські добра дісталися доньці Любомирських – Юзефі-Марії (1693 – 1729), дружині Павла Кароля Сангушка, а згодом їх синові Янушові-Олександрові Сангушкові (1712 – 1775). Після проведення Кольбушівської трансакції 1753 р. місто перейшло у володіння коронного підстоля Станіслава Любомирського (1704 – 1793).

Власники міста Дубна неодноразово видавали інструкції, котрі окреслювали права та обов'язки представників магдебургії та мешканців міста, окремі з них опубліковані Київською археографічною комісією [1, с. 177 – 180; 317 – 320]. Приватновласницькі розпорядчі ініціативи такого характеру сприяли розростанню міст та нарощуванню ними економічного потенціалу.

Загалом для Дубна була характерна висока динаміка чисельності населення впродовж середини та другої половини XVIII ст., бо вже за даними тарифів димів скарбової комісії 1775 р. у місті нараховувалося 1 127 димів [11, арк. 239 зв.]. У цей час Дубно випередивши інші поселення стало найбільшим містом Волинського воєводства, що може порівнятися з такими великими міськими осередками регіону, як Острог (765 димів), Кременець (607), Луцьк (597), Костянтинів (672), хоч, зрештою, останні йому значно поступалися.

На думку дослідників, основою економічного зростання Дубна у XVIII ст. став розвиток торгівлі, яка сприяла поглибленню внутрішнього ринку, поживленню міжрегіонального та міжнародного товарообміну [14, с. 515]. У другій половині XVIII ст. Дубно стало відомим центром торгівлі худобою та солоною рибою [5, с. 79]. З 1774 р. до міста у зв'язку з першим поділом Речі Посполитої було перенесено львівські контракти. З цього часу відбувається піднесення міста як центру економічного, адміністративного та господарського, а також культурного. Серед іншого в опублікованому документі № 1 натрапляємо на окремі аспекти торгівлі – асортимент товарів, що привозили до Дубна купці – вина, шампанське, англійське пиво, лимони, апельсини, фаянс тощо. Справа у тому, що їх транспортування традиційно відбувалося з використанням соломи. Власне остання була легкозаймистою і у випадку необережного поводження з вогнем призводила до пожежі.

У кінці XVIII ст. місто поступово втрачає свої позиції у соціально-економічному житті регіону. Зокрема це було пов'язано з тим, що 1791 р. було заплановано тимчасово перенести міські Хрещенські ярмарки з Дубна до Луцька [17, с. 41], а в 1797 р. їх остаточно перевели до Києва.

Отже, значна концентрація населення у місті провокувала особливу увагу до заходів протипожежної безпеки. Власне відомості про пожежі фіксувалися в джерелах через їх наслідки і подальшу неможливість несення мешканцями («погорільцями») поселення у повному обсязі грошових, відробіткових та натуральних повинностей. Спробуємо назвати відомі випадки для міст Волині окресленого хронологічного відрізка часу.

У листі, написаному від 20 травня 1699 р. у Дубенському замку княгиня Теофілія Любомирська повідомляла свого адресанта про низку пожеж у містах [12, арк. 159]. Княгиня повідомляє про «густо пануючі вогні» у цьому ж році в Острозі, Заславі, Володимирі (під час сеймику), Радивиліві тощо. Важливо, що тут знаходимо інформацію про причини таких частих пожеж – «такі ходять чутки, що гультьяйство для грабунку підпалює» [12, арк. 159].

Значних втрат місту Старому Заславу завдала пожежа 1704 року, внаслідок якої повністю знищено вогнем 6 єврейських та 1 християнський шинок та всі міські винниці [4, с. 61].

За відомостями В. Переговського, на початку XVIII ст. відбулася низка пожеж у місті Старокостянтиніві – у 1709 р. у ньому згоріли 62 будинки християнських та два єврейських, у 1710 р. –

40 будинків християн і 46 – євреїв³ [13, с. 28]. Щорічна вогняна стихія не давала можливості старокостянтинівцям оговтатися й перейти до звичного способу життя та господарювання.

Відомо, що податкові пільги у зв'язку з пожежею на визначений замковою адміністрацією період отримали погорільці Заслава у 1727 р. [3, с. 152]). Згідно з князівським розпорядженням 1727 р. у Дубні погорільці поряд з іншими визначеними категоріями мешканців були звільнені («libertacye od płacenia») від сплати «міської складки» [1, с. 319]. Такі конкретні випадки мали бути обов'язково зафіксовані замковою адміністрацією. Остання отримувала відповідні відомості від квартального бурмистра.

На зібранні «колегії тридцяти мужів» в Олиці у лютому 1780 р. було вирішено звільнити від сплати податків тих міщан, будинки яких були пошкоджені пожежею, а ті грошові збори, які були сплачені чотирма погорільцям вирішено їм повернути [1, с. 441-442]. Таку колегію у місті обирали щорічно з наданням їй контрольно-фіскальної функції. Цей спеціальний орган мав стежити за станом міських рахунків та несенням жителями Олики сторожової служби тощо [9, с. 60].

Пожежі та їх наслідки могли ставати інструментом маніпуляцій у політичному житті краю. На початку 1780-х рр. значна частина міста Луцька була знищена пожежею. Скрутне становище воєводського центру Геронім Януш Сангушко (1743–1812) [22], останній волинський воєвода (1775–1812) [23, s. 153, 180], намагався використати для своїх власних регіональних комбінацій та інтересів. Він пропонував перенести проведення депутатського сеймику до іншого повітового міста – Кременця, оскільки через пожежу, згідно з його розрахунками, Луцьк не в змозі був забезпечити з'їзду, де кандидувало 16 конкурентів на посади послів [20, s.166]. Через побоювання про роздвоєння сеймику на дві частини висловлена пропозиція не була підтримана й реалізована у життя.

У штаті міського управління Волині другої половини XVII – XVIII ст. зафіксовано допоміжних урядовців, які «несли службу», в тому числі і нічну сторожу [16, с. 30]. Названі «службовці» йменувалися, наприклад, в Олиці кварталмістрами, їх посада була виборною, а до обов'язків входив нагляд за додержанням жителями протипожежної безпеки [15, с. 62].

У місті Дубно питання пожежного нагляду вирішували за допомогою нічної сторожі, а також замкових жовнірів (хоч про них в опублікованих джерелах не згадано), до компетенції яких входили в цілому поліцейські функції [8, с. 293]. У сферу антипожежної безпеки у Дубно залучено бурмистра, який що два тижні здійснював відповідний контроль (див. документ № 1). Розробка і впровадження у життя кількох документів, спрямованих на антипожежну безпеку у місті сприяли поліпшенню діяльності нічної сторожі та замкових жовнірів, бурмистра зокрема та міського управління загалом.

Документи, що опубліковані у додатку до статті яскраво засвідчують піклування князівської адміністрації («*juryzdykcyja dubienska*») про добробут дубенчан, а сам текст одного із них мав бути представлений на ратушній стіні задля забезпечення його публічності у місті («*na ratuszney scienie raz na zawsze dla wolnego kazdemu [wykorzystania]tania*»). Окреслені нижче пункти об'єднують власників домогосподарств самого міста, передмість та юридик незалежно від станово-соціальних чи корпоративних меж задля спільної мети – безпеки. Проте у повсякденному житті дубенська громада, за висновками П. Клименка, «розпадалася на кілька суспільств: власне місто, передмістя, Сурмичі, піддані різних культових корпорацій та осіб духовних» [8, с. 279].

Таким чином, варто детальніше проаналізувати превентивні кроки, спрямовані на забезпечення антипожежних заходів та боротьбу з пожежами у містах. Під час подальшого розгляду конкретних аспектів запобігання поширенню вогню виходитимемо з ідеї схожості сукупності таких заходів і в інших волинських містах, хоч подібних документів для воєводства ще не знайдено. Таким чином, запропонований документ № 1 містить шістнадцять пунктів-рекомендацій, виконання яких, на думку упорядників, убезпечить від вогняних стихій. Другий документ є фрагментом князівської інструкції, у якій чітко прописано заходи антипожежної безпеки. Перший і другий документи тісно пов'язані між собою змістовно і доповнюють один одного (див. додаток до статті).

Отже, усі мешканці у своїх господарствах зобов'язані були мати цілий набір засобів та знарядь боротьби з вогнем, а кожний елемент і кожен знаряддя досить чітко виписане під кутом зору їх якості та міцності, адже у протилежному випадку загрожувала санкція з боку міських властей. До обов'язкових елементів готового до припинення пожежі домогосподарства віднесено гак з дерев'яним держакон,

³ Пишучи про пожежі, О. Баранович використовує з відповідним посиланням статистику В. Переговського, проте дані дослідників про пожежу 1710 р. дещо відрізняються стосовно знищених пожежею єврейських будинків (всього 6 – у О. Барановича і 46 будинків – у В. Переговського). Детальніше про це див.: [2, с. 30-31].

шкіряне відро, сокиру, наповнену водою кадку (особливо при тих будинках, де встановлені жолоби), а також драбину.

У інструкціях-рекомендаціях чітко прописано необхідність тримати горище в чистоті, а особлива увага надана коминам, які мали б бути добре обліплені глиною і прочищені від сажі. Кожен комин мав бути обкладений бляхою.

Документ зобов'язував власників заїжджих будинків тримати їх заклади та навколишні території у чистоті. Значна увага надавалася приїжджим, котрим суворо заборонялося спати у соломі чи сіні і водночас курити люльку. Власне тютюнопаління заборонялося на дахах, стайнях, коморах, хлівах тощо. При цьому кожен з власників заїжджих будинків мав найняти нічну сторожу у визначених випадках, до цього додавалася вимога ліхтарика, що мав світитися впродовж ночі.

Окремий пункт наголошував на підтриманні чистоти вулиць і мостів, бо до кожного будинку у разі необхідності повинен був бути добрий доступ, а особливо під час негоди.

У документі впроваджено культуру поведження з «голою» свічкою, окреслено перелік місць, де обережність має бути вкрай високою. Очевидно, великої актуальності ситуація з освітленням набувала у час проведення дубенських контрактів, коли приплив населення до міста значно збільшувався.

Один із пунктів присвячений опаленню приміщень взимку, що особливо стосувалося жінок. Останні при бажанні краще нагріти кімнати повинні були мати відповідне начиння мідне чи глиняне, яке б могло забезпечити від пожеж.

Серед міських слуг натрапляємо також на водовозів, котрі щонаочі повинні перед ратушею виставити дві бочки води. Нагляд за цим питанням міського господарства доручався єврейському кагалові. Для безперебійного постачання води у місті визначено було три вулиці, проїзд через які до ставу мав би бути найшвидший.

У документах наголошувалося на підтриманні у чистоті й порядку передмість Сурмичі та Забрама, оскільки більшість їх мешканців були зайняті в сільському господарстві. Густина заселення передмість була меншою, відповідно десять господарів-рільників організовували кадку з водою на візку, гак, відра та сокиру тощо.

На цих же передмістях забудова мала інший характер, а можливості мешканців цих територій були значно скромнішими, ніж у середмісті. Відтак, автори документів зосереджують увагу на покрівельних матеріалах господарських споруд – стодоли, обори, хліва. Зокрема, вимагалася мешкальні будинки перекривати дубовими матеріалами, а не соломою.

До боротьби з пожежами залучалися і члени цехів міста Дубна. Вони мали якнайшвидше з відповідним спорядженням з'явитися на місце виникнення пожежі. Остання обставина поліпшувала систему антипожежної безпеки у місті, робила її багатоступеневою та більш ефективною.

У документі знаходимо заклик брати активну участь у боротьбі з пожежами усіх членів громади. Задля запобігання униканню участі окремих мешканців у процесі пожежогасіння впроваджено досить дієвий механізм контролю. Сукупність проаналізованих антипожежних заходів у місті Дубні сприяли запобігання поширення вогню у місті. Загалом їх аспекти цілком співпадали із аналогічними заходами у європейських країнах, де питання запобігання пожежам і пожежної безпеки було для міст чи не найактуальнішим. У Європі у цей час спостерігаються спроби регулювання користування вогнем, зустрічаються спроби регламентувати форму і розміри печей тощо [7, с. 43-44].

Текст документу №1 у кількох місцях пошкоджений, втрачені місця позначені трьома крапками. У випадку доповнення тексту додані літери і слова подано у квадратних дужках. Слова, що в документі винесені над рядок, у публікації внесені в рядок і виділені курсивом.

Текст документу №2 відтворено відповідно до першої публікації документу. При публікації текстів документів максимально збережено їх особливості, проте написання великих літер виправлено відповідно до сучасних вимог.

Додаток. Документи

№1

/к. 1/ Luboli. Juryzdykcyя Dubienska dla uchronienia się szkodliwego ... niey obywatelom dubienskim ostrozność pilną zaleciła, y po... (któregotyłko do obrony przypadkowego ognia należą) miec przepisała, ... y teraz (aby się tę wszystkie zachowania łatwiey u kazdego gospodarza (... stawac mogly) tez samę porządki w ninieyszey tabelli punktami opisane... y tę tabelle na ratuszney scienie raz na zawsze dla wolnego kazdemu [wykorzys]tania, y pouczenia się umiescic nakazała, ktora w takowy się sposob za...

1-mo Aby kazdy gospodarz nie wyłączaіąc parkancow, mieszkancow po dworkach szlacheckich, jurydyk wszelkich nayprzed miał hak na drzewcu dobrym porządnie okuty, wiadro skorzane sporę, siekiere, kadz mисcową zawsze pełną wody, a przy tym beczkę na teledze dobrze ugruntowaną, ktora w przydatku ognia zostawszy do ratunku porwana aby była wytrzymała, mocna, y takowemu zepsuciu niepodległa, za coby gospodarz odpowiedziec musiał.

2-do Azeby kazdy gospodarz w swoim domu nayscisleysze ochendostwo, y czystość zachował, to iest aby po gorach przy kominach nieznaydowało się takowego smiecia, słomy, siana, płacht spranych lub inney takowey nieczystości, y aby tez kominy były dobrze gliną opatrzone, z sadz jezeli nieczęsciey to przynaymniey raz na tydzień wycierane.

3-tio Aby recowę gruby nie były zatykane drwami, y owszem aby przy tych ze grubach, sieniach, komorach, chlewach (gdzie tylko ze swiatłem chodziec potrzeba) takoz nie było zadnego smiecia, słomy, siana, mierzwy gnojowey.

4to Aby u kazdego komina blacha rzelazna urządzona była, a ktoby się wazył blachi nie miec, a szmatami, worami lub słomami kominy zatykac, taki natychmiast arestzowany, y grzywnami obłożony zostanie.

5-to Aby w zaiezdnych domach gnoiow zadnych nayszczegulniey w porze wiesnianey (kiedy suche wiatry wieją) nie było, y owszem aby staynia zawsze jako budynek zamiatana była, a jezeliby się trafiło, iz by dwor takowy, alboі tez kupiec znaczny zaiachał, dla ktorego by siana y słomy pod koniec wiele pretendowaną, tedy na ten czas gospodarz dla swego y całego miasta biespieczestwa powinien nając stroza, ktory przestrzegac ma aby ludzie nie kładli się w sienie lub słomie z lulkami spać, ile czasem napili bywają, a dla wiedzenia y dostrzezenia przyszlego przypadku, powinna całe moc wposrod stayni swiecić się latarnia y struz aby cało noc czutym był, y nie usypiał, gospodarz tego przestrzegac powinien.

6-to Ze na Szerokiey ulicy zwyczajem iest kazdego gospodarza, azeby podczas niepogody błota z mostow na kupy zgartywali, z czego przed zaiezdными domami nieprzystępnę robio się kłoaکی, a przez to zaiezdający ma wstręt do takowego domu zaiezdac, a gospodarz dla tych przyczyn nic nie moze uzyskiwać, więc aby do zaiezdnu domow zadnego wstępu y przeszkody nie było, powinien będzie kazdy gospodarz nayprzed na poddaszu swoim dać podłogę drewnianą dobro, a te ziemie, ktora iest zgartywana z mostu na kupy, jak po deszczu, to swoim własnym kosztem z przed swoiego domu z miasta wywieść y w takowym ochen[do]stwie zajazd y czystosc na zawsze utrzymywac.

7-mo. Aby na tych ze poddanych telegi z beczkami pełnemi wody konserwowanę były, gdzieby poddaszew nie było, tedy z rohozy lub łubu powinne *nad* telegą urządzić pokrycie, aby się te potrzebne naczynie od częstey sloty nie psuło, albo ti tez od upalów słonecznych nie raz sychało, a przeto jezeliby czasu potrzeby nie uzytecznię było, za takowy by nieporz[ą]dek gospodarz odpowiedziec musiał.

8-oo. Poniewaz czasu z jazdu publicznego y s takimi towarami *kupcy* do miasta Dubna przyby[wa]ją, ktore się koniecznie w słomy zwykły pakowac, jako to w koszach wina, szampa[nskie], piwa angielskie, fajense rozne, cytryny y pomarancz. Y tak gospodarze dubiens[kie] z kosztami do lochow swoich przyimują, a potym rospokowawszy hurmami słomy [w lo]chach trzymają, a ze cytryn y pomarancz inaczey konserwowac nie mogą, jako tyl[ko w] słomach, dla czego lubo się gospodarzom tego zbronic nie moze, przeciesz ta ostrozność [...] się przykazuię, azeby w tym mieyscu, gdzie słomy znaydowac się muszą, z goło [swiecą] nie chodzili, tylko w latarni. Y owszem powszechnym to iest dla kazdego przykazac, zeby nikt nigdzie, to iest ani po lochach, ani po gorach, ani po komorach, ani po stayniach || /к. 2/

[9-to] [...] z golą swiecą nie wazył się chodziec, tylko w latarni dobrze opatrzoney [kie]dy gospodarz powinien uwazac w takiey wyniosłosci jest jego pokrycie na domostwie, tedy w takowey ze wyniosłosci y dlugosci powinien miescowę poukładac na dachu drabiny, po ktorych by mógł człowiek czasu przygody jakowey az do samego doysć z ratunkiem stropu.

[10-to] Procz mieyscowych drabin powinien miec kazdy gospodarz usposobioną y lekko do noszenia drabinę, aby takoz czasu potrzeby mogły one łatwo do ratunku przystawic.

11-mo. Aby komimy wszędzie były murowane y na dach wyprowadzone, a kogo by na murowany nie wystarczyło, tedy powinien bydz dobrze glino opatrzony, a na wierzchu murem zakonczony.

12-do. Ze zydowki y innę matrony we zwyczaju to u siebie mają, iz w porze zimowey w garkach węgle z ogniem pod sobą trzymaia, co nayokropnieyszim grozi miastu niebezpieczeństwem, ponieważ po kramach, gdzie się sole znajduja, tam y słomy koniecznie bydz powinny, zaczym aby takowy nałog kobiecy, nie sciagnoł, kiedy takowey na miasto klęski wszystkim kobietom zakazuię się odtąd w garkach ognia nosic lub w budynkach trzymac w takowych ze garkach, a ktoraby miec koniecznie chciała dla siebie ogrzanie, tedy powinna urzadzic naczynie miedzianę lub gliniane z pokrywą na zawiasach w reszotką robiona, ktoraby pokrywa dobrze te naczynie przykrywała, aby węgiel nigdzie nie wyleciał.

13-to. I tego osobliwszym sposobem wszyscy gospodarze przestrzegac mają, aby nikt chodząc po gorach, stajniach, komorach, chlewach lulek nie kurzył, a ustrzegłszy palącego lulkie zyda wiesniaczka lub rzemieśnika jakiego, zaraz go mozna za to arestowac y do ucierpienia kary takowey przywieść, jednak w budynku y w mieyscu bezpiecznym nikomu się nie zabrania lulek kurzyc.

14-to. Wodowozy wszyscy w Dubnie się znazdujący powinni conocy przed ratuszem po dwie beczki wody stawic, a czasu przygody kazdy swoię na mieyscę ratunku potrzebujące zaraz dowieść, którym wodowozom kahał powinien będzie dozorcę wyznaczyc, aby onych pod rejestrem miał y stawiania wody przed ratuszem punktualnie dozierał.

15-to. Ze y to nayszczegulnieyszā do ratunku ognia iest potrzeba, azeby w miescie Dubnie przynajmniej znaydowały się trzy ulicę nie wężykowałe, ale podlenie jako nayproswysze do stawu przystępnę, aby czasu przygody jako nayłatwiey dostarcza się mogły wody takowey tedy punkt poniewaz od całego miasta rady zaley zkądby na to tak znaczę expensa obmyslic się mogły, czasowi zostawuię się.

16-to. Ze zas y poprzedmiesciach tak za Luckā bramā jako tez y na Surmiczach takowez porządki znaydowac się powinny, jakowe y w samym miescie Dubnie są zachowane, a ze tam nie wszyscy gospodarze rzemiosłem y handłem się bawia y owszem poniewaz się więcey takowych znayduię, ktorych panszczyzna y polowa robota od domow ich własnych odprowadzā za czym tylko sami rzemieśnicy y zydzi tameczni kazdy z nich ten porządek dla obrony ognia miec powinien co y w miescie Dubnie maia, a zas gospodarze rolnicy tylko w dziesiątey chałupie beczkę z wodā na teledzē, hak ieden y wiader trzy skorzanych y siekerę urzadzic maia y czasu takowey przygody ciz wszyscy (ktorzy się na ten czas w domach swoich znaydowac się będą) aby z temi porządkami na mieysce ratunku potrzebuiące stawili się, a kturyby będąc w domu nie stawil się, takowy grzywnami lub cielesnā karā ucisniony będzie, czego dziesiątney na to wyznaczeni y dostrzegac maia.

Luboli ciz gospodarze rolnicy za bramami mieszkający wielkich gmachow || /k. 3/ to iest stodoł, obor, chlewow nie mogą inaczey pokrywac, jak [slo]mo, przeciez iednak na mieszkalnych budynkach insze pokrycia [miec] powinni, jako to tarciami lub mostnicami dembowemi szaku... daniem poukladac, y tak budynki y spichlerze maia zawsze pokryte ... przykazuie się.

Ze zas po tylekroc razy wolanych w rynkowym miescie *zaleceniach* taz juryzdykcyja Dubienska doswidczyła na obywatelach miasta Dubna wielkā nie sworność y leniewie do ratunku ognia stawienie się, dlatego odtąd kazdemu gospodarzowi surowo się przykazuię, aby czasu przygody takowey ze wszelkim porządkiem na mieysce gwałtowney potrzeby natychmiast przybywał bez zadney exkuzy, chibaby na ten czas exkuzowany byc mógł, gdyby mu y siebie ratowac przyszło, a ktoryby gospodarz na mieyscu gwałtowney potrzeby bez dania przyczyny słuszney nie stawil się, takowy nie uchibny sztrof zapłacic będzie musiał, a zas dla łatwieyszego docieczenia ktoby na pomienionym placu był, a ktoby nie był, y czyli miał z sobą ratunkowy porządek, czyli nie miał, ustanowi się odtąd skrzynekowy dozorca, a gospodarzom wszystkim porozdaia się numera na drzewnianych tabliczkach piętnowanę na ten czas tedy gdy takowy przypadek miasto zruszy, dozorca z swoiā skrzynkā przy placu Trefunkowym znaydowac się będzie winien, a gospodarz kazdy przybieżalszy do niego ma wrucic w skrzynkę swoy numer, a gdy po zaspokojonym przypadku nastąpi rewizya skrzynki, a gospodarza ktorego nie znalazł by się w skrzynce numer (co znaczc będzie iz ten gospodarz nie był przy ratunku). Tedy takowy nie uch[y]lnie zapłaci sztrofu cze[rwony] zl[ot] y ieden.

Оригінал: Архівиум Паіństwowe w Lublinie. Sygn. 71. Архівиум Lubomirskich z Dubna. № 111617. Zalecenia juryzdykcji dubienskiej dla mieszczan dubienskich, tyczące się ochrony przeciwpożarowey. XVIII wiek. Rękopis.

№2 (фрагмент)

... 10. Straż nocna, dla bezpieczeństwa od ognia, jako też od kradzieży, ma co noc bywać, na każdym zaś domie, czyli to domku, ma być drabina, także wody na pogotowaniu beczka wszędy, osobliwie jednak na tych domkach, gdzie są rynny, aby na rynnach wody beczka stała, w małych zaś domkach, aby kominy były na wierzchu wywiedzione i dobrze opatrzone, ma tego dozierać burmistrz, każdy w swoim kwartale, i co dwie niedzieli rewiz[!]ować, i, jeżeliby były gdzie zepsowane, mają nakazać, aby jako najprędzej sporządził, a który by pomieniony dyspozyci tej nie posłuszny był, ma być urzędownie karany więzieniem na dni trzy i znowu, za nakazaniem tegoż urzędu, powinien to wszystko jak najprędzej sporządzić, pod plagami, przez tenże urząd nakazanemi; dla większej ostrożności i obronienia od ognia, ma być w każdym cechu po dwa haki, z którymi hakami, jako też z wodami, z czym kto będzie mógł, wszyscy od cechów swoich powinni jako najprędzej pospieszać podczas przypadku ognia pod karą wyż pomienioną. ...

Публікація: *Архив Юго-Западной России. Ч. Пятая: Акты о городах (1432 – 1798). Киев, 1869. Т. I. С. 319. («Книга магистрата города Дубна, год. 1712 – 1731, № 1340. Лист 162»)*

Список використаних джерел та літератури:

1. Архив Юго-Западной России. Ч. V: Акты о городах (1432 – 1798). Киев, 1869. Т. I. 638 с.
2. Баранович А. Упадок города Речи Посполитой (Старокопстантинов в XVIII столетии). *Вопросы истории*. 1947. № 8 (август). С. 30–49.
3. Берковський В. Г. Джерела правового статусу міського життя Південно-Східної Волині на початку XVIII ст. (на прикладі Старого та Нового Заслава). *Архіви України*. Київ, 2011. № 4 (274). С. 146–154.
4. Берковський В. Характерні риси економічного розвитку Заславщини у XVI – XVIII ст. *Пересопницьке Євангеліє – видатна пам'ятка української національної культури. Матеріали Всеукраїнської міждисциплінарної конференції, присвяченої 450-річчю написання Пересопницького Євангелія / Упоряд. Кралюк П.М. Ізяслав ; Острого, 2011. С. 53–65.*
5. Брянцева Т. Про соціально-економічний розвиток міст Волині наприкінці XVIII століття. *Вісник Київського державного університету. Серія історії*. Київ, 1976. № 18. С. 75–81.
6. Вихованець Т. Матеріали з історичної топографії Острога першої третини XIX ст. *Острозький краєзнавчий збірник*. Острого, 2012. Вип. 5. С. 226–257.
7. Діса К. Історія повсякденного життя в ранньомодерній Європі. Київ, 2014. 129 с.
8. Клименко Ф. Из истории финансового строя города Дубно (конец XVII – начало XVIII вв.). *Юбилейный сборник историко-этнографического кружка при университете св. Владимира*. Киев, 1914. С. 275–299.
9. Кришан А. Самоврядування волинських міст у 60 – 80-х рр. XVII ст. (за матеріалами Центрального державного історичного архіву України, м. Київ). *Архіви України*. 2012. № 3 (279). С. 56–67.
10. Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 141 Зібрання Александра Чоловського. Оп. I. Спр. 1626. Ліквідація прав і сум на добрах ординації Острозької в Дубні 1755. 25 арк.
11. Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 494. 251 арк.
12. Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. Архів Любомирських з Крушини. Т. LIX. Спр. 6059/II. Копії кореспонденції князів Любомирських з несвізького архіву 1683 – 1724 рр. 440 арк.
13. Переговський В. Из історії міста Старокостянтинова. *Опис володіння князя Януша Острозького у південно-східній Волині 1615 року / Упоряд. В. Атаманенко, І. Рибачок*. Острого, 2009. 270 с.
14. Пришляк В. Торговельне місто Дубно у XVIII ст. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наук. праць. ПРОСФОНМА Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича*. Львів, 1998. Вип. 5. С. 511–515.
15. Тхор В. Актові книги ЦДІА УРСР у м. Києві про розвиток міст України доби феодалізму. *Український історичний журнал*. 1975. № 5. С. 60–64.
16. Тхор В.І. Міське самоврядування на Волині у другій половині XVII – XVIII ст. *Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія і сучасність). Тези міжнародної науково-практичної конференції (м. Рівне, 7–9 квітня 1993 року)*. Рівне, 1993. С. 31–34.
17. Черкаська Н. Документи Дубенського архіву Любомирських з колекції Київського відділу Російського військово-історичного товариства. *Український археографічний щорічник*. Київ, 2018. Т. 24–25. С. 31–66.
18. Archiwum Państwowe w Lublinie. Sygn. 71. Archiwum Lubomirskich z Dubna. № 111617. Zalecenia jurysdykcji dubienskiej dla mieszczan dubienschich, tyżące się ochrony przeciwpożarowej. XVIII wiek. Rękopis. 4 k.
19. Bogucka M., Samsonowicz H. Dzieie miast i mieszczanstwa w Polsce przedrozbiorowej. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź, 1986. 675 s.
20. Filipczak W. Rozdwojone wołyńskie sejmiki poselskie w 1786 roku. *RES HISTORICA*. 2013. № 36. S. 163–190.
21. Marcinek R. Paweł Karol Sanguszko (1680–1750). *Polski Słownik Biograficzny*. Wrocław ; Warszawa ; Kraków, 1992–1993. T. XXXIV. S. 497–500.
22. Orman E. Hieronim Janusz Sanguszko (1743–1812). *Internetowy Polski Słownik Biograficzny*. URL: <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/hieronim-janusz-sanguszko> (дата звернення: 16.12.2019).
23. Urzędnicy wołyńscy XIV – XVIII wieku. Spisy / Oprac. M. Wolski. Kórnik, 2007. 189 s.

REFERENCES

1. Arhiv Jugo-Zapadnoj Rossii. Ch. V: Akty o gorodah (1432 – 1798). Kiev, 1869. T. I. 638 s.
2. Baranovich A. Upadok goroda Rechi Pospolitoj (Starokonstantinov v XVIII stoletii). Voprosy istorii. 1947. № 8 (avgust). S. 30 – 49.
3. Berkovskiy V. H. Dzherela pravovoho statusu miskoho zhyttia Pivdenno-Skhidnoi Volyni na pochatku XVIII st. (na prykladi Staroho ta Novoho Zaslava). Arkhivy Ukrainy. Kyiv, 2011. № 4 (274). S.146 – 154.
4. Berkovskiy V. Kharakterni rysy ekonomichnoho rozvytku Zaslavshchyny u XVI – XVIII st. Peresopnytske Yevanheliie – vydatna pamiatka ukraïnskoi natsionalnoi kultury. Materialy Vseukraïnskoi mizhdystyplinarnoi konferentsii, prysviachenoï 450-richchiu napysannia Peresopnytskoho Yevanheliia / Uporiad. Kraliuk P.M. Iziaslav; Ostroh, 2011. S. 53 – 65.
5. Briantseva T. Pro sotsialno-ekonomichni rozvytok mist Volyni naprykintsi XVIII stolittia. Visnyk Kyivskoho derzhavnoho universytetu. Serii istorii. Kyiv, 1976. № 18. S. 75 – 81.
6. Cherkaska N. Dokumenty Dubenskoho arkhivu Liubomyrskykh z koleksii Kyivskoho viddilu Rosiiskoho viiskovo-istorychnoho tovarystva. Ukrainyskiy arkhеоhrafichnyi shchorichnyk. Kyiv, 2018. T. 24 – 25. S. 31 – 66.
7. Dysa K. Istorii povsiakdennoho zhyttia v rannomodernii Yevropi. Kyiv, 2014. 129 s.
8. Klimenko F. Iz istorii finansovogo stroja goroda Dubno (konec XVII – nachalo XVIII vv.). Jubilejnyj sbornik istoriko-jetnograficheskogo kruzhka pri universitete sv. Vladimira. Kiev, 1914. S. 275 – 299.
9. Krishan A. Samovriaduvannia volynskykh mist u 60 – 80-kh rr. XVII st. (za materialamy Tsentralnogo derzhavnoho istorychnoho arkhivu Ukrainy, m. Kyiv). Arkhivy Ukrainy. 2012. № 3 (279). S. 56 – 67.
10. Perohovskiy V. Iz istorii mista Starokostiantynova. Opys volodin kniazia Yanusha Ostrozkoho u pivdenno-skhidnii Volyni 1615 roku / Uporiad. V. Atamanenko, I. Rybachok. Ostroh, 2009. 270 s.
11. Pryshliak V. Torhovelne misto Dubno u XVIII st. Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist. Zbirnyk nauk. prats. ΠΡΟΣΦΩΝΝΜΑ Istorychni ta filolohichni rozvidky, prysviacheni 60-richchiu akademika Yaroslava Isaievycha. Lviv, 1998. Vyp. 5. S. 511 – 515.
12. Tkhor V. Aktovi knyhy TsDIA URSR u m. Kyievi pro rozvytok mist Ukrainy doby feodalizmu. Ukrainyskiy istorychnyi zhurnal. 1975. № 5. S. 60 – 64.
13. Tkhor V.I. Miske samovriaduvannia na Volyni u druhii polovyni XVII – XVIII st. Aktualni problemy rozvytku mist ta miskoho samovriaduvannia (istoriia i suchasnist). Tezy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (m. Rivne, 7–9 kvitnia 1993 roku) / Vidp. za vypusk V. Hrom, V. Katyshev, V. Matiichenko ta in. Rivne, 1993. S. 31 – 34.
14. Vykhoanets T. Materialy z istorychnoi topohrafii Ostroha pershoi tretyny XIX st. Ostrozkyi kraieznavchyi zbirnyk. Ostroh, 2012. Vyp. 5. S. 226 – 257.

Отримано: 29.09.2020 р.

Прорецензовано: 17.10.2020 р.

Прийнято до друку: 21.10.2020 р.

e-mail: volodymyr.marchuk@oa.edu.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2020-30-14-20

Марчук В. Нелегальний товарообіг на «волинській» ділянці польсько-радянського кордону в 1920–1924 роках. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острого, 2020. Вип. 30. С. 14–20.

УДК 94(477+438) «1920–1924»

Володимир Марчук

НЕЛЕГАЛЬНИЙ ТОВАРООБІГ НА «ВОЛИНСЬКІЙ» ДІЛЯНЦІ ПОЛЬСЬКО-РАДЯНСЬКОГО КОРДОНУ В 1920–1924 РОКАХ

Стаття присвячена проблемі нелегального товарообігу на волинській ділянці польсько-радянського кордону. Встановлено, що в період 1920–1924 рр. волинська ділянка польсько-радянського кордону стає місцем активного нелегального товарообігу між Польщею і радянською Україною. Особливу увагу приділено категорії товарів, які переправлялися контрабандистами через волинську ділянку польсько-радянського кордону в 1920–1924 рр.

Ключові слова: Друга Річ Посполита, Волинське воєводство, контрабанда, міжвоєнний період, польсько-радянський кордон.

Volodymyr Marchuk

THE ILLEGAL TRADE ON THE VOLHYN' SECTION OF THE POLISH-SOVIET BORDER DURING 1920–1924

The article is dedicated to the issue of the illegal trade on the Volhyn' section of the Polish-Soviet border. The customs policy was a part of the state's foreign policy and the smuggling has arose and developed as a counteraction to this policy. The foreign policy of the state and the domestic economic situation have determined the causes of smuggling, the range and channels of smuggled goods' transportation. The Soviet Ukraine and the Second Polish-Lithuanian Commonwealth have suffered significant losses as a result of the First World War and the Soviet-Polish wars and were in the highly difficult economic conditions. Smuggling was an inevitable consequence of the industrial goods and food shortage. During 1920 – 1924 the Volhyn' section of the Polish-Soviet border becomes a place of an active illegal trade between Poland and Soviet Ukraine. Unsettled border on both sides, weak security contributed to the spread of smuggling, which mainly the local people took part in. During the period studied, the range of smuggled goods has changed – in the 1920 – 1921 period, together with manufacture, the greater part of the smuggled goods were consumer goods, such as: spices (bay leaf, pepper, cinnamon), tea, coffee, cacao, chocolate, matches, candles, blacking, soap, etc. The flow of smugglers, as well as the goods' quantity, was not always the same and, first of all, depended on the border's security both, from the Polish and Soviet side; however, it was inconsistent. In further, the consumer goods disappear from the list of smuggled goods, being replaced with of all sorts of manufactured goods.

Key words: the Second Polish-Lithuanian Commonwealth, Volhyn' voivodship, smuggling, interwar period, the Polish-Soviet border.

Постановка проблеми. У результаті Першої світової і радянсько-польської війн українські та польські землі зазнали значних втрат і перебували в край тяжких економічних умовах. Неминучим наслідком нестачі промислових товарів і продуктів харчування став нелегальний товарообіг, тобто контрабанда. Остання за відповідних сприятливих умов швидкими темпами поширилася на усій ділянці польсько-радянського кордону й стала одним із чинників незаконного збагачення громадян. З іншого боку саме завдяки контрабандним потокам товарів того часу вдалося забезпечити нагальні щоденні потреби по обидва боки кордону.

У даній статті намагатимемося детальніше проаналізувати «волинську» ділянку цього кордону, оскільки саме через вказаний регіон потрапляла значна частина контрабанди з Польщі до підрадянської України і в зворотньому напрямку.

Аналіз досліджень і публікацій. Питання нелегального товарообігу на польсько-радянському кордоні у міжвоєнний період лише частково висвітлені у вітчизняній та зарубіжній історіографіях.

У радянський період практично не здійснювалося вивчення окресленої проблеми, оскільки доступ до архівних документів, які стосувалися польсько-радянського прикордоння був обмеженим. Спеціальних досліджень, присвячених проблемі контрабанди на польсько-радянському кордоні ще не підготовлено.

Хоч в сучасній історичній науці питання кордону і прикордоння досліджуються досить активно, проте питання нелегального товарообігу на початку 1920-х років піднімається досить епізодично, зокрема в роботах Г. Домнічека [19], Р. Літвінського [20], О. Разиграєва [21], В. Кузьміч [18], Д. Архирейського [1], С. Гуменного [3] та ін. Разом з тим нелегальний товарообіг ста невід'ємною частиною життя польсько-радянського прикордоння в міжвоєнний період. Доступ до архівних документів дає можливість актуалізувати вивчення окресленої проблеми.

За результатами переговорів між Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою і Українською СРР з одного боку, і Польщею, з іншого, 12 жовтня 1920 р. у Ризі було підписано радянсько-польське перемир'я, а 18 березня 1921 р. у палаці Чорноголових у Ризі відбулася церемонія підписання мирного договору. Новий польсько-український кордон мав пройти по лінії р. Свічі в тому місці, де ріка перетинає межу колишніх Мінської і Волинської губерній, по кордону цих губерній до межі Рівненського і Овруцького повітів, далі тим же кордоном до перетину залізниці на захід від станції Охотниково та міста Рокитне; потім на південь гирла Лева і звідси до впадання р. Корчик у р. Случ, далі по р. Корчик, залишаючи м. Корець на боці Польщі, далі минаючи Киликиїв на боці України, до Милятина, що залишався на боці Польщі, потім на південь, перетинаючи залізницю Рівне-Шепетівка та р. Горинь до р. Вілія, звідти в напрямку на південь, перетинаючи р. Горинь біля Ланівців, залишаючи їх на боці Польщі, і відтак по р. Збруч до р. Дністер [4, с. 619-621]. Цей проект польської сторони радянська делегація прийняла без будь-яких зауважень. Відтинок кордону в межах Волинського воєводства мав протяжність 293 км [21, с. 222].

Підписання премілінарного перемир'я між Польщею і РСФРР дозволило польській стороні розробити інструкцію по організації охорони кордону, яка фактично заклала основи безпеки на польсько-радянському прикордонні.

На новоутвореному кордоні було створено систему охорони кордону, яка мала чітку структуру. Головною інстанцією для всього кордону ставало командування кордону при головному командуванні, яке підпорядковувалося головному квартирмейстрові. Створювалося 6 командувальних кордонних відтинків (далі – ККВ), які підпорядковувалися через командування Армії головному командуванню з місцями постою в містах Тернополі, Рівному, Луїніці, Ліді, Свенцянах (нині Швянченіс місто у Вільнюському повіті Литви), Гродно. Ті, в свою чергу, ділилися на підвідтинки (контрольні станції) прикордонної жандармерії як виконавчого органу ККВ. В межах Волинського воєводства кордон був поділений на 3 підвідтинки: рівненський (91 км), острозький (111 км) і кременецький (91 км). В межах кожного ККВ визначалися місцевості як пункти перетину, де облаштовувалися контрольні пункти перетину. Для ККВ Рівне пункти перетину були облаштовані в таких населених пунктах, як м.Шумськ, м.Остріг, с.Могиляни, шосе Рівне-Корець, с.Клецька, м-коБерезно, м.Сарни, с.Річиця [5, арк. 5]. Відділи, які здійснювали охорону кордону було поділено на 85 прикордонних рот, які включали відповідні постерунки.

Відповідно до § 10 умови про перемир'я увесь рух сушею і повітрям на час перемир'я між воюючими сторонами призупинявся, відповідальність за дотриманням цього покладалася на контрольні пункти. Виняток становили наступні категорії населення: 1) дипломати і делегати польської та іноземних держав з відповідними відмітками в документах завізовані змішаною комісією; 2) реемігранти, військовополонені і біженці зі сходу, яких необхідно було концентрувати в збірних пунктах при ККВ; 3) місцеве населення на підставі перепустки виданої за певною процедурою [5, арк. 5].

На терені кожного з перелічених контрольних пунктів місцева цивільна влада під свою відповідальність для командування контрольних пунктів надавала списки осіб, які з тих чи інших причин потребують перепустки на перетин кордону: 1) до демаркаційної лінії і назад; 2) на захід від кордону до демаркаційної лінії і назад; 3) на захід від кордону на відстань 10 км. Обов'язковими елементами таких перепусток були фото і опис особи і з терміном дії до 14-ти днів. Для місцевого населення, яке мало намір перетнути кордон у нагальних справах, командування контрольного пункту мало право видати перепустку на схід від демаркаційної лінії на 48 год., на захід – на час 24 год., або скерувати до командування ККВ, яке мало право видати аналогічну перепустку, але термін дії якої був 3 дні [5, арк. 5].

Державний кордон ділився на зони: прикордонну і прикордонний район. Перша зона простягалась на ширину 2 км від кордону. Натомість прикордонний район обіймав територію 4 км від прикордонної зони. Перебування в прикордонній зоні було заборонено (виняток становили особи, які проживали там постійно або щонайменше 6 місяців). Окрім того в прикордонній зоні могли перебувати державні службовці і військові за спеціальними дозволами, а також особи, які мали відповідні документи для подорожі. З 22.00 до 04.00 діяла заборона на перебування в прикордонній зоні, яка не поширювалася на державних службовців і військових, які мали відповідні службові посвідчення [21, s. 223]. Цілком зрозуміло, що новий кордон між державами розірвав багатолітні економічні зв'язки в регіоні і змушував населення шукати власні шляхи виходу з ситуації, що склалася. Додатковим фактором, який стимулював людей до нелегального заняття було тяжке матеріальне становище.

Причини різкого зростання контрабандних потоків на «волинській ділянці» польсько-радянського кордону мали економічне підґрунтя. Недостатнє власне виробництво певного виду продукції і зростаючий попит на нього серед населення в країні призвів до нелегального ввезення цієї продукції з-за кордону. Радянська Україна на початку 1920-х рр. відчувала дефіцит практично всього: продуктів харчування, товарів першої необхідності, мануфактури і т.п. Незважаючи на допомогу РСФСР, ситуація в республіці була вкрай тяжкою, і контрабандний шлях був основною можливістю задовільнити ринковий попит. До економічних причин варто також віднести недоліки митно-тарифної політики. Ситуація в Польщі була набагато кращою, там не було гострої нестачі продуктів харчування і товарів першої необхідності. Водночас через Польщу йшов один з основних потоків золота і цінностей з радянських республік.

Друга причина розмаху контрабанди – слабкість радянської та польської прикордонних служб. У охороні східного кордону, в залежності від формації, яка забезпечувала безпеку, дослідники виділяють чотири періоди. Протягом першого періоду, який охоплював 1921-1922 рр. охорона кордону покладалася на підрозділи митних батальйонів і державної поліції. На другому етапі, 1922-1923 рр. кордон охороняли загони прикордонників. В 1923-1924 рр. функції охорони кордону знову перейшли до державної поліції. І останній, четвертий етап, який тривав з 1924 р. і аж до 1939 р. східний кордон знаходився під охороною Корпусу Охорони Пограниччя [21, s. 211].

До кардинальної реорганізації прикордонних військ і в УСРР і в Польщі в 1924 р. кордон охоронявся слабо, що давало можливість майже безперешкодно переміщувати товари. Погано охоронялися і прикордонні пункти, і ділянки між ними, тому контрабанду можна було провезти, як через митні пункти, так і в обхід них. Таким чином найбільша інтенсивність контрабандних потоків припала на 1920 -1924 рр.

Інша причина участі в контрабанді значної кількості прикордонного населення – високий рівень безробіття по обидва боки кордону, викликаного скороченням промислового виробництва і посівних площ. Молодь, демобілізовані військові не мали можливості влаштуватися на роботу, тому, щоб прогодувати себе і власну родину, були змушені брати участь в незаконному промислі. Крім того, важливим фактором, була близькість кордону до населених пунктів і фактична відсутність контролю прикордонної смуги до 1923 р.

Ще однією важливою причиною зростання контрабандної торгівлі слід вважати бюрократичну тяганину. До прикладу, для того, щоб легально оформити торгівельну операцію на суміжній стороні, йшло багато часу і коштів, адже серед чиновників процвітала корупція. В цих умовах парадоксальною виглядає ситуація, коли контрабанда значно перевищувала легальну торгівлю.

Масштаби контрабандної діяльності були різними. І польські, і радянські документи дають можливість виділити декілька видів контрабанди на основі кількості товарів, які провозилися через кордон і грошового обігу контрабандистів. На найнижчій сходинці перебувала т.зв. споживча чи побутова контрабанда. По суті, це було самозабезпечення населення прикордонних територій закордонними товарами. Поток споживчої контрабанди був набагато інтенсивнішим з Польщі в УСРР, оскільки постачання з радянського боку було достатньо слабким. Місцеві селяни відчували дефіцит самих необхідних товарів (цукор, сіль, чай, сірники і т.п.), які можна було придбати за гроші чи виміняти в Польщі. Споживча контрабанда відносилася до вимушеного непрофесійного заняття, але була кримінально каралася.

Найбільш поширеною була споживча контрабанда, в яку було втягнуте місцеве населення прикордонних територій, головним чином з підрадянської України. Мешканці Берездівської, Городницької, Піщівської волостей Звягельського повіту, Кривинської, Ганнопільської, Плужненської, Ляховецької

волостей Заславського повіту, наприклад, намагалися задовільнити попит на товари першої необхідності шляхом їх купівлі у найближчих прикордонних містах Польщі, головним чином у Корці та Гощі. З часом у прикордонних містах і селах торговельні фірми облаштували свої магазини, про які мешканці Радянської України були проінформовані, що значною мірою полегшувало купівлю необхідних товарів. Найбільша кількість торговельних фірм працювала у Корці, це зокрема, «Stowarzieszenie Handlowe Wojcik i S-ka w Korcu», «Dom Handlowo-Transportowy «Agentura Wschodnia»», «Centrala agentur handlowych na Wołyniu», «Dom Handlowy «Ukraina» w Korcu», «Firma «Hurt» Eksport-Import w Korcu», «Dom Handlowy «Ameryka» w Korcu», «Rówieński Dom Handlowy Sz. Kulikowiczera w Równem. Filja w Korcu», «Dom Handlowy Józefa Kuszella». Головний офіс в Корці та філію в Острозі мала фірма «Dom Handlowo-Eksportowy «Poznań»», філії в Острозі, Рівному, Корці та Рокитно мала фірма «Warszawskie Powszechne Towarzystwo Handlowe Spółka z O.P. w Warszawie», фірма «Syndykat Handlowo-Transportowy T. Grzegorzewski i F. Sztayer. Spółka firmowa» мала відділи в Острозі, Корці, Майкові і Шумську [5].

В 1920-1921 рр. потік осіб на кордоні був досить масштабним. Частими ставали випадки, коли з одного населеного пункту в Радянській Україні формувалася група, які разом йшли в Польщу на «закупи». Так, 20 вересня 1921 р. постерунковим постерунку державної поліції в Забарі було затримано 5 осіб, мешканок села Печиводи Берездівської гміни Звягельського повіту: Меланка Терентіївна Таньчук (18 р.); Наталія Трофимівна Таньчук (20 р.); Олена Матвіївна Захарчук (42 р.); Євдоха Минівна Захарчук (15 р.); Стефанида Матвіївна Таньчук (20 р.) [15, арк. 1].

На прикордонному постерунку № 4 в м. Корець 5 грудня 1921 р. вночі було затримано групу з 11 осіб, усі з с. Бескиди гм. Берездів Звягельського повіту, йшли «на закупи», причому група складалася з хлопців, і дівчат, а найменшому з них було 14 р. [15, арк. 53]. Наступного дня 6 грудня 1921 р. патруль затримав групу з 9 осіб, які йшли в бік Корця, всі мешканці Берездова і Берездівської гміни [15, арк. 57]. Того ж дня на території, підконтрольній прикордонному постерунку № 2 було затримано групу з 12 осіб, з яких 8 жінок (у тому числі одна з них мала 13 р., інша – 14 р., двом по 15 р.) і усі були з різних місцевостей Звягельського повіту [15, арк. 65]. Досить часто групи були не лише різностатевими й різновіковими, а й поліетнічними. У Польщу по товар в одній групі йшли поляки, німці, українці та євреї, їх об'єднувало бажання успішно здійснити купівлю товарів й повернутися додому.

Цілком зрозуміло, що для того, щоб купити товар необхідно було мати кошти. Універсальними платіжними засобами були золоті та срібні рублі царської Росії, американські долари. В обігу були і інші грошові одиниці, такі як рублі Тимчасового уряду, т. зв. «керенки», марки Польщі. Звичайно, що суми, які були у звичайних громадян були незначними.

Досить часто особи, які йшли з радянської України не маючи готівки, несли якийсь товар на продаж, а вже за виручені гроші купували мануфактуру чи інші товари першої необхідності. Так, наприклад, 8 жовтня 1923 р. в Хуторі Крالی за нелегальний перетин кордону було затримано Антонюк Марію, яка йшла з підрадянської України і мала з собою одного гусака та гарнець¹ маку [12, арк. 8]. Разом з нею йшла Мартинюк Варвара, яка теж мала з собою гусака [12, арк. 10]. Лонгін Бойко, мешканець с. Гориця Берездівської гміни, 14 квітня 1921 р. приїхав до Корця і з собою привіз 1½ пуда пшениці з метою виміняти на мануфактуру [8, арк. 57]. Інший мешканець цього ж населеного пункту Володимир Піншовський, 13 квітня 1921 р. привіз до Корця 2 пуди пшениці і 1 пуд жита, і привів 2 коней. Пшеницю і коней продав за готівку, а жито обміняв на упряж доплативши 500 царських рублів [8, арк. 57]. Рубінштейн Янкель, затриманий в лютому 1923 р., при собі мав 1 пуд щетини, 6 лисячих і 2 кунячих шкірок [10, арк. 1]. Микола Колесник із с. Івнівка Романовицької гміни мав 2 телячі шкіри і 1 лисячу [15, арк. 43].

31 січня 1924 р. о 5 год ранку з підрадянської України до Польщі перейшла група з 12 осіб, усі мешканці с. Ниців Гільчинської гміни. Вони зупинилися в Сторожівському лісі, де й були затримані 2-ма кінними патрульними. Всі при собі мали кінське волосся або щетину, яку мали намір продати в Корці й купити тканину та одяг. Серед затриманих – Кузьма Легензор (29 р.) мав 2 фунти² щетини і 12 фунтів кінського волосу, Лісовський Григорій (15 р.) – 7 фунтів щетини і 20 фунтів кінського волосу, Васильєв Михайло (19 р.) – 20 фунтів щетини, Войтенко Іван (25 р.) 27 фунтів кінського волосу, Сильвестров Єлисей (43р.) – 7 фунтів щетини і 2 фунтів волосу, Рєпов Саверій (17 р.) – 16 фунтів

¹ Гарнець – одиниця вимірювання об'єму сипучих тіл, що дорівнює 4 л.

² Фунт – одиниця ваги та маси, що дорівнює 500 г.

кінського волосу, Чеканов Кирило (17 р.) – 20 фунтів кінського волосся, Лісовський Лука (29 р.) – 16 фунтів кінського волосу, Данилов Феодосій (50 р.) – 11 фунтів щетини і 6 фунтів кінського волосся, Григорій Семенов (29 р.) – 22 фунтів щетини, Василь Салько (24 р.) – 16 фунтів щетини і 4 фунти кінського волосу. У кожному протоколі допиту затриманих містилася ідентична інформація про те, що товар вони мали намір продати місцевим євреям у Корці й він не був призначений для якихось конкретних осіб [11, арк. 1-5зв.]. У вересні 1921 р. в с.Головниця затримали Якова Стенчина, мешканця с. Піддубці, Берездівської волості з 3 пляшками горілки і 3 ліктями³ червоної тканини, який нелегально перетнув кордон з сіном, яке продав, а за виручені кошти купив вище зазначений товар [15, арк. 2].

У тих, хто переходив з грошима, суми як правило були незначними. Так, наприклад, Максим Петров, мешканець с. Нитине Ємільчинської волості, затриманий в липні 1924 р., мав намір купити товарів на 10 доларів, його односелець Андрій Чмелюк на 15 руб. золотом, Сидор Войченко з с. Мільчин Ємільчинської волості на 20 американських доларів [11, арк. 17-20]. В тому ж липні 1924 р. постерунковим 4-ї роти прикордонної поліції було затримано 6 осіб, ще 5 втекло, усі мешканці с. Рабачишки Звягельського повіту кожен з них мав при собі американські долари і царські золоті рублі на купівлю товару. Так, Фома Кузнецов мав 15 американських доларів і 5 руб., Андрій Ігнат'єв 30 руб. і 1 американський долар, Григорій Ковальов 15 руб. і 14 американських доларів, Іван Колесников 20 руб. і 1 американський долар, Макеєв Оникій 4 руб. 80 копійок сріблом, Васильєв Іван 16 американських доларів і 15 руб. [14, арк. 7-7зв.].

Місцеві селяни відчували дефіцит самих необхідних товарів (цукор, сіль, чай, сірники і т.п.), які можна було придбати за гроші чи виміняти в Польщі. Окреме місце серед контрабанди займали товари першої необхідності і продукти харчування – цукерки, какао, шоколад, оселедці, дріжджі, оцет, прянощі (перець, лавровий лист, кориця), чай, кава, сірники, свічки, леза для гоління, цигарковий папір тощо. Так, наприклад, у ніч із 7 на 8 грудня 1921 р. на відтинку № 5 прикордонного постерунку державної поліції № 2 в Корці за нелегальний перетин кордону затримали 6 осіб, усі мешканці м. Звягель: зокрема Олена Сілень (20 р.) несла 10 фунтів чорного перцю і гніт до лампи; Надія Гораніцька (17 р.) – 3 пари шкарпеток і 5 фунтів лаврового листа; Христина Любохинець (16 р.) – какао 8½ фунтів; Марта Закалюжна (15 р.) – кориці 3 фунти і 5 фунтів лаврового листу; Ганна Павловська (15 р.) – 5 фунтів лаврового листа [16, арк. 19-19зв.]. У вересні 1921 р. на відтинку № 3 прикордонного постерунку державної поліції № 2 в Корці затримали Марію Таржевську, 20 р., мешканку с. Єлисавети, Романовицької гміни Звягельського повіту і Софію Таржевську 18 р. з колонії Красилівської Піщовської гміни Звягельського повіту. Перша несла 1½ фунти цукерок, 10 оселедців, 1 пару черевиків, 10 аршинів⁴ шовку, 8 гудзиків, 4 аршини цайгу⁵, 3 аршини ситцю, 4 аршини гранатового (темно-синього – **М.В.**) плюшу⁶, 2 аршини бумазеї⁷, 1 пару підшв, 6 шпульок ниток, 500 царських рублів та 100 марок польських. Інша несла 2 банки вакси для взуття, 1½ фунти цукерок, 1 пляшка оцету, 11 оселедців, 5 аркушів цигаркового паперу, 1 коробка свічок, 3 аршини сукна, 3½ аршини півдрапу⁸, 3 аршини бумазеї, 2 шпульки ниток, ¼ фунта лаврового листу, 2 великі хустки, 1 000 царських рублів і 300 польських марок [16, арк. 5]. У лютому 1923 р. було затримано Олену Клочкову (25 р.), акушерку з м. Городниця, Звягельського повіту і Розалію Пінковську з с. Франкопіль. Обидвоє поверталися з Корця, куди ходили «на закупи» і були затримані поліцією. У Клочкової було вилучено 2 пари панчо, 1 пару дитячих босоніжок, 2 пари дитячих панчіх, 1 мило, 1 гуталін, 1 півлітрова пляшка горілки, 1 пара жовтих жіночих тифель, 1 дитяча лялька, по 2 фунти цукру і солі. У іншої було вилучено 1 пілку, 1 ніж, 1 напилек, 1 фунт дріжджів, 6 пачок сірників, ½ аршина полотна [10, арк. 3-4].

Не змінилася ситуація і в часи НЕПу. Так, 24 жовтня 1923 р. на прикордонному постерунку державної поліції № 15 в Морозівці було затримано Ольгу Войтович, у якої вилучили 1 светер, 1 хустку на голову, ½ фунта какао, 1 фунт цукру, 4½ аршини бумазеї, 5 аршинів плюшу, шкіра на 1 пару чере-

³ Лікоть – одиниця довжини, що дорівнювала 60 см.

⁴ Аршин – одиниця довжини, що дорівнює 71 см.

⁵ Цайг (нім. Zeug) – міцна бавовняна або вовняна тканина. Це була найдешевша тканина, яку зазвичай використовували для пошиття робочого одягу.

⁶ Плюш (нім. Plüsch) – бавовняна тканина з довгим (до 8 мм) ворсом на лицьовій стороні.

⁷ Бумазея, бомбазин (англ. Bombazine, від фр. Bombazine, від італ. bambagia – «бавовна»), заст. бархан (нім. barchent) – щільна бавовняна тканина з начосом на виворотньому боці. Чорний бомбазин використовувався для траурного одягу.

⁸ Драп – важка, щільна вовняна тканина складного переплетення з пражі суконного прядіння. Драп складається зазвичай з двох шарів, завдяки чому має високі теплоізоляційні властивості. З драпу шують зимові і демісезонні пальта. Півдрап одношаровий драп.

виків, 3 аршини цайгу, 1 велика хустка, 8 аркушів цигаркового паперу, 2 пляшки горілки, 1 лезо до бритви, 1 срібний рубель [13, арк. 2].

Цілком зрозуміло, що особи, які купували і переправляли товар в підрадянську Україну з комерційною метою, вкладали в цю справу значно більші кошти і відповідно закупували на порядок більше товарів. Досить часто вони винаймали людей, які для них переносили товар. Найбільш «ходовим» товаром була різного роду мануфактура. Так, наприклад, 7 березня 1921 р., в районі Сторожівського постерунку державної поліції було затримано 5 великих ящиків чаю (530 фунтів), 1 дерев'яна бочечка з харчовою содою (115 фунтів), 4 залізні бочки з каустичною содою (438 фунтів), 1 мішок лаврового листа (70 фунтів), 48 коробок сахарину [7, арк. 86]. В серпні 1923 р. біля с. Устя Рівненського повіту було затримано Івана Голоса з контрабандним товаром, зокрема 1 тюк і 2 мішки з мануфактурою, 1 мішок з мануфактурою і кавою, 1 малий тюк з галантерейним дріб'язком, 2 пачки наждачного паперу, 2 ящика з цвяхами, 1 ящик з шевським дріб'язком, 1 моток і 1 катушка дроту [17, арк. 1]. Так, наприклад, у Янкеля Рубінштейна, під час нелегального перетину кордону вилучили 31 аршин червоного полотна в 2 відрізках, 22 аршини чорного сукна, 2 теплі сорочки, 2 теплих кальсонів, 4 аршини чорного сукна «бостон», 14 аршинів чорної фланелі⁹, 7¼ аршинів сіро-бронзової бумазеї, 1 блакитна в білу смужку шовкова шаль, 24 чорні в жовту крапку хустки, 11 аршинів бронзового сукна, 16 аршинів зеленого сукна, 1 пара жовтих жіночих черевиків, 2 білі в чорні крапки хустки, 40 кг фарби «wollschwarz», 3 кг фарби «chicagoblan», 5 кг фарби «metalgelb», 2 кг фарби «naptylaminswart», пляшка горілки [10, арк. 1-13в.].

Потік контрабандистів, як і кількість товару, не завжди був однаковим і залежав у першу чергу від охорони кордону, як з польського, так і з радянського боків, але він був постійним.

Товар, який конфіскувався у контрабандистів, зазвичай продавався на аукціонах, а отримані гроші йшли на користь держказначейства. З метою стимулювання поліціантів, які несли службу на кордоні, з коштів, які отримували після продажу контрабанди на аукціоні, виплачували премії. Так, наприклад, 27 травня 1921 р. старший постерунковий Ярослав Видранський з комісаріату державної поліції в Корці затримав фурманку, яка їхала в напрямку кордону. Після її огляду, було встановлено, що на ній контрабанда, яка належала Меркурію Бабко, мешканцю с. Романів Романівської волості Звягельського повіту. Зокрема, було конфіковано: по 4 дюжини шкарпеток і панчіх, сукна чорного 3½ аршини, сарпінки¹⁰ кольорової 2½ аршини, білої 4 аршини, гранатової 6 аршинів, полотна кольорового 10 аршинів, рожевого матеріалу на насипки 10 аршинів. Затриманий повідомив, що увесь товар купив за готівку у м. Корець на загальну суму 17 040 марок польських і призначений він був для потреб власної родини, яка складалася з 5 осіб. Увесь конфіскований у М. Бабка товар було виставлено на аукціон, який відбувся 6 серпня 1921 р. Стартова ціна на конфіскацію була нижчою, за ту, що сплатив М. Бабко. Так, наприклад, за усю тканину він заплатив 13 200 марок, на аукціоні ж стартова ціна її загальної вартості становила 5 000 марок, а отримали 9 075 марок. Всього за вилучені у М. Бабка і продані на аукціоні товари було отримано 15 525 марок, з яких 4 000 марок, за особистим розпорядженням рівненського повітового старости було виплачено Я. Видранському у вересні 1921 р. [8, арк. 116-126].

З іншого боку інформація про виплату грошових заохочень поліцейським, за виявлену контрабанду в документах трапляється досить рідко, тому складно встановити існування вимог щодо отримання премій. У звітах фіксуються факти вилучення контрабанди і водночас те, що «... нагород за затриману контрабанду ніхто з постерунку не отримав...» [9, арк. 76зв.].

Отже, в період із 1920-1924 рр. волинська ділянка польсько-радянського кордону стає місцем активного нелегального товарообігу між Польщею і підрадянською Україною. Необлаштованість кордону, як з одного, так і з іншого боків та слабка охорона сприяли поширенню контрабандної діяльності, участь в якій брали, головним чином, населення прикордонних місцевостей. Протягом досліджуваного періоду асортимент контрабандного товару змінився. У період 1920-1921 рр. поряд з мануфактурою, значну частку контрабандного товару займали споживчі товари, зокрема, спеції (лавровий лист, перець, кориця), чай, кава, какао, шоколад, сірники, свічки, вакса, мило та ін. В подальшому, споживчі товари фактично зникають із переліку контрабандних товарів, поступаючись місцем на користь різного роду мануфактурним товарам. З початком НЕПу контрабанда комерціалізувалася.

⁹ Фланель (фр. flanelle) – м'яка вовняна чи бавовняна ворсиста тканина, зазвичай з пухнастим рідким начосом.

¹⁰ Сарпінка – легка бавовняна смугаста або картата тканина типу ситцю.

Більшість осіб, які перетинають кордон, закупають велику кількість товару з метою перепродажу його в підрадянській Україні.

Список використаних джерел та літератури:

1. Архірейський Д. Протидія радянських митників контрабанді наприкінці 1920-х – у 1930-х рр. *Український історичний журнал*. Київ, 2013. № 2. С. 105-120.
2. Гнітько С. Боротьба з контрабандою в Україні. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. Київ, 2000. №2/4(13/15). С. 410-423.
3. Гуменний С. Контрабанда на кордоні між Республікою Польща та СРСР у 20-ті рр. XX ст. *Матеріали XI Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених КНУ «Дні науки історичного факультету – 2018»*. Київ, 2018. С.150-153.
4. Документи внешней политики СССР. Москва, 1959. Т.3: 1 июля 1920 г. – 18 марта 1921 г. 724 с.
5. Державний архів Рівненської області (ДАРО) Ф. 30. Оп. 18. Спр. 1216. 327 арк.
6. ДАРО. Ф. 30. Оп. 19. Спр. 14. 13 арк.
7. ДАРО. Ф. 30. Оп. 19. Спр. 25. 187 арк.
8. ДАРО. Ф. 30. Оп. 19. Спр. 26. 185 арк.
9. ДАРО. Ф. 69. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 109.
10. ДАРО. Ф. 125. Оп. 1. Спр. 19. 12 арк.
11. ДАРО. Ф. 313. Оп. 1. Спр. 19. 24 арк.
12. ДАРО. Ф. 317. Оп. 1. Спр. 7. 11 арк.
13. ДАРО. Ф. 321. Оп. 1. Спр. 10. 2 арк.
14. ДАРО. Ф. 321. Оп. 1. Спр. 24. 20 арк.
15. ДАРО. Ф. 323. Оп. 1. Спр. 8. 71 арк.
16. ДАРО. Ф. 323. Оп. 1. Спр. 9. 77 арк.
17. ДАРО. Ф. 325. Оп. 1. Спр. 8. 4 арк.
18. Кузьмич В. Нелегальный товарооборот на белорусском участке советско-польской границы в 1927-1939 гг. *Вестник Брестского университета. Серия гуманитарных и социальных наук*. Брест, 2007. № 4. С. 17-26.
19. Domniczak H. Granica wschodnia Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1919-1939. Warszawa, 1992. 287 s.
20. Litwiński R. Kontrola granicy wschodniej przez Policję Państwową w okresie międzywojennym. *Biuletyn Informacyjny PAN. Oddział w Lublinie*. Lublin, 2003. Nr 8. S. 70-78.
21. Razyhraev O. Udział Policji Państwowej województwa wołyńskiego w ochronie granicy wschodniej w latach 1921-1924. *Pamięć i Sprawiedliwość*. 2010. № 1. S. 211-231.

References

1. Arkhireyskiy D. Protydiia radianskykh mytnykyv kontrabandi naprykintsi 1920-kh – u 1930-kh rr. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. Kyiv, 2013. № 2. S. 105-120.
2. Hnitko S. Borotba z kontrabandoiu v Ukraini. *Z arkhiviv VUCHK-HPU-NKVD-KHB*. Kyiv, 2000. №2/4 (13/15). S. 410-423.
3. Humennyi S. Kontrabanda na kordoni mizh Respublikoiu Polshcha ta SRSR u 20-ti rr. XX st. Materialy XI Mizhnarodnoi naukovoї konferentsii studentiv, aspirantiv ta molodykh vchenykh KNU «Dni nauky istorychnoho fakultetu – 2018». Kyiv, 2018. S. 150-153.
4. Dokumenty vneshnei politiki SSSR. Moskva, 1959. T.3: 1 iyulia 1920 h. – 18 marta 1921 h. 724 s.
5. Kuzmych V. Nelehalnyi tovarooborot na beloruskom uchastke sovetsko-polskoi hranitsy v 1927-1939 hh. *Vesnik Brestskaho universiteta. Seryia humanitarnykh i hramadskikh navuk*. Brest, 2007. № 4. S. 17-26.
6. Domniczak H. Granica wschodnia Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1919-1939. Warszawa, 1992. 287 s.
7. Litwiński R. Kontrola granicy wschodniej przez Policję Państwową w okresie międzywojennym. *Biuletyn Informacyjny PAN. Oddział w Lublinie*. Lublin, 2003. Nr 8. S. 70-78.
8. Razyhraev O. Udział Policji Państwowej województwa wołyńskiego w ochronie granicy wschodniej w latach 1921-1924. *Pamięć i Sprawiedliwość*. 2010. № 1. S. 211-231.

Отримано: 15.10.2020 р.

Прорецензовано: 18.10.2020 р.

Прийнято до друку: 21.10.2020 р.

e-mail: tetomel4ak@gmail.com

DOI: 10.25264/2409-6806-2020-30-21-28

Омельчак Т. Населення Рівного у міжвоєнний період (1921-1939 рр.): етно- та соціально-економічна характеристика. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2020. Вип. 30. С. 21–28.

УДК 477.83/86 “1921–1939”

Тетяна Омельчак

НАСЕЛЕННЯ РІВНОГО У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1921-1939 РР.): ЕТНО- ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА

У статті, на основі матеріалів перепису населення 1921 р. та 1931 р., проаналізовано динаміку чисельності населення м. Рівного у міжвоєнний період. Дано етно-релігійну та соціально-економічну характеристику жителів м. Рівного. Встановлено, що структура зайнятості населення м. Рівного в міжвоєнний період зазнавала змін під впливом політики польського уряду. Визначено фактори, які впливали на міграційні процеси в місті та регіоні.

Ключові слова: Волинське воєводство, м.Рівне, міжвоєнний період, динаміка зайнятості.

Tetiana Omelchak

THE POPULATION OF RIVNE IN THE INTERWAR PERIOD: ETHNO AND SOCIO-ECONOMIC CHARACTERISTICS

The article deals with the analyses of Rivne population dynamic in the interwar period. The research was based on the materials of 1921 and 1931 Census. The ethno-religious and socio-economic characteristics of Rivne residents have been given. Most of the population in the town were found to be Jewish during the interwar period, while this was the most distinctive for towns, which in times of Russian Empire were the parts of so called “Smuhi Osilosti” (“Strips of Settlement”). Polish, whose number was increasing during the interwar period, took the second place in the ethnic structure of residents. Ukrainians took only the third place in the national structure of Rivne in the interwar. Thus, the specificity of national population of towns influenced the structure of residents’ employment. Furthermore, there were no big enterprises in towns. While the most part of the population was busy with crafts and trade, a few workers were engaged in communication and state enterprises. The structure of residents’ employment of Rivne in the interwar was changed due to the policy of the Polish government. The 1931 census highlighted four social groups. Among them were the owners of means of productions, intellectual workers (intellectuals), workers and persons with unknown social status. In the social structure of Rivne population in early 1930 a little more than 50% were employees (workers-36,4% and mental workers-14,15%). The owners of means of production were represented by 42,4%. The intellectuals of Rivne worked mainly in the non-productive sphere such as state and local administration, public institutions, educational establishments, communication and healthcare, where in the early 1930s there were about 24,4% of employees.

Key words: Volyn voivodeship, Rivne, the interwar period, employment structure, social groups.

У сучасній історичній науці все більшої актуальності набувають дослідження історичного минулого різних регіонів нашої держави, а також тих етносів, які здавна проживали на українських землях та впливали на їх економічний та культурний розвиток. Досить назрілим у наш час є вивчення етнічної історії Волині. Незважаючи на велику кількість публікацій з даної тематики, окремі проблеми ще не знайшли достатнього відображення на сторінках як вітчизняної, так і зарубіжної історіографії.

Помітний внесок у вивчення етнічної та територіальної структури населення міжвоєнної Волині здійснили С. Кічий [3], В. Колесник [4], В. Кубійович [5], М. Кучерепа [6], В. Литвинюк [7], С. Фогельсон [10], В. Менджецький [12; 13] та інші автори. Проте населення м. Рівне у 1921-1939 рр. ще не було об’єктом спеціального вивчення у історичній науці.

Метою цієї публікації є проведення аналізу динаміки чисельності населення м. Рівного в міжвоєнне двадцятиліття.

У міжвоєнний період ХХ ст. Волинь, зокрема й Рівне, перебували в складі Польської держави, етнодемографічні процеси якої впливали на соціальне та економічне становище населення. У Рівному, крім українців, проживали євреї, поляки, росіяни та представники інших національностей. Динаміку чисельності населення у міжвоєнний період найкраще ілюструють результати перепису 1921 і 1931 рр. На жаль, перепис, який мав відбутися в 1941 р., так і не відбувся через початок Другої світової війни, що значною мірою ускладнює підрахунок чисельності населення м. Рівного напередодні, та людських втрат за роки війни.

Польська влада отримала у спадщину від царської Росії низький рівень розвитку регіону: примітивне сільське господарство, відсутність промисловості, нерозвинену мережу транспортного, телефонного і телеграфного зв'язку, низький рівень охорони здоров'я та освіти. Ситуація ускладнювалася тим, що воєводство було багатонаціональним. Поруч з корінним українським населенням тут проживали поляки, євреї, росіяни, німці, чехи та інші.

До сьогодні ведуться дискусії стосовно результатів переписів, які проводилися у міжвоєнній Польщі у 1921 і 1931 рр. На нашу думку результати переписів є більшою мірою недосконалі, ніж сфальсифіковані. Причини цих неточностей полягали в наступному. По перше, перепис 1921 р. проводився в досить складних умовах. Частина населення з недовірою поставилася до цієї акції польських властей. Мешканці краю з різних причин та під різними впливами не давали правдивих відомостей про своє віросповідання і національність, а деяка частина навіть бойкотувала перепис [6, с. 98].

По друге, перепис 1921 р. проводився в час, коли ще багато т. зв. «біженців» чи репатріантів не повернулися додому, а тому не могли увійти в списки. Крім того, на Волинь прибували значні групи євреїв, росіян, українців, поляків з підрадянської України, які втікали від революції. Частина зупинялася тут тимчасово, а частина залишалася на постійно.

По третє, на якість перепису вплинули і значні технічні труднощі – недостатня фахова підготовка комісарів-переписувачів, неналежний організаційний рівень. По четверте, не можна ігнорувати і те, що респонденти не завжди могли чітко відрізнити національність від громадянства. Це можна пояснити незавершеністю процесу формування нації і кристалізації національної свідомості.

Не зважаючи на певні хиби, та недосконалість цього, та і наступного перепису, вони все ж таки дають загальну картину по окремим етнічним групам.

Згідно перепису 1921 р., м. Рівне було одним з трьох міст Волинського воєводства, чисельність якого перевищувала 20 тис. мешканців. За переписом 1921 р. у Рівному проживало 30 482 особи. Згідно з даними перепису, проведеного в Російській імперії у 1897 р., чисельність мешканців міста становила 24 573 особи [8, с. 1], тобто за трохи більше ніж двадцять років населення збільшилося на 5 909 осіб (19,3%). Як видно з таблиці, більшість жителів міста становили євреї. Їх нараховувалося 21 524 особи (70,6%), щоправда в графі «іудаїзм», як рідну релігію визнавало 21 702 особи (71,1%). Саме останню цифру приймаємо за найбільш вірогідну стосовно чисельності представників єврейської національності в Рівному в 1921р. У порівнянні з переписом 1897 р., частка євреїв серед жителів міста зросла на 15% (7 472 особи). Крім того, за переписом 1921 р. в Рівному проживало 3 948 поляків (12,9%), хоча припускаємо, чисельність представників цього етносу була нижчою, оскільки римо-католицьке віросповідання за рідне визнавало лише 3 408 осіб (11,1%). Кількість представників польського етносу зросла трохи більше ніж у два рази, з 1 664 осіб у 1897 р. [8, с. 1], до 3 408 осіб в 1921 р. На третьому місці за своєю чисельністю перебували українці (10,8%). Кількість українців у місті знизилася з 4 071 до 3 308 осіб. Зменшення українського етносу в місті пов'язуємо з тим, що перепис 1897 р. включав і військовослужбовців, які проходили строкову службу, більшість з них були українці з інших губерній Російської імперії. Підтвердженням цього слугує співвідношення між чоловіками та жінками, чисельність перших була у два з половиною рази більшою (див табл 1.)

За національним складом жителів міста Волинського воєводства, чисельність населення яких перевищувала 20 тис.¹ були подібними. Частка євреїв у Луцьку та Рівному перевищувала 70% і становила 70,2% та 71,1% відповідно. У Ковелі частка євреїв була дещо меншою і становила 61,2%. На другому місці у національній структурі цих міст перебували поляки. У Ковелі їх частка досягала майже 20% і становила 19,2%, що, напевно, можна пояснити близькістю міста до польських етнічних територій. Значно нижчою була частка поляків у Луцьку та Рівному – 15,7% та 11,1% відповідно. Згідно з даними таблиці 1, досить низькою була чисельність українців у містах двадцятитисячними

¹ На території Волинського воєводства перепис 1921 р. зафіксував 3 міста, чисельність населення яких перевищувала 20 тис. жителів: Ковель – 20 818 осіб, Луцьк – 21 157 осіб, Рівне – 30 482 особи.

ках. Найменшою була частка українців у Луцьку (6,5%). Трохи вищою у Рівному (10,8%) та Ковелі (13,9%).

Таблиця 1
Національний і релігійний склад населення міст Волинського воєводства чисельність жителів яких перевищувала 20 тис. осіб за переписом 1921 р.

Назва населеного пункту	К-сть будинків	К-сть жителів	В тому числі чоловіків	В тому числі жінок	З них			
					Поляки / римо-католики	Українці / правосл. / греко-кат.	Євреї / іудеї	Інші н-сті
Ковель	2 129	20 818	10 078	10 740	4 640/ 4 000	2 901/ 3 957/-	12 504/ 12 758	773
Луцьк	1 752	21 157	10 045	11 112	4 613/ 3 331	1 378/ 2 692/12	13 990/ 14 860	1176
Рівне	2 386	30 482	14 202	16 280	3 948/ 3 408	3 308/ 5 130/29	21 254/ 21 702	1972

Джерело: складено на основі Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie Pierwszego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. Województwo Wołyńskie. Warszawa, 1923. T. IX. 84 s.

Незважаючи на значний розрив у чисельності населення у Луцьку та Рівному, саме перше місто стає столицею воєводства. Напевне, показник чисельності жителів тут відіграв другорядну роль, а основним критерієм стало географічне розташування м. Луцьк в центральній частині Волинського воєводства, натомість м. Рівне розташовувалося поблизу державного кордону.

Перепис зафіксував у Рівному і значну кількість представників інших національностей – 1 972 ос. (6,4%) [16, с. 47]. Абсолютну більшість з них становили росіяни, яких у Рівному нараховувалося 1 505 (76,3%). Чисельність російського населення знизилася у майже три рази, з 4 278 осіб у 1897 р. [8, с. 1], до 1 505 осіб у 1921 р. [16, с. 47]. Хоча і в цьому випадку, зменшення кількості росіян пов'язана зі зміною дислокації російських військових частин. Згідно з даними перепису 1897 р., чисельність чоловіків-росіян у Рівному, перевищувало чисельність жінок у трохи більше ніж три рази. Крім того, у місті проживали німці, чехи та білоруси, татари, литовці та представники інших етносів, проте чисельність їх була незначною. (див. табл. 2.)

Таблиця 2
Чисельність представників національних меншин у м. Рівне за переписом 1921 р.

Загальна кількість представників національних меншин / %	З них							
	Росіяни / %	Чехи / %	Німці / %	Білор.	Литовці / %	Татари / %	Інші / %	Невід.
1 972 / 100%	1 505 / 76,3%	263 / 13,3%	97 / 4,9%	36 / 1,8%	23 / 1,1%	14 / 0,7%	28 (румуні – 6; словаки – 6; латиші – 4; естонці – 2; американці – 2; грузини – 2; вірмени – 2 французи – 1; грек – 1; кореець – 1; молдаванин – 1) / 1,4%	6 / 0,3%

Джерело: складено на основі Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie Pierwszego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. Województwo Wołyńskie. Warszawa, 1923. T. IX. S. 47.

Перепис населення, який проводився в 1931 р., враховував мовну та конфесійну приналежність. Головним нововведенням організаторів перепису 1931 р. стала заміна питання про національну приналежність питанням про рідну мову опитуваних. Щоправда, відповідно до листа з бюро перепису населення головного статистичного уряду, дані, які стосувалися поділу населення за мовною ознакою заборонялося публікувати [1, арк. 138]. Згідно з даними таблиці 3, упродовж 1921-1931 рр. на-

селення Рівного збільшилося на 10 130 осіб (33,2%) і становило 40 612 ос., в тому числі 19 226 чоловіків та 21 386 жінок (див. табл. 3). У темпах приросту різних етнічних груп мешканців Рівного простежувалися відмінності. Найвищі темпи приросту були в поляків – 7 010 осіб (205%), значно нижчі в євреїв – 1 035 осіб (4,76%), ну і мінусовий приріст мали українці, у порівнянні з 1921 р. їх чисельність в місті скоротилася на 121 особу.

Таблиця 3

Національний склад м. Рівне згідно перепису 1931 р.

Загальна кількість жителів	В тому числі чоловіків	В тому числі жінок	З них рідною мовою вважали			
			Польську / римокатолики	українську / правосл. / греко-кат.	Іврит / ідиш / іудаїзм	Німецьку / лютерани
40 612	19 226	21 386	11 173/ 10 418	3 187 / 6 733/ 126	1 922 / 20 635 / 22 737	327 / 348

Джерело: складено на основі *Drugi powszechny spis ludności Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 9.XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwo domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Wołyńskie. Warszawa, 1938. T. 70. S.27, 29.*

Відповідно до результатів перепису 1931 р. трохи більше половини жителів міста склали євреї, а це 22 737 ос. (55,98%). Другою за чисельністю національною групою були поляки, частка яких в місті становила 25,65%. Незначною залишалася в місті частка українців – 3 313 ос. (8,15%) (див. табл. 3). Крім того, в Рівному і далі залишалася значною частка представників інших національностей, хоча у порівнянні з 1921 р. їх чисельність збільшилася на 1 723 особи (87,3%). Серед представників національних меншин і далі спостерігалася досить висока частка росіян (75,8%), чехів (11,9%) та німців (8,9%) (див. табл. 4). Збільшення чисельності росіян в місті можна пояснити близькістю польсько-радянського кордону. В першій половині 1920-х років Рівне стало місцем перебування біженців з підрадянської України. Частину з них, польська влада повертала назад до Радянської України, ті ж, кому пощастило залишитися після 6-ти місячного перебування в Рівному, отримували польський закордонний паспорт і вирушала далі в пошуках кращої долі за кордоном. Лише незначна кількість залишалася на території Волинського воєводства, в тому числі і в Рівному. Проте не маючи польського громадянства, ці особи не могли претендувати на робоче місце, чи займатися власною справою, оскільки однією з обов'язкових вимог була наявність польського громадянства. В 1920-х польська влада проводила прийом документів на отримання польського громадянства.

Таким чином, перепис 1931 р. зафіксував зростання загальної кількості жителів у місті трохи більше як у півтора рази. При цьому скоротилася частка євреїв у місті з 71,1% у 1921 р. до 55,98% у 1931 р. Разом з тим, у місті подвоїлася частка поляків з 11,1% у 1921 р. до 25,65% у 1931 р. Частка українців серед жителів міст і надалі залишалася доволі низькою, і у порівнянні з результатами перепису 1921 р. знизилася з 10,8% до 8,15%. На тлі загального зростання чисельності жителів спостерігається суттєве посилення польської присутності в Рівному. Причиною такого стану речей став вплив з внутрішніх польських воєводств польського елемента і, натомість, відтік представників української та єврейської громади, головним чином у заоканську еміграцію.

Серед представників національних меншин і далі спостерігалася досить висока частка росіян (75,8%), чехів (11,9%) та німців (8,9%) (див. табл. 4).

Таблиця 4

Склад національних меншин м. Рівне за переписом 1931 р.

Загальна кількість представників національних меншин / %	З них						
	Росіяни / %	Чехи / %	Німці / %	Литовці / %	Білоруси / %	Інші / %	Неподали
3 695 / 100 %	2 799 / 75,8%	440 / 11,9%	327 / 8,9%	4 / 0,1	58 / 1,5%	62 / 1,6%	5 / 0,1%

Джерело: складено на основі *Drugi powszechny spis ludności Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 9.XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwo domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Wołyńskie. Warszawa, 1938. T. 70. S.27, 29.*

У 1920-1930-х рр. Рівне було одним з економічних центрів Волинського воєводства, в якому функціонували сільськогосподарські, фінансові, торгівельні та ремісничо-промислові установи. У місті працювали великі та дрібні ремісничі заклади, діяли ярмарки, а з 1930-го і загальнопольська виставка-ярмарок «Волинські торги», яка щорічно приваблювала до міста підприємців і туристів з усієї Польщі та давала додаткові інвестиції не лише у Волинський регіон, а й у місто Рівне.

Економічний розвиток та етнодемографічні процеси в регіоні суттєво вплинули на структуру зайнятості населення Рівного. Перепис 1921 р. дає тільки загальну структуру зайнятості по Волинському воєводству, тому не видається можливим встановити чисельну кількість та етнічну приналежність в кожній з окремої галузі по м. Рівне.

Матеріали перепису 1931 р. містять доволі детальний поділ ремісників за основними промисловими галузями, в яких ті були зайняті. Його недоліком було те, що галузевий розподіл рівненських підприємців охоплює лише частину з них і ускладнює детальний аналіз галузевої структури рівненських підприємців, ремісників, проте дозволяє скласти хоча б загальне уявлення про їхню галузеву зайнятість (див. табл. 5).

Таблиця 5

Зайнятість населення Рівного на початку 1930-х

Галузь	загальна кількість населення зайнятого в галузі	% серед усього населення м. Рівне
Городництво, рибальство, лісівництво	59	0,14%
Промисловість, ремесло	13 951	34,35%
Заклади промисловості:		
– I-V категорії	1 705	12,2%
– VI-VII категорії	611	4,3%
– VIII категорії	5 720	41%
– невизначеної категорії	5 915	42,3%
Металообробка	925	6,6%
Цегельні	672	4,8%
Деревообробка	1 609	11,5%
Легка промисловість	3 338	23,9%
– пошиття одягу	2 058	
– пошиття взуття	904	
Споживча промисловість	2 557	18,3%
– млини	738	
– пекарні	536	
– різні	779	
Поліграфічна промисловість	295	2,1%
Будівельна галузь	1 533	10,98%
– будівництво будинків	914	
Торгівля, страхування	11 394	28,05%
Торгівля товарами	7 088	62,2%
– товарами не розмежованими	6 373	
– гуртова	311	
– обносна і пересувна	353	
Винаєм приміщень і закладів гастрономічних	2 994	26,2%
– будинки чиншові (власники і наглядачі)	2 123	
– заклади гастрономічні	597	
Грошовий обіг	578	5%
Посередництво	617	5,4%
Комунікація і транспорт	2 920	7,18%
Пошта, телефон	386	13,2%
Залізниця	780	26,7%
Інші види транспорту і комунікації	1 663	56,9%
– кінні дорожки	408	
– комунікація і кінний транспорт	449	
– гінці і вантажники	493	
Державна служба	2 998	7,38%
Органи державної влади	531	17,7%
Органи місцевого самоврядування	439	14,6%
Суд	415	13,84%

Адвокатура і нотаріат	264	8,8%
Служби громадської безпеки і в'язниці	177	5,9%
Державна поліція	351	11,7%
Костел і релігійні громади	349	11,64%
– світські особи в костелі і релігійних громадах	262	8,73%
Адміністрація організацій і суспільних інституцій	242	8%
Шкільництво, освіта, культура	1 225	3,01%
Освіта	645	52,6%
– початкова	241	
– загальна середня	222	
Виховання і позашкільна освіта	404	32,9%
– приватні вчителі	325	
Лікування і гігієна	1 342	3,3%
Лікування і профілактика	520	38,7%
Гігієна	758	56,4%
– перукарні і косметика	339	
– пральні, прасувальні,	285	
Заклади суспільної опіки	64	4,7%
Домашня прислуга	1 396	3,4%
Домашня прислуга, яка мешкає у працедавця	1 304	93,4%
Непрацюючі	2 232	5,4%
Пенсіонери та інваліди	385	17,24%
– державні пенсіонери	251	
Особи, які перебувають в ув'язненні	697	31,2%
Інші галузі	2 183	5,37%

Підраховано за *Drugi powszechny spis ludności Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 9.XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwo domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Wołyńskie. Warszawa, 1938. T. 70. S. 241-243*

На початку 1930-х більше половини жителів м. Рівного була зайнята в промисловості, ремеслі, торгівлі та страхуванні. Значний відсоток задіяних в торгівлі становили євреї, оскільки комерційна діяльність з давніх-давен належала до їхньої прерогативи.

Трохи більше 20% жителів Рівного працювало у суспільно-важливих сферах життя міста (організах державної влади та місцевого самоврядування, освітніх закладах, транспорті і зв'язку, охороні здоров'я, суспільних і релігійних установах). Більше 3% працювали домашньою прислугою в можливих рівненських родинах. Згідно матеріалів перепису 1931 р. лише трохи більше 10% жителів м. Рівне становили безробітні та особи, що не вказали місця праці і їх зарахували до рубрики інші галузі [9, с. 241-243].

На жаль у переписі 1931 р відсутній детальний аналіз структури зайнятості окремих етнічних груп жителів м. Рівного.

Перепис 1931 р. зафіксував інформацію про відношення до засобів виробництва, характер праці (розумова і фізична), а також ставлення власників виробництва до використання найманої робочої сили. Виділяємо чотири соціальні групи: власники засобів виробництва, працівники розумової праці (інтелігенція), робітники та особи з невідомим соціальним статусом.

Таблиця 6

Соціальна структура Рівного за матеріалами перепису 1931 р.

Соціальні категорії	Загальна кількість	%
Власники	17 226	42,4
Працівники розумової праці	5 747	14,15
Робітники	14 477	35,66
Особи з невідомим суспільним статусом	3 162	7,79%
Разом	40 612	100

Підраховано за: *Drugi powszechny spis ludności Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 9.XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwo domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Wołyńskie. Warszawa, 1938. T. 70. S. 241-243*

У соціальній структурі населення м. Рівне на початку 1930-х рр. майже 50% склали наймані працівники (робітники – 35,66% і розумові працівники – 14,15%), а власники засобів виробництва – 42,4%. Така висока питома вага власників пояснюється пануванням на території Волинського воєводства у досліджуваний період дрібнотоварного виробництва. Інтелігенція м. Рівне працювала переважно у невиробничій сфері – державній і місцевій адміністрації, громадських установах, закладах освіти, комунікації та охороні здоров'я, де на початку 1930-х було зайнято близько 24,4% [12, с. 8-9].

Наступний перепис мав відбутися у 1941 р., але у зв'язку з початком Другої світової війни він не був проведений. «Щорічник політичний та господарчий» за 1939 р. зафіксував у найбільшому місті Волинського воєводства кількість мешканців на позначці 46 680 осіб [15, с. 391] Проте ця цифра відображає лише чисельність, натомість національний склад, структура зайнятості жителів Рівного напередодні Другої світової війни все ще потребує спеціального дослідження. Крім того потребує уточнення і сама чисельність жителів м. Рівного, адже в окремих документах є згадка про 75 000 жителів у 1929 р. [2, арк. 102].

Отже, протягом усього міжвоєнного періоду м. Рівне було одним з центрів господарського, культурного, релігійного і політичного життя у Волинському воєводстві. Національна структура населення міста була типовою для Волині – більшість жителів Рівного становили представники єврейського етносу. Протягом міжвоєнного періоду, завдяки державній підтримці, в місті інтенсивно зростає польська громада. Цьому сприяє політика польської адміністрації у Волинському воєводстві. Заохочення польського підприємництва зумовили посилені впливи польського міщанства в край. Польське населення міст надавало перевагу більшим містам перед малими і середніми, оскільки перші були місцем дислокації більшості державних установ, навчальних закладів, підприємств де було більше можливостей для працевлаштування. Після приєднання території Волині до відновленої Польської держави на початку 1920-х рр. там виник попит на польських урядовців, вчителів, поліціантів та інших кваліфікованих працівників. Осідаючи у більших містах поляки заповнювали існуючі вакансії. Українці займали лише третє місце в національній структурі міжвоєнного Рівного. Специфіка національного складу населення міста впливала на структуру зайнятості його жителів. У місті були відсутні великі промислові підприємства. Більшість населення зайняте в ремеслі і торгівлі, натомість незначна кількість працюючих належала до сфери комунікації та державних установ. Структура зайнятості населення м. Рівного в міжвоєнний період зазнавала змін під впливом політики польського уряду. Перепис 1931 р. виділив чотири соціальні групи: власники засобів виробництва, працівники розумової праці (інтелігенція), робітники та особи з невідомим соціальним статусом.

Список використаних джерел та літератури:

1. Державний архів Рівненської області (ДАРО). Ф. 31. Оп. 1. Спр. 1724. 195 арк.
2. ДАРО. Ф. 31. Оп. 1. Спр. 709. 178 арк.
3. Кічий С. І. Національний склад населення Західної України на початку 1930-х років. *Матеріали XL наук. конф. проф.-викл. складу і студ. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки*. Луцьк, 1994. Ч. 2. С. 78–80.
4. Колесник В., Супрунюк А. Народонаселення Волинського воєводства: (1921–1939 рр.): за матеріалами переписів в сучасних українських і польських дослідженнях. *Минуле і сучасне Волині. Краєзнавство: історія, здобутки, перспективи : тези доп. і повідомл. II регіон. і VI обл. іст.-краєзн. конф.* Луцьк, 1992. С. 119–120.
5. Кубійович В. Західні українські землі в межах Польщі 1920–1939. *Наукові праці*. Париж; Львів: Фенікс, 1996. С. 246–265.
6. Кучерепа М. Етнодемографічні зміни у Волинському воєводстві 1921-1939 рр. *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. Луцьк, 2000. Вип. 3. С. 97-106.
7. Литвинюк В. Зміни в соціальній і національній структурі населення Волинського воєводства у міжвоєнний період : (1921–1939 рр.) *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. Луцьк, 1997. Вип. 2. С. 42–44.
8. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Издание центрального статистического комитета Министерства внутренних дел Санкт-Петербург.: 1904. Т. XVIII: Волинская губерния. 282 с.
9. Drugi powszechny spis ludności Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 9.XII.1931 r. Mieszkania i gospodarstwo domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Wołyńskie. Warszawa, 1938. Т. 70. 330 s.
10. Fogelson S. Z badań nad demografią Polesia i Wołynia. Warszawa, 1938. 69 s.
11. Krzyżanowski T. Polskie siły społeczne na tle stosunków narodowościowych na Wołyniu. Warszawa, 1938. 45 s.
12. Mędrzecki W. Inteligencja polska na Wołyniu w okresie międzywojennym. Warszawa, 2005. 332 s.
13. Mędrzecki W. Województwo Wołyńskie 1921-1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych. Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1988. 202 s.
14. Pierwszy powszechny spis ludności Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921 r. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Wołyńskie. Warszawa, 1926. Т. XXIII. 230 s.

15. Rocznik Polityczny i Gospodarczy. R.8. Warszawa: PAT, 1939. 1240 s.
16. Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie Pierwszego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. Województwo Wołyńskie. Warszawa, 1923. T. IX. 84 s.

REFERENCES

3. Kichyi S. I. Natsionalnyi sklad naselennia Zakhidnoi Ukrainy na pochatku 1930-kh rokiv. Materialy XL nauk. konf. prof.-vykl. skladu i stud. Volyn. derzh. un-tu im. Lesi Ukrainky. Lutsk, 1994. Ch. 2. S. 78–80.
4. Kolesnyk V., Supruniuk A. Narodonaselennia Volynskoho voievodstva: (1921–1939 rr.): za materialamy perepysiv v suchasnykh ukrainskykh i polskykh doslidzhenniakh. Mynule i suchasne Volyni. Kraieznavstvo: istoriia, zdobutky, perspektyvy : tezy dop. i povidoml. II rehion. i VI obl. ist.-kraiezn. konf. Lutsk, 1992. S. 119–120.
5. Kubiiovych V. Zakhidni ukrainski zemli v mezhakh Polshchi 1920–1939. Naukovi pratsi. Paryzh; Lviv: Feniks, 1996. S. 246–265;
6. Kucherepa M. Etnodemohrafichni zminy u Volynskomu voievodstvi 1921-1939 rr. Naukovyi visnyk Volynskoho derzhavnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky. Istorychni nauky. Lutsk, 2000. Vyp. 3. S. 97-106.
7. Lytvyniuk V. Zminy v sotsialnii i natsionalnii strukturii naselennia Volynskoho voievodstva u mizhvoiennyi period : (1921–1939 rr.) Naukovyi visnyk Volynskoho derzhavnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky. Istorychni nauky. Lutsk, 1997. Vyp. 2. S. 42–44.
8. Pervaja vseobshhaja perepis' naselenija Rossijskoj imperii 1897 g. Izdanie central'nogo statisticheskogo komiteta Ministerstva vnutrennih del Sankt-Peterburg.: 1904. T. XVIII: Volynskaja gubernija. 282 s.
9. Drugi powszechny spis ludności Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 9.XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwo domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Wołyńskie. Warszawa, 1938. T. 70. 330 s.
10. Fogelson S. Z badań nad demografią Polesia i Wołynia. Warszawa, 1938. 69 s.
11. Krzyżanowski T. Polskie siły społeczne na tle stosunków narodowościowych na Wołyniu. Warszawa, 1938. 45 s.
12. Mędrzecki W. Inteligencja polska na Wołyniu w okresie międzywojennym. Warszawa, 2005. 332 s.
13. Mędrzecki W. Województwo Wołyńskie 1921-1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych. Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1988. 202 s.
14. Pierwszy powszechny spis ludności Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921 r. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Wołyńskie. Warszawa, 1926. T. XXIII. 230 s.
15. Rocznik Polityczny i Gospodarczy. R.8. Warszawa: PAT, 1939. 1240 s.
16. Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie Pierwszego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. Województwo Wołyńskie. Warszawa, 1923. T. IX. 84 s.

Отримано: 12.09.2020 р.

Прорецензовано: 06.10.2020 р.

Прийнято до друку: 21.10.2020 р.

e-mail: history.volyn@gmail.com

trofymovych@hotmail.com

l.trofymovych@hotmail.com

DOI: 10.25264/2409-6806-2020-30-29-35

Антонюк Я., Трофимович В., Трофимович Л. Органи безпеки ОУН(м) у період Другої світової війни (1940 – 1944). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2020. Вип. 30. С. 29–35.

УДК 94(477.82): 329.17 «1940/1944»

Ярослав Антонюк, Володимир Трофимович, Лілія Трофимович**ОРГАНИ БЕЗПЕКИ ОУН(М) У ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ
(1940 – 1944)**

У статті з'ясовано, що органи безпеки ОУН(м) виникли в лютому 1940 р. на території Генерального губернаторства. Влітку 1941 р. почалася розбудова зазначеної мережі в Україні. Своєю структурою вона нагадувала розвідку ОУН 1930-х рр. Доведено, що органи безпеки ОУН(м) зазнали влітку 1943 р. поразки у протистоянні з Службою безпеки ОУН (бандерівців) та остаточно зникли восени 1944 р.

Ключові слова: органи безпеки ОУН(м), ПУН, СБ ОУН, бандерівці, мельниківці, протистояння, розвідка, контррозвідка, агентура.

Yaroslav Antoniuk, Volodymyr Trofymovych, Liliya Trofymovych**OUN(M) SECURITY BODIES DURING THE SECOND WORLD WAR (1940 – 1944)**

The article analyzes the activities of the security bodies of the Organization of Ukrainian Nationalists of the Melnyk direction during the Second World War. It was proven that the bodies were created by some former OUN intelligence officers, who were led by Yaroslav Haivas, in February 1940 on the territory of the General Government. In March 1941, the counterintelligence group, which was involved in identifying Bandera's agents, of the sub-unit was separated. In the summer of 1941, the development of the OUN(M) security bodies network had begun on the territory of Western Ukraine. They resembled the OUN intelligence of the 1930-s by their structure. They reached the greatest development in southern Volyn. In the autumn of 1941, Melnyk security bodies extended their influence on Ukrainian lands to the east of Zbruch. Faced with German repression, they did not dare to confront the armed resistance, considering it was hopeless. Melnyk's security bodies had high hopes for achieving strong positions in the occupation administration. They primarily focused on the Ukrainian Auxiliary Police. The development of the OUN(M) cells was slow even in the Western Ukraine. It mostly occurred in the towns controlled by Germans. The article clarified that Melnyk's counterintelligence forces sometimes managed to identify and even eliminate individual Bandera agents. However, they could not effectively resist the much stronger OUN (Bandera) Security Service. In the summer of 1943, Melnykivtsi were finally defeated in that confrontation. Banderites surrounded a few armed formations of the OUN(M) and attached them to the Ukrainian Insurgent Army. After those events the Melnyk movement started to decline. The last OUN(M) security service boivka operated until the autumn of 1944 in the Drohobych region.

Key words: security bodies OUN(M), PUN, SB OUN, Banderivtsi, Melnykivtsi, confrontation, intelligence, counterintelligence, agency.

Максимальне відкриття українських архівів у поєднанні з динамічним розвитком історичних досліджень створили передумови для вивчення раніше невідомих проблем. Однією з таких є діяльність органів безпеки Організації Українських Націоналістів мельниківського напрямку – ОУН(м). Її вирішення допоможе заповнити прогалину у дослідженнях українського національного визвольного руху періоду Другої світової війни.

До цього часу нема жодної публікації, присвяченій безпосередньо зазначеній темі. Серед українських істориків окремі аспекти діяльності органів безпеки ОУН(м) вивчали Дмитро Веденєєв, Геннадій Биструхін, Василь Ільницький, Олександр Кучерук та Богдан Зек, а серед польських – Марцін Маєвський. Тому зазначена стаття поєднує їхні наукові напрацювання зі значною кількістю вперше введених до наукового обігу архівних джерел. Прагнення провести об'єктивний аналіз зібраної ін-

формації та розкрити раніше невідому сторінку діяльності українського націоналістичного підпілля визначили мету цього дослідження.

Початком діяльності органів безпеки ОУН (мельниківців) (Авт. – назва походить від голови ПУН Андрія Мельника) можна вважати створення у лютому 1940 р. прибічниками Степана Бандери власного Революційного проводу. Більшість співробітників СБ на чолі з Миколою Лебедем підтримали бандерівців. Лише незначна частина залишилася на стороні ОУН(м) та стала основою розбудови її розвідки. Головним серед них був Ярослав Гайвас («Камінь») [45, арк. 53; 51, арк. 383]. Зиновій Книш згадував про той період в Кракові: «Перше, що зробили бандерівці – старалися залишити своїх інформаторів у наших рядах. Не дуже це й трудно, бо в початках позначилася велика пливкість членства, доволі довгий час годі було з певністю сказати, хто наш, а хто бандерівець. Люди вагалися, не були ще, ані добре зорієнтовані, ані цілком рішені в один чи в другий бік – сьогодні був у нас, а завтра перейшов до бандерівців і навпаки». У відповідь на це мельниківці обрали тактику «мінімальної конспірації», що спричинило відкликання бандерівською СБ багатьох своїх агентів [58, с. 73-74].

Винним у розколі ОУН мельниківська розвідка оголосила Ріко Ярого («Карпата»), який намагався таким чином приховати привласнення коштів, виділених Абвером [39, арк. 9]. Також було посилено внутрішню дисципліну й нанесено удар по ворожим агітаторам всередині мережі. Під Революційний Суд потрапив організаційний референт Українського центрального комітету (УЦК) у Кракові Осип Бойдуник («Денис»), який активно виступав за примирення між оунівцями [50, арк. 296].

Улітку 1940 р. протистояння між обома гілками ОУН на території Генерал-Губернаторства досягло свого апогею. Мельниківська розвідка розглядала можливість ліквідації Степана Бандери, Миколи Лебеда та Івана Равлика шляхом застосування вибухівки або отрути [23, с. 139]. При цьому виконавці повинні були діяти під виглядом агентури НКВС чи польського підпілля [70, с. 284].

Зі сторони мельниківців навіть здійснювалися напади на штаби бандерівської СБ. Один із таких відбувся 13 серпня 1940 р. у Кракові стосовно будівлі на вулиці Зеленій, ч. 26. Зиновій Книш згадував: «Ми зайняли організаційну домівку, з канцеляріями, касою, розвідною картотекою, фотографічною, хімічною лабораторіями, циклостилевим видавництвом, магазином паперу й усяких товарів». Переглядаючи здобуті папери, мельниківці несподівано натрапили на протоколи допиту Ярослава Горбового («Буя») [59, с. 254, 371]. 31 серпня 1940 р. голова ПУН Андрій Мельник розпорядився щодо цієї справи провести Революційний Трибунал. 27 вересня того ж року він зібрався без обвинуваченого. За його рішенням Ярослава Горбового було виключено зі складу ОУН «з присудом моральної смерти» [61, с. 118-119].

За версією Степана Мудрика («Мечника»), цією акцією мельниківці завадили бандерівській СБ завершити допит Ярослава Горбового та використати його свідчення [66, с. 237]. Підслідного та шефа СБ Миколу Арсенича на залізничній станції в Ряшеві затримали співробітники гестапо. Після цього Ярослав Горбовий потрапив до концтабору «Аушвіц», де невдовзі загинув на будівництві барака [61, с. 119]. У свою чергу лідери мельниківської розвідки зазнавали нападів бандерівської СБ. На початку листопада 1940 р. у Кракові «невідомими» було побито керівника розвідки Теодора Яцуру («Крука»). Скло з розбитих окулярів потрапило йому до лівого ока та викликало запалення очного нерва. Того ж місяця Ярославу Гайвасу у Холмі вдалося вчасно помітити небезпеку, непомітно вийти з ресторану та уникнути побиття бандерівцями [58, с. 87, 89].

Про структуру мельниківських розвідувальних і контррозвідувальних органів відомо небагато. Загалом вони нагадували розвідувальну референтуру ОУН 1930-х рр. Загальне керівництво здійснював Ярослав Гайвас. Розвідувальну референтуру в Кракові очолював Теодор Яцура. У березні 1941 р. з її складу виокремилася контррозвідувальна підреферентура на чолі з Віктором Пилипчуком («Вітею») [59, с. 266].

Улітку 1941 р. на Західній Україні розпочалася розбудова мережі мельниківської «Безпеки» (Авт. – вживалася також попередня назва – «розвідувальна референтура») [1, арк. 10]. Вона передбачала територіальну вертикаль: станиці (Авт. – кожна охоплювала 2-3 села) – районних (Авт. – 3-10 станиць, близько 30 членів) – повітових – окружних – обласних «екзекутив», а також крайових інспекторатів (Авт. – найбільш впливовими були Галицький та Волинський). Починаючи з районного рівня та вище, передбачався розвідувальний відділ [47, арк. 6, 38-39]. У Рівненській обласній «екзекутиві» референтуру «Безпеки» очолював «Терміт», Дубенському повіті – Костянтин Копиловський («Котьо»), Кременецькому – Іван Никитюк («Богун»), Рогатинському – Євген Бачинський [1, арк. 3-4; 16, арк. 21; 26, арк. 120; 28, арк. 270; 30, арк. 216; 47, арк. 4, 11; 49, арк. 8].

Під час відступу Червоної армії мельниківцям вдалося захопити частину радянських та навіть колишніх польських архівів [65, с. 64]. Референт розвідки Чортківської округи ОУН (м) Мирон Гнатюк розшукав через інформаторів у м. Товсте (Тернопільщина) архів повітового старости. Невдовзі його вилучили та відправили до Крайової «екзекутиви» ОУН (м) [15, арк. 32].

Увесь цей час не припинялося протистояння між бандерівцями та мельниківцями [11, арк. 121]. Навіть заклик митрополита Андрея Шептицького про примирення з пропозицією розпочати переговори в соборі св. Юра не вплинув на ситуацію [38, арк. 172-173]. Кожна сторона боролася за місцеві осередки ОУН та залучення на свій бік молоді. Цей процес був особливим для кожного регіону. На одних територіях він проходив гостро, а на інших - доволі спокійно. Наприклад, мережа ОУН Заставнівського р-ну (Північна Буковина) розділилася на бандерівську та мельниківську лише у лютому 1943 р. [19, арк. 15].

Особливої запеклості протистояння набуло після вбивства 30 серпня 1941 р. в Житомирі членів ПУН Омеляна Сеника («Грибівського») та Миколу Сціборського («Рокоша»). Мельниківці вважали, що це здійснили бандерівці [35, арк. 165; 71, с. 235]. Існує також версія, що до теракту причетні агенти НКВС [57, с. 41]. Зрештою, він мав для бандерівців лише негативні наслідки – радикалізація конфлікту з мельниківцями та розгортання німецьких репресій [9, арк. 194].

Восени 1941 р. мельниківські похідні групи почали створювати свою мережу на теренах східніше Збруча. У тому числі місцеві осередки Безпеки. Зазвичай, їх очолювали керівники поліції. На Чернігівщині цим напрямком роботи займався шеф поліції Григорій Захвалинський, а в Димерському р-ні (Київщина) – Ярослав Станкевич. Одним із головних їх завдань було стеження за діями місцевих бандерівців [29, арк. 216; 32, арк. 15]. Стосовно німців мельниківці дотримувалися лояльності. Вважали, що збройне повстання неминуче призведе до тисяч безневинних жертв та сприятиме більшовикам [11, арк. 103; 34, арк. 21; 36, арк. 8]. Використовуючи сприятливі умови, мельниківці розгорнули на східних теренах активну діяльність. Нерідко маючи більший вплив, ніж бандерівці. Одному з мельниківців вдалося у листопаді 1941 р. влаштуватися на посаду директора Київського кооперативного банку. Протягом місяця він таємно передав підпіллю 13 тис. крб. Після цього перейшов на нелегальне становище та виїхав до Львова [42, арк. 87]. У лютому 1942 р. мельниківська Безпека влаштувала втечу з Козятинської в'язниці надрайонного провідника Юрія Карпенка [4, арк. 31]. Подібні випадки, а також успішний розвиток підпільної мережі непокоїли німців. Наслідком цього стала хвиля репресій на сході стосовно мельниківців. Наприклад, гестапівцями у Києві був заарештований слідчий кримінальної поліції та водночас референт розвідки при Крайовому інспектораті «Схід» – Роман Біда («Гордон»). У лютому 1942 р. його розстріляли в Бабиному Яру [10, арк. 80-81].

На теренах Західної України ставлення мельниківців до німців було ще більш лояльним. Протягом літа – осені 1941 р. вони зайняли ключові посади у поліції та адміністрації багатьох міст [2, арк. 31зв; 3, арк. 78; 4, арк. 345; 31, арк. 22]. Наприклад, у Володимир-Волинську мельниківці взяли під контроль міську управу, «крипо» (нім. – Kriminal polizei – кримінальна поліція) та районну поліцію [60, с. 25-26]. Навіть за очевидної ситуації розгортання німцями репресій щодо українців мельниківці не зважилися перейти до збройної боротьби з ними [24, арк. 2]. У звіті референта Безпеки Рівненського обласної «екзекутиви» ОУН(м) «Терміта» від 5 грудня 1941 р. повідомлялося про наростання невдоволення українського населення діями німецької окупаційної адміністрації. Увага зосереджувалася на закритті шкіл, осередків «Просвіти», молодіжної організації «Січ» та жіночих товариств. Зазначалося, що німецькі чиновники поводяться зверхньо щодо місцевого населення. Б'ють нагайками навіть секретарів районних управ. Привселюдно розстрілюють місцевих жителів біля рідних сіл. Щоденно сотні українців гинуть від голоду та холоду у таборах для військовополонених. Для залягодження ситуації «Терміт» пропонував створити спеціальну установу, яка б регулювала усі непорозуміння між українцями та німцями [1, арк. 10]. Така нерішуча позиція була головною причиною слабкості мельниківців та відсутності значного впливу на українське населення.

Розвиток мережі ОУН(м) відбувався повільно та охоплював переважно підконтрольні німцям міста [56, с. 267-268]. Паралельно йшла розбудова територіальних органів Безпеки. У Львівському Крайовому інспектораті її очолював Василь Барницький, а згодом Юрій Соколовський («Утьо») [10, арк. 80-81; 26, арк. 120; 28, арк. 270; 45, арк. 67зв; 48, арк. 43, 49]. Весною 1942 р. референтуру Безпеки Станіславівської обласної «екзекутиви» очолював Андрухович, Дрогобицької округи – Мабур («Ігор») [56, с. 268-269]. Референтом розвідки Чернівецької обласної «екзекутиви» ОУН (м) був Володимир Задорович [20, арк. 25-26]. Нерідко посади суміщалися. Наприклад, Мирон Гнатюк

очолював на початку 1942 р. військово-розвідувальну референтуру Чортківської округи ОУН. Його робота відбувалася за трьома напрямками: радянське підпілля, польські організації, бандерівці [15, арк. 31-32; 46, арк. 19]. Для звітної документації мельниківська Безпека використовувала грифи таємності «тільки для керівництва» [37, арк. 296].

Найбільш розвиненою у цей час мережа мельниківської Безпеки була на Кременеччині [13, арк. 41]. Весною 1942 р. на території Бережечького р-ну діяло 10 «станцій». Загалом у районі нараховувалося 85-90 членів [47, арк. 5-6; 54, арк. 24]. Станичним розвідником ОУН (м) у с. Білогородка Вербського р-ну був Володимир Дворжак («Луговий»). Крім виконання безпосередніх завдань, він розмножував на ротаторі листівки та розповсюджував їх серед населення [30, арк. 216]. В м. Кременець було створено два розвідувальні «пункти зв'язку». Один розміщувався на «Дубенській рогатці» в приміщенні контори заготзерно, а інший – в приміщенні контори млина (біля місцевого костелу) [16, арк. 21]. У с. Лопушне Лановецького р-ну (Кременеччина) було проведено 4-місячний розвідувальний «вишкіл», який очолювала Тетяна Омелюсик. Заняття проходили щовечора в будинку місцевого мельниківця. Невдовзі згаданий вишкіл був виявлений німцями, а його учасників арештували [37, арк. 260; 49, арк. 5-6].

Головним напрямком контррозвідувальної роботи мельниківської Безпеки було виявлення бандерівської агентури [37, арк. 259; 47, арк. 38-39]. Наприклад, цим займався референт розвідки Кременецького повіту ОУН(м) Іван Никитюк («Бойцун») [16, арк. 21]. Ліквідації виявлених агентів здійснювали спеціальні боївки [25, арк. 37]. За версією бандерівців, одна з них вбила 20 серпня 1942 р. у Видраницькому лісі на Ратнівщині члена Володимирського окружного проводу ОУН «Зозуленка» [6, арк. 45]. На озброєнні боївок Тернопільської округи ОУН (м) були: 1 ручний кулемет, 3 револьвери, 5 автоматів, 15 гвинтівок і 30 гранат [47, арк. 8].

Незважаючи на локальні успіхи, мельниківська мережа значно поступалася бандерівській [37, арк. 126, 281-282]. Також вони зазнавала більших втрат у протистоянні. Переважно бандерівська СБ діяла шляхом індивідуальних терактів. Причиною більшості цих вбивств були звинувачення у співпраці з Гестапо [18, арк. 37, 118-119, 273-274; 27, арк. 21; 41, арк. 8; 73, арк. 19; 22, с. 165; 74, с. 123]. Меншою мірою це стосувалося агітації проти ОУН та УПА [16, арк. 3; 37, арк. 122; 69, с. 48-49].

Наприкінці 1942 – початку 1943 р.р. гостра фаза протистояння бандерівців та мельниківців закінчилася. При цьому останні зазнали поразки. Восени 1942 р. бандерівська СБ на Ковельщині змусила перейти на свою сторону місцеві мельниківські осередки [33, арк. 43]. На початку 1943 р. референт розвідки Кременецького повіту ОУН(м) Іван Никитюк («Бойцун») доповідав, що «бандерівці усе захопили в свої руки» [16, арк. 21]. У звіті СБ ОУН з Дубенщини за липень 1943 р. повідомлялося, що мельниківці після роззброєння деморалізовані та нарікають: «Вже добра не буде, коли молодики взяли верх» [72, арк. 4]. Інший бандерівський звіт з Карпатського краю за серпень 1943 р. описує важке становище мельниківців: «Не маючи розв'язки на важливі та пекучі питання дня, сходять до «еміграційної» неживої групи на взір УНР. Розкинені малими острівчиками, і то лиш по деяких повітах та містах, вдержують індивідуальні зв'язки, не проявляють ніякої діяльності та займаються інтригами і типовими мельниківськими «пропагандами» – плітками» [56, с. 272].

Улітку 1943 р. бандерівцями було роззброєно та частково долучено до УПА малочисельні збройні підрозділи мельниківців, які виникли на Кременеччині та Володимирщині [31, арк. 32; 21, с. 26-27; 55, с. 64-65]. Ліквідувати дозволялося лише у випадку збройного опору [5, арк. 23]. Наприклад, 7 липня 1943 р. курінь УПА Петра Олійника («Енея») оточив сотню ОУН (м) Миколи Недзвещького («Хріна»). При цьому виникла незначна сутичка [16, арк. 16]. У ній загинув один мельниківець та ще один отримав поранення [44, арк. 113]. Решті запропонували повертатися додому або приєднатися до УПА. Стосовно останніх Максим Скорупський («Макс») згадував, що комендант СБ «Вовк» по черзі з кожним старшиною провів бесіду [68, с. 125; 64, с. 224]. Останній випадок роззброєння есбістами мельниківців відбувся восени 1943 р. в с. Полум'яне на Володимирщині [7, арк. 14]. Подібним чином 19 серпня 1943 р. на Рівненському Поліссі бандерівці вчинили з підрозділами Української Народно-Револьюційної Армії та наприкінці 1943 р. з Фронтом української революції на Кременеччині [12, арк. 83; 17, арк. 18; 40, арк. 113; 22, с. 139; 52, с. 30-31; 62, с. 42; 63, с. 571, 576; 67, с. 677; 71, с. 273]. У інструкції для СБ (Володимирщина) від 29 серпня 1943 р. зазначалося, що за певних обставин мельниківців варто вважати ворогами [53, арк. 20]. Наприклад, бандерівською Безпекою у цей час було ліквідовано Винниківського районного провідника ОУН (м) Богадана Киприна [47, арк. 71].

Восени 1943 р. есбісти уже не вбачали у мельниківцях серйозної небезпеки. У наказі коменданта запілля Луцького ВН СБ Федора Затовнюка («Мирона») від 15 жовтня того ж року стосовно них заборонялося проводити збройні акції. Порушникам загрожувало суворе покарання [63, арк. 125]. Водночас протидія мельниківській пропаганді продовжувалася. Протягом листопада 1943 р. це входило до головних завдань референта СБ Лановецького р-ну ОУН [14, арк. 127]. Мельниківець Анатолій Грицаюк згадував, що, остерігаючись зустрічі з бандерівською СБ, до березня 1944 р. переховувався на хуторі біля с. Обич (Шумщина) від усіялих «друзів» [71, с. 293]. У травні 1944 р. боївка СБ затримала на станції Черкаси біля Львова мельниківця Івана Лазурика. Його відвезли на допит в с. Якимчиці Комарнівського р-ну Львівської обл. [8, арк. 62зв]. Згідно спогадів Миколи Мамуса, одну з останніх боївок Безпеки ОУН(м) знищили восени 1944 р. в с. Вовче Турківського р-ну Дрогобицької обл. бандерівці [71, с. 237].

Таким чином, створення розвідувальних та контррозвідувальних органів ОУН(м) розпочалося у лютому 1940 р. Причиною цього стало відокремлення бандерівців, яких підтримала більшість співробітників СБ ОУН. Незначна частина, яка залишилася на стороні мельниківців, стала основою для розбудови розвідувальної референтури на чолі з Ярославом Гайвасом. У березні 1941 р. з її складу виокремилася контррозвідувальна підреферентура. Головним її завданням була протидія бандерівській агентурі.

Улітку 1941 р. почалася розбудова територіальної мережі органів безпеки ОУН(м). Вона охоплювала рівні: повітових – окружних – обласних «екзекутив», а також крайових інспекторатів. Найбільшого розвитку мережа безпеки ОУН(м) досягла на Кременеччині. Восени 1941 р. мельниківці поширили свій вплив на українські землі східніше Збруча. На цих теренах також діяли референти Безпеки обласного та крайового рівнів. Однак, зіткнувшись з німецькими репресіями, мельниківці не зважилися на збройний опір, вважаючи його безнадійним. Внаслідок такої нерішучої позиції та продовження співпраці з окупантом, вони не мали значної підтримки навіть у жителів Західної України. Розвиток осередків ОУН(м) проходив повільно та охоплював здебільшого підконтрольні німцям міста. За цих обставин референтура Безпеки діяла не скрізь. Нерідко траплялося суміщення посад керівників розвідки та військової справи.

Мельниківській контррозвідці вдавалося виявляти та навіть ліквідувати окремих бандерівських агентів. Однак, ефективно протистояти набагато сильнішій від себе СБ ОУН вона не змогла. До літа 1943 р. мельниківці остаточно зазнали від бандерівців поразки. На півдні Волині їхні малочисельні збройні підрозділи були оточені та приєднані до УПА. Після цього протистояння між бандерівцями та мельниківцями пішло на спад. Діяльність останньої боївки Безпеки ОУН(м) зафіксовано восени 1944 р. на території Турківського р-ну Дрогобицької обл.

Зазначене дослідження може стати основою для розкриття багатьох інших маловідомих сторінок діяльності ОУН(м).

Список використаних джерел та літератури:

1. Архів ОУН. О. Ольжича. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 237. 16 арк.
2. Архів Управління СБУ у Вінницькій області. Ф. 5. Спр. 1655. 160 арк.
3. Архів Управління СБУ у Вінницькій області. Ф. 5. Спр. 2764. 80 арк.
4. Архів Управління СБУ у Вінницькій області. Ф. 5. Спр. 22672. 416 арк.
5. Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 4. Спр. 10584. 292 арк.
6. Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 5. Спр. 4844. 136 арк.
7. Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 5. Спр. 8194. Т. 1. 144 арк.
8. Архів Управління СБУ у Львівській області. Ф. 5. Спр. 20607. 235 арк.
9. Архів Управління СБУ у Львівській області. Ф. 5. Спр. 21668. 256 арк.
10. Архів Управління СБУ у Львівській області. Ф. 5. Спр. 23772. Т. 1. 281 арк.
11. Архів Управління СБУ у Львівській області. Ф. 6. Спр. 55028. 409 арк.
12. Архів Управління СБУ в Рівненській області. Ф. 5. Спр. 7689. 257 арк.
13. Архів Управління СБУ в Рівненській області. Ф. 11. Оп. 6. Спр. 5. 287 арк.
14. Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 6. Спр. 26877. Т. 1. 286 арк.
15. Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 7. Спр. 7181. 82 арк.
16. Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 7. Спр. 10709. 84 арк.
17. Архів Управління СБУ в Тернопільській області. Ф. 7. Спр. 14967. 61 арк.
18. Архів Управління СБУ в Харківській області. Ф. 5. Спр. 31828. Т. 1. 291 арк.
19. Архів Управління СБУ в Чернівецькій області. Ф. 5. Спр. 7434. 385 арк.
20. Архів Управління СБУ в Чернівецькій області. Ф. 6. Спр. 3275. 33 арк.

21. Бондаренко К. Діяльність українських загонів самооборони на Волині, Буковині та у Галичині в роки Другої світової війни. *Україна – Польща: важкі питання*. Варшава, 1998. Т. 3: Матеріали III Міжнародного наукового семінару «Українсько-польські стосунки в роки Другої світової війни» (Луцьк. 20 – 22 травня 1998). С. 15 – 31.
22. Верига В. Втрати ОУН в часі Другої світової війни. Торонто, 1991. 206 с.
23. Веденєєв Д., Биструхін Г. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА. 1920-1945. Київ, 2006. 408 с.
24. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). Ф. 1. Оп. 1. Спр. 842. 374 арк.
25. ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2026. 239 арк.
26. ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2486. 280 арк.
27. ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2601. 304 арк.
28. ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2621. 326 арк.
29. ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2683. 301 арк.
30. ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2699. 416 арк.
31. ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 50970. Т. 1. 312 арк.
32. ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 57644. 148 арк.
33. ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67424. 115 арк.
34. ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75135. 260 арк.
35. ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 76081. 242 арк.
36. ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 20. 275 арк.
37. ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 32. 438 арк.
38. ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 54. 329 арк.
39. ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 9. 263 арк.
40. ГДА СБУ. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-9134. Т. 2. 243 арк.
41. ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 104. 83 арк.
42. ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 9. Спр. 240. 296 арк.
43. ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 11. Спр. 58. Т. 6. 293 арк.
44. ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 21. 292 арк.
45. ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 39. 447 арк.
46. ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 43. 163 арк.
47. ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 565. 116 арк.
48. ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 567. 110 арк.
49. ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 577. 69 арк.
50. Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України (ГДА СЗРУ). Ф. 1. Спр. 10937. Т. 1. 359 арк.
51. ГДА СЗРУ. Ф. 1. Спр. 10976. Т. 1. 391 арк.
52. Гірняк К., Чуйко О. Фронт української революції (Причинки до історії збройної боротьби Волині). Торонто, 1979. 45 с.
53. Державний архів Волинської області. Ф. Р-1021. Оп. 1. Спр. 6. 78 арк.
54. Державний архів Тернопільської області. Ф. Р-3429. Оп. 1. Спр. 3396. 357 арк.
55. Зек Б. Волинський обласний провід ОУН (м) у 1941 – 1944 рр.: структура та кадровий склад. *Краєзнавство*. 2019. № 4. С. 59 – 68.
56. Ільницький В. Участь ОУН(м) у визвольному русі на теренах Карпатського краю (1940-ві роки). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2015. № 27. С. 266 – 282.
57. Климишин М. В поході до волі. Спомини. Т. 2. Торонто: Б. в., 1998. 387 с.
58. Книш З. Б'є дванадцята. Спогади й матеріали до діяння ОУН напередодні німецько-московської війни 1941 р. Торонто: Срібна сурма, 1970. 384 с.
59. Книш З. Розбрат: Спогади й матеріали до розколу ОУН у 1940-1941 рр. Торонто, б.р. 431 с.
60. Коханська Г. З Україною у серці. Спомини. Торонто: Літопис УПА, 2008. Т. 9 (Бібліотека). 384 с.
61. Кучерук О. Ярослав Горбовий – нові документи старої справи. *Вісник Львівського університету*. Серія історична. 2017. Випуск 53. С. 109 – 121.
62. Лебедь М. УПА: Українська Повстанська Армія. Б.м., 1946. 100 с.
63. Літопис УПА. Нова серія. Т. 11: Мережа ОУН(б) і запілля УПА на території ВО «Заграва», «Турів», «Богун» (серпень 1942 – грудень 1943 рр.). [упорядник: В. Ковальчук]. Торонто; Київ: Літопис УПА, 2007. 849 с.
64. Majewski M. Kontrwywiad PRL wobec Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów Andrija Melnyka w latach 1944–1989. Obrona pracy doktorskiej odbyła się w Instytucie Studiów Politycznych PAN w Warszawie 24 XI 2015 r. Warszawa, 2015. 758 s.
65. Матла О. Історичні нотатки. Торонто: Гомін України, 1985. 303 с.
66. Мечник С. Від оприччини до КГБ. Духовність московського імперіялізму. Мюнхен, 1981. 332 с.
67. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX – XX ст. Історичні нариси. Київ, 2002. 952 с.
68. Скорупський М. У наступах і відступах. Спогади. Чикаго, 1961. 256 с.
69. Стецюк Г. Чорні дні Волині. Володимир-Волинський, 1992. 127 с.
70. Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы: в 2 т.: Т. 1 : 1939 – 1943. [под ред. А. Артизова]. Москва, 2012. 878 с.
71. УПА: спогади, документи. [упорядники: Ю. Мицик, В. Даниленко, Л. Іваннікова, В. Ковальчук, І. Тарасенко, З. Хизняк, Я. Борщик, О. Овчинников, Ю. Тарасенко, Ф. Шепель]. Київ, 2016. 539 с.
72. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 130. 89 арк.

73. ЦДАВО України. Ф. 3838. Оп. 1. Спр. 3-а. 78 арк.

74. Яшан В. Під брунатним чоботом. Німецька окупація Станіславщини в Другій світовій війні. 1941 – 1944. Торонто, 1989. 284 с.

References

1. Bondarenko K. Diialnist ukrainskykh zahoniv samooborony na Volyni, Bukovyni ta u Halychyni v roky Druhoi svitovoi viiny. *Ukraina – Polshcha: vazhki pytannia*. Varshava, 1998. T. 3: Materialy III Mizhnarodnoho naukovooho seminaru «Ukrainsko-polski stosunki v roky Druhoi svitovoi viiny» (Lutsk. 20 – 22 travnia 1998). P. 15 – 31.
2. Veryha V. Vtraty OUN v chasi Druhoi svitovoi viiny. Toronto, 1991. 206 s.
3. Viedenieiev D., Bystrukhin H. Mech i tryzub. Rozvidka i kontrozvidka rukhu ukrainskykh natsionalistiv ta UPA. 1920-1945. Kyiv, 2006. 408 s.
4. Hirniak K., Chuiko O. Front ukrainskoi revoliutsii (Prychynok do istorii zbroinoi borotby Volyni). Toronto:, 1979. 45 s.
5. Zek B. Volynskiy oblasnyi provid OUN (m) u 1941 – 1944 rr.: struktura ta kadrovyi sklad. *Kraieznavstvo*. 2019. № 4. P. 59 – 68.
6. Ilnytskyi V. Uchast OUN(m) u vyzvolnomu rusi na terenakh Karpatskoho kraiu (1940-vi roky). *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*. 2015. № 27. P. 266 – 282.
7. Klymyshyn M. V pokhodi do voli. Spomyny. T. 2. Toronto: B. v., 1998. 387 s.
8. Knysh Z. Bie dvanadtsiata. Spohady y materiialy do diiannia OUN naperedodni nimetsko-moskovskoi viiny 1941 r. Toronto, 1970. 384 s.
9. Knysh Z. Rozbrat: Spohady y materiialy do rozkolu OUN u 1940-1941 rr. Toronto, b.r. 431 s.
10. Kokhanska H. Z Ukrainoiu u sertsii. Spomyny. Toronto, 2008. T. 9 (Biblioteka). 384 s.
11. Kucheruk O. Yaroslav Horbovyi – novi dokumenty staroi spravy. *Visnyk Lvivskoho universytetu*. Seriia istorychna. 2017. Vyp. 53. S. 109 – 121.
12. Lebed M. UPA: Ukrainska Povstanska Armiiia. B.m., 1946. 100 s.
13. Majewski M. Kontrwywiad PRL wobec Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów Andrija Melnyka w latach 1944–1989. Obrona pracy doktorskiej odbyła się w Instytucie Studiów Politycznych PAN w Warszawie 24 XI 2015 r. Warszawa, 2015. 758 s.
14. Matla O. Istorychni notatky. Toronto, 1985. 303 s.
15. Mechnyk S. Vid oprychchyny do KHB dukhovnist moskovskoho imperiializmu. Miunkhen, 1981. 332 s.
16. Politychnyi teror i teroryzm v Ukrainy. XIX – XX st. Istorychni narysy. Kyiv, 2002. 952 s.
17. Skorupskyi M. U nastupakh i vidstupakh. Spohady. Chykaho, 1961. 256 s.
18. Stetsiuk H. Chorni dni Volyni. Volodymyr-Volynskiy, 1992. 127 s.
19. UPA: spohady, dokumenty. [uporiadnyky: Yu. Mytsyk, V. Danylenko, L. Ivannikova, V. Kovalchuk, I. Tarasenko, Z. Khyzniak, Ya. Borshchuk, O. Ovchynnykov, Yu. Tarasenko, F. Shepel]. Kyiv, 2016. 539 s.
20. Iashan V. Pid brunatnym chobotom. Nimetska okupatsiia Stanislavivshchyny v Druhii svitovii viini. 1941 – 1944. Toronto, 1989. 284 s.

Отримано: 02.10.2020 р.

Прорецензовано: 13.10.2020 р.

Прийнято до друку: 21.10.2020 р.

e-mail: dobrochynskav@gmail.com

DOI: 10.25264/2409-6806-2020-30-36-41

Доброчинська В. Радянська практика професійної підготовки вчителя в Острозькому педагогічному училищі (1939–1941, 1944–1956 рр.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2020. Вип. 30. С. 36–41.

УДК: 37(092): [378.016:37.011.3-051]

Валентина Доброчинська

РАДЯНСЬКА ПРАКТИКА ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛЯ В ОСТРОЗЬКОМУ ПЕДАГОГІЧНОМУ УЧИЛИЩІ (1939–1941, 1944–1956 РР.)

У статті на основі вивчення нових документальних джерел проаналізовано діяльність Острозької педагогічної школи/училища з часу її створення і до реорганізації закладу. Висвітлено організаційні заходи, зміст та форми професійно-освітньої підготовки вчительських кадрів у період радянського тоталітаризму. Особлива увага приділяється насадженню комуністичної ідеології як визначального чинника навчально-виховного процесу у формуванні радянського педагога.

Ключові слова: Західна Україна, радянська влада, Острозьке педагогічне училище, вчитель, студент, професійна освіта, школа, комуністична ідеологія.

Valentyna Dobrochynska

SOVIET PRACTICE OF TEACHER TRAINING IN THE OSTROH PEDAGOGICAL SCHOOL (1939–1941, 1944–1956)

Based on the study of new documentary sources, the Soviet practice of teacher training in the Ostroh pedagogical school from the time of its creation and until the reorganization of the institution has been comprehensively considered. The functioning of a vocational school during the two periods of the Soviet regime, separated by the German-Soviet war and the establishment of the Nazi occupation power on Ukrainian territories, has been analyzed. In the first, against the background of socio-political transformations since the accession of Western Ukrainian lands to the USSR, the reorganization of the educational sector on the Soviet model has been noted and the emphasis has been made on directives and tasks of the party leadership concerning the establishing of pedagogical schools to train teachers from the local population. The peculiarities of the system of teaching and introduction of communist education in the pedagogical school at the initial stage of Sovietization of the region have been clarified.

The second, longer period of activity of the Ostroh Pedagogical School is characterized by the resumption of the educational process in the postwar years, the rise of the Soviet government after the victorious end of World War II and the continuation of the course of socialist transformation in Western Ukraine. The analysis of statistical information helped to reproduce the dynamics of the number of teachers and students, as well as to determine their national and social composition. The organizational principles and content of professional and educational training of teachers in the postwar years have been highlighted. The attention is paid to the methods and forms of ideological treatment of student youth, among which the atheism, the activities of the Komsomol organization, conducting various events on communist propaganda work have been distinguished. These factors in Soviet practice determined the basic principles of the educational process in professional training of primary school teachers.

Key words: Western Ukraine, Soviet power, the Ostroh pedagogical school, teacher, student, vocational education, school, communist ideology.

Утвердження радянської влади восени 1939 р. в Західній Україні та реалізація програми «соціалістичних перетворень» зумовили докорінні зміни в усіх сферах суспільного життя. Кардинальні перетворення відбулися в освітній царині, що були покликані уніфікувати її відповідно до єдиної системи народної освіти УРСР і СРСР. Ліквідувавши польське шкільництво, радянське керівництво реорганізувало наявні навчальні заклади й наповнювало комуністичною ідеологією навчально-виховний процес. Амбітне завдання більшовицької партії – подолання неписьменності та створення

розгалуженої мережі навчальних закладів – потребувало забезпечення освітньої галузі новими педагогічними кадрами та перепідготовки місцевих учителів. У Рівненській області організували три середні професійні педагогічні школи: в Острозі, Домбровиці (нині Дубровиця), Дермані та вищий педагогічний навчальний заклад – Рівненський учительський інститут. Однією із перших у регіоні підготовку радянських учителів розпочала Острозька педагогічна школа, яку створили через реорганізацію польської вчительської семінарії, що значно прискорило її діяльність за радянським взірцем.

Політичні трансформації в Західній Україні в 1939–1941 рр., які відбулися й на шкільництві, висвітлено у праці волинських істориків В. Барана та В. Токарського [16], котрі довели, що освіта слугувала важливим інструментом навчання й виховання «нової людини» в умовах сталінського тоталітарного режиму. Серед праць, безпосередньо присвячених освітньому простору Острога, виокремлюються дослідження українського історика М. Ковальського [24; 25]. Крізь призму біографічних нарисів викладачів Острозького педагогічного училища простежено важливі етапи діяльності навчального закладу. Цінності науковим студіям додає той факт, що сам автор був слухачем педучилища і з власних спостережень відтворив живу тогочасну атмосферу педагогічної праці своїх наставників.

Професійна підготовка педагогічних працівників на Рівненщині в 1939–1941 рр. перебуває у фокусі уваги авторки цієї статті, й результати її наукових пошуків висвітлено в окремих публікаціях [19–21]. Опрацювання нових документальних джерел і публікацій в тогочасних місцевих періодичних виданнях доповнили дослідження новим фактологічним матеріалом, дали можливість з'ясувати нижню межу початку діяльності Острозької педагогічної школи та показати ідеологічний пресинг освітян упродовж періоду радянського тоталітаризму.

Мета статті полягає у спробі окреслити радянську практику професійно-освітньої підготовки вчителів початкової школи в Острозькому педагогічному училищі через аналіз особливостей навчально-виховного процесу в умовах утвердження тоталітарного режиму.

Радянізація системи освіти в Західній Україні розпочалася із ревізії шкільництва і його уніфікації за взірцем з УРСР. У доповідній записці Наркомату освіти УРСР ЦК КП(б) У і Раднаркому УРСР про систему шкіл у Західній Україні від 30 вересня 1939 р. партійне керівництво, проаналізувавши статистичну інформацію щодо загальної кількості навчальних закладів і учнів у новому навчальному році, виклало свій план реорганізації наявних навчальних закладів задля їх уніфікації за радянським взірцем. Учительські семінарії, що діяли на базі народних семирічних шкіл та гімназій і готували учителів (вихователів) для дошкільних установ, реорганізували в педагогічні школи [27, с. 55–56]. Дієві заходи в шкільництві розпочалися з березня 1940 р. після постанови Раднаркому УРСР «Про реорганізацію початкових і середніх шкіл на території західних областей України». У зв'язку з цим створювалися початкові (чотирирічні), неповні середні (семирічні) та середні (десятирічні) школи. Педагогічні ліцеї і семінарії реорганізували в педагогічні училища з трирічним терміном навчання. В усіх школах запровадили безоплатне навчання рідною мовою, що його схвально сприйняло населення [27, с. 89].

Тяглість традицій педагогічної освіти в Острозі ведеться від 1924 р., коли на базі приміщень колишньої гімназії імені гр. Блудова відкрили Державну вчительську семінарію, а наприкінці 1930-х рр. цей заклад перетворили в педагогічний ліцей. З огляду на виконання зазначених вище більшовицьких освітніх директив Острозька педагогічна школа з трирічним терміном навчання розпочала роботу наприкінці 1939 р. на базі реорганізованого польського педагогічного ліцею.

Для масштабних перетворень в освітній галузі Наркомат фінансів УРСР і Наркомат освіти виділяли чималі державні кошти. Зокрема в 1940 р. на потреби шкільництва асигнували коштів у 15 разів більше, ніж попереднього року – 46 925 тис. крб. Це дало змогу збільшити кількість шкіл на Рівненщині до 1162, із яких початкових – 818, неповних середніх – 289, середніх – 55. Загалом навчальним процесом було охоплено 190 914 осіб [1, арк. 1–2]. У порівнянні з останнім повноцінним 1938/39 навчальним роком тут працювало 957 шкіл (133 879 учнів і 2147 учителів). Невелика кількість педагогічних кадрів спонукала до того, що в окремих школах один учитель проводив навчання у 2–3 зміни [9, арк. 47]. Слід зазначити, що динамічне зростання мережі навчальних закладів і учнівського контингенту впродовж декількох місяців спричинило гостру потребу в освітянах, зокрема у червні 1940 р. в області не вистачало 2293 учителів початкової та середньої школи. Саме тому навіть улітку велася активна підготовка до нового навчального року. З 1 липня в Острозі на базі педагогічної школи діяли курси перепідготовки вчителів, на яких зареєструвалося 240 осіб [4, арк. 40, 99]. Уже на

листопадовому 1940 р. Пленумі ЦК КП(б)У партійне керівництво звітувало про те, що до початку навчального 1940/41 року в Ровенській області кількість початкових і середніх шкіл збільшилась з 951 до 1666, українських шкіл – з трьох до 686, та організовані три педагогічні школи і вчительський інститут [22, с. 2].

Перший випуск 46 осіб в Острозькій педагогічній школі відбувся 1940 р. [26, с. 1]. Професійно-освітню підготовку забезпечив педагогічний колектив із десяти викладачів (М. Козій, Й. Гончаренко, Ф. Панасюк, Ф. Кравченко, Й. Луценко, Р. Басараб-Тарло, Д. Ходороська), які приїхали на роботу до закладу за направленнями, і трьох місцевих освітян (Г. Рокіцький, С. Собецький, О. Коберник) [4, арк. 102]. Потрібно зазначити, що саме останній, О. Коберник, був незмінним викладачем математики та методики її викладання упродовж усього періоду діяльності Острозького педучилища, з часу його створення і до закриття в серпні 1956 р., про що пізніше згадував: «...з 17 вересня 1939 року я був викладачем Острозького педучилища. Звичайно, потрібно відкинути період німецької окупації, але з 10 серпня 1944 року я знову – в Острозькому педучилищі...» [25, с. 80].

Щоб з'ясувати перелік вступних іспитів до Острозької педшколи, ми проаналізували виявлені відомості щодо першої вступної кампанії на 1940/41 навчальний рік до Домбровицької педшколи й Луцької української медшколи, які вказують на типовий перелік вступних іспитів для таких навчальних закладів. Отож, на перший курс приймали осіб віком від 15 до 30 років, що закінчили неповну середню школу або семирічку. Абітурієнти склали іспити з таких предметів: російської та української мови (диктант і усно), арифметики (письмово та усно), геометрії (усно), географії (усно) та співів. Окрім цих навчальних дисциплін, обов'язковим був іспит із Конституції СРСР і УРСР. Особи, що закінчили середню школу, віком від 17 до 35 років могли вступати на третій курс навчання, склавши вступні іспити. Виняток становили абітурієнти, що мали атестат з відмінними оцінками, тоді їх приймали поза конкурсом [15; 30]. Відомо, що цього навчального року професійну освіту в Острозькій педагогічній школі здобували 458 слухачів, тоді як у двох інших – Домбровицькій і Дерманській відповідно – було по 200 осіб у кожній [3, арк. 2]. Як бачимо, Острозька за кількістю слухачів випереджала інші навчальні заклади. Проте у вересні 1940 р. до навчального закладу вступило 585 студентів, але менш як через місяць їхня кількість відчутно зменшилась, оскільки 100 осіб не змогли продовжувати навчання з різних причин і залишили педшколу, а 27 осіб відрахували за наказом директора. Таку високу плінність студентів пояснювали неналежною підготовкою до нового навчального року, відсутністю ліжок у гуртожитку, а також невеликою їдальнею, розрахованою на 250–300 студентів. У перші роки радянзації, у гонитві за кількісними показниками, студентами стали учні з освітою 5–6 класів замість вимоги мати освіту не нижче ніж семирічка. Надалі це відбилося на успішності студентів, бо на початку листопада з 458 студентів устигало лише 250 осіб. А серед слухачів 1–3 курсу лише у двох були відмінні оцінки [31, с. 3].

Навчальні плани і програми, зміст освіти відповідали радянським стандартам і політико-ідеологічним вимогам партії. Навчально-виховний процес був наповнений комуністичною ідеологією, що складало його «серцевину». Нова влада контролювала дотримання основ марксизму-ленізму, не допускала політичного плюралізму та релігійної свідомості. У навчальних закладах створювалися громадські комсомольські організації, котрі здійснювали «щоденний контроль за ідейною чистотою кадрів» [16, с. 260]. Однак у західних областях України до лав комсомолу місцева молодь вступала неохоче, давалися взнаки набуті попередні традиції виховання та поваги до релігії. Приміром, в Острозькій педшколі комсомольцями стали 93 особи [31, с. 3]. Радянська влада прагнула в найкоротші терміни ідеологічно підготувати та інтегрувати вчителя в радянське суспільство. Значну увагу приділяли атеїзації населення. Учитель зобов'язаний був на уроках природознавства, географії, української мови проводити антирелігійні бесіди [2, арк. 10].

Потужним засобом пропаганди більшовицької політики соціалістичних перетворень, котрі візуально сприймалися населенням, були лозунги, плакати та шкільні стінгазети, котрі насичували освітній простір ідеологічним складником. Обласна газета «Червоний прапор» контролювала підготовку в школах області учнівських стінгазет, приурочених до відзначення червоних дат, приміром сталінської конституції [18, с. 100]. Редакція «Червоного прапора» та відділ пропаганди й агітації райкому КП(б)У в Острозькій педшколі проводили наради редакторів та членів редколегій шкільних стінгазет і загальношкільної «За більшовицькі кадри» [28, с. 3], які стали допоміжним чинником щоденної комуністичної агітації.

Німецько-радянська війна 1941–1944 рр. перервала діяльність Острозької педшколи. Відомо, що представники острозької української інтелігенції М. Габіт та А. Павлюк виклопотали в німецької влади дозвіл на відкриття вчительської семінарії. У газеті «Волинь» від 7 вересня 1941 р. було вміщено оголошення про набір слухачів до Острозької вчительської семінарії, директором якої призначили А. Павлюка, проте за декілька місяців робота закладу була зупинена [24, с. 319].

Звільнення Рівненщини взимку 1944 р. від нацистів та відновлення радянських органів влади сприяло підготовці влітку до нового 1944/45 навчального року в Острозькій педагогічній школі (з другої половини січня – 1945 р. – училище). З вересня 1944 р. обов'язки директора виконував М. Будановський, а згодом М. Козій, посаду завуча обіймав М. Білодід [10, арк. 1]. Викладацький колектив складався із 17 педагогів, із яких за національним складом 14 українців і троє росіян. Цікаво, що керівництво закладу й викладачі не були партійними, крім двох викладачів – військових дисциплін і психології [11, арк. 20–21].

Першими слухачами в повоєнний час стали 143 особи заочної форми навчання [23, с. 3]. А з вересня фахову педагогічну освіту здобували 132 слухачі денної форми навчання. У 1946 р. відбувся перший випуск 26 студентів-заочників, які отримали направлення у школи Ровенської області [17, с. 1]. Упродовж радянського періоду діяльності Острозька педагогічна школа/педучилище підготувала 139 учителів початкової школи: 1940 р. – 46; 1945 – 12; 1946 – 28 (кількісний склад випускників у цьому році не збігається з даними, уміщеними в місцевій газеті 1946 р.); 1947 – 53 [26, с. 1].

Переможне завершення Другої світової війни підняло авторитет радянської влади й було новим переконливим джерелом комуністичної ідеології й пропаганди в освіті. Вітаючи випускників, керівництво Острозького педучилища зазначило, що «...війна навечно залишиться джерелом виховання животворчого радянського патріотизму. Вона показала всю велич нашої радянської країни, ... показала геній великого вождя радянського народу товарища Сталіна. Все це мусить бути джерелом натхнення і праці вчителя. Такого джерела в жодній країні світу не було і немає. Революційна відданість справі комунізму, справі Леніна-Сталіна, справі радянського народу – перша якість радянського вчителя» [29, с. 1]. Відразу ж в училищі з'явився політичний гурток з вивчення книги Й. Сталіна «Велика вітчизняна війна», слухачами якого стали 45 осіб [10, арк. 12].

У тоталітарному суспільстві вшановували комуністичних вождів і «червоні дати». З особливою помпезністю в 1947 р. відзначали 30-річницю «жовтневої соціалістичної революції» та сталінської конституції. У ці дні в педучилищі відбувалися урочисті засідання й святкові концерти, а окремим наказом керівництво розпорядилося забезпечити студентів 6–7 листопада покращеним харчуванням. Під час урочистостей з нагоди ухвалення радянської конституції відбувся інцидент: захід проігнорували окремі вчителі музики, за що вони отримали догани, а одну з них – Н. Лисяну – звільнили з роботи за «порушення трудової дисципліни». Такий ідеологічний контроль був звичним явищем. Прикладом, викладача географії В. Григоровича звільнили з роботи за відвідування церкви, а В. Глущенко отримав догану за 15-хвилинне запізнення на урок, а згодом сувору догану за незначне спізнання на іспит [10, арк. 28 зв., 30 зв., 116–117, 122–123; 25, с. 287].

Матеріально-технічна база Острозького педучилища складалася з декількох приміщень. Навчальний заклад розташовувався у двох приміщеннях – старому корпусі (кін. XVIII ст.) площею 5000 м² та новому (1914 р.) – 2400 м². Навчання відбувалося в новому корпусі, тоді як у старій будівлі розміщувалося лише дві класні кімнати, музична зала, бібліотека та їдальня. Частина приміщення переобладнали під кімнати гуртожитку та помешкання педагогічних працівників. Із 17 викладачів лише четверо проживали у власних будинках, а решта мешкали в гуртожитку або винаймали житло, оскільки переважна більшість з них приїхали до Острога за направленнями.

Фонд бібліотеки нараховував 4630 книг, із яких 1515 підручників, 59 методичних посібників, 1205 книг політичної і 230 книг військової тематики. На балансі педучилища перебувало підсобне господарство з 9 га землі, худобою та дві автомашини. У важкі повоєнні роки всі викладачі отримали присадибні ділянки, а продукти виділялися за картками. Заготівлю дров, збір урожаю овочів і фруктів із присадибних ділянок проводили студенти під керівництвом комсорга училища [10 арк. 1, 100]. У звітних матеріалах за 1946/47 рр. низька відвідуваність занять студентами пояснюється відсутністю в них одягу та взуття [11, арк. 6].

У липні 1947/48 навчального року педагогічне училище очолив П. Волковський. Освітнянський колектив поповнився новими викладачами й налічував понад двадцять педагогів: М. Білодід (завуч), В. Григорович, П. Глуховцев, П. Соколянський, О. Коберник, П. Запорожець, Н. Лотиш, Н. Соро-

чан, О. Сорочан, К. Прикладовська, Є. Білодід, В. Ніколаєв, О. Ярошенко, Р. Хамратович (випускник Острозької педшколи), В. Олійник, В. Оцелюк, М. Іванушкін (випускник Острозького педучилища), Л. Гдещицька, А. Новосадська, Н. Лисяна, Г. Єсік та О. Гребницька. В цьому навчальному році відчутно збільшилася кількість студентів – до 336 осіб (наприкінці навчального року – 334 особи). За соціальним складом переважали діти колгоспників – 261, а решту становили діти робітників – 12, службовців – 29 і селян-одноосібників – 34 особи [6, арк. 23, 2; 12, арк. 2].

Навчання відбувалося за програмою Міністерства освіти для педучилищ. Програмою дій для керівництва та викладацького складу слугували рішення ЦК ВКП(б) з ідеологічних питань та доповідні записки А. Жданова. У навчальний процес втілювалися матеріали п'ятирічного плану (1946–1950 рр.), які використовували на уроках математики та географії, адже економічні показники слугували для складання різноманітних вправ і задач [4, арк. 19–20]. Важливою складовою частиною підготовки вчителя початкових класів було поєднання теоретичних знань з практичними навичками. Тому згідно з навчальними планами передбачалося проходження педагогічної практики в базовій школі. Практика охоплювала спостереження студентів за навчально-виховним процесом у школі, пробні уроки, одноденну та безперервну педагогічну практику з відривом від виробництва [6, арк. 19].

З початком 1948/49 навчального року всі педучилища перейшли з трирічного навчання на чотирирічний термін та семестровий графік. Контингент студентів Острозького педагогічного училища зріс до 479 осіб (13 класів), а викладацький колектив – до 30 осіб [10, арк. 181 зв.]. Позитивна динаміка збільшення студентського загалу вплинула на те, що найбільші видатки кошторису педучилища – 700 000 крб склав стипендіальний фонд [13, арк. 6].

У 1953/54 навчальному році кількість педагогічних кадрів зросла до 37 осіб, семеро з них були партійними [14, арк. 3]. Посаду директора обіймав Д. Мамон. Кількість студентів стаціонарної форми навчання становила 562 особи, а заочної форми – 330 осіб. Простежується перевага жіночого контингенту – 458 осіб, у той час як чоловіків було лише 104. Строкатим був національний склад слухачів стаціонару: 538 українців, 11 росіян, три євреї, семеро поляків, два білоруси та один чех. За регіональною ознакою більшість – 318 осіб – мешканці західних областей, а решта – 244 особи – вихідці з інших областей. Міжособистісне спілкування, посилена ідеологічна пропаганда протягом декількох років панування нової влади вплинули на формування нової історичної спільноти – радянського народу. Зокрема, серед студентського загалу в лавах комсомольської організації перебувало 549 осіб, і лише 13 осіб не виявили бажання вступати до комсомолу [7, арк. 112].

Міністерство освіти УРСР у 1954/55 навчальному році ухвалило рішення про збільшення студентів першого курсу до 150 осіб. Згодом, 3 серпня 1956 р., коли в педучилищі були видані дипломи останнім студентам-заочникам [25, с. 80], Острозьке педагогічне училище несподівано припинило свою діяльність й було розформоване. 186 студентів з Острога перевели на навчання до Дубенського педагогічного училища. Окрім цього, нове призначення на роботу в Дубенське педучилище отримали директор та двоє викладачів [8, арк. 2].

Таким чином, Острозьке педагогічне училище стало у Рівненській області першим середнім навчальним закладом, де здійснювали підготовку вчителів початкової школи з початку радянізації регіону й до другої половини 50-х років ХХ століття. Нова влада ставила перед учителем завдання – виховувати нову історичну спільноту – радянський народ, позбавленого національної ідентичності та сповненого комуністичних ідей. Враховуючи ці постулати, радянська практика професійно-освітньої підготовки педагога базувалася на належному рівні науково-теоретичної і практичної підготовки, однак наскрізь була просякнута марксистсько-ленінською ідеологією, яка із молодшого шкільного віку прищепляла дітям любов до соціалістичних цінностей.

Список використаних джерел та літератури:

1. Держархів Рівненської обл. (ДАРО). Ф. Р-2. Оп. 2. Спр. 3а. 4 арк.
2. ДАРО. Ф. Р-2. Оп. 2. Спр. 12. 30 арк.
3. ДАРО. Ф. Р-2. Оп. 2. Спр. 84. 4 арк.
4. ДАРО. Ф. Р-2. Оп. 2. Спр. 106. 106 арк.
5. ДАРО. Ф. Р-2. Оп. 4. Спр. 91. 32 арк.
6. ДАРО. Ф. Р-2. Оп. 4. Спр. 114. 26 арк.
7. ДАРО. Ф. Р-2. Оп. 4. Спр. 439. 169 арк.
8. ДАРО. Ф. Р-2. Оп. 4. Спр. 544. 127 арк.
9. ДАРО. Ф. 400. Оп. 1. Спр. 2. 143 арк.

10. ДАРО. Ф. 500. Оп. 5. Спр. 1. 182 арк.
11. ДАРО. Ф. 500. Оп. 5. Спр. 5. 31 арк.
12. ДАРО. Ф. 500. Оп. 5. Спр. 11. 27 арк.
13. ДАРО. Ф. 500. Оп. 5. Спр. 12. 36 арк.
14. ДАРО. Ф. 500. Оп. 5. Спр. 37. 35 арк.
15. Рівненський обласний краєзнавчий музей. 11914/ 5 доп.
16. Баран В. К., Токарський В. В. «Зачистка»: політичні репресії політичні репресії в західних областях України у 1939–1941 рр. Львів, 2014. 456 с.
17. Вони стали повноправними радянськими учителями. *Сталінський шлях* (Острого). 1946. 8 серп. С. 1.
18. Добровичинська В. Періодичні видання Волинської та Ровенської областей (1939–1941) як джерело до вивчення трансформації освіти. *Науковий вісник Чернівецького університету імені Юрія Федьковича*. Чернівці, 2020. № 1. С. 97–103.
19. Добровичинська В. Острозька педагогічна школа/училище (1940–1956 рр.): з історії підготовки вчителів. *Острозький краєзнавчий збірник*. Острог, 2019. Вип. 11. С. 151–159.
20. Добровичинська В.А. Підготовка вчительських кадрів у педагогічних училищах Рівненщини (1939–1950-і рр.). *Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки*. Луцьк, 2009. Вип. 2. С. 28–35.
21. Добровичинська В.А., Яковенко В. Г Педагогічні училища (1939–1980-і рр.). *Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку*. Рівненська область. Київ, 2010. С. 181–199.
22. З резолюції Пленуму Центрального комітету КП(б)У. *Червоний прапор*. 1940. 3 груд. С. 2.
23. Коберник А. Учителі-заочники почали працювати. *Сталінський шлях* (Острого). 1945. 23 лип. С. 3.
24. Ковальський М. Олег Заречнюк // *Острозькі просвітники XVI–XX ст.* Острог, 2000. С. 316–326.
25. Ковальський М. Етюди з історії Острога: нариси про освітан XX ст. / упоряд. М. Б. Близняк. Острог, 2019. 296 с.
26. Козій М., Білодід М. У шасливу путь. *Сталінський шлях* (Острого). 1947. 29 черв. С. 1.
27. Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. Т. I (1939–1953). Київ, 1995. 747 с.
28. Нарada активу шкільної преси. *Червоний прапор*. 1940. 1 груд. С. 3.
29. Новий загін молодих учителів. *Сталінський шлях* (Острого). 1947. 29 черв. С. 1.
30. Оголошення. *Радянська Волинь* (Луцьк). 1941. 24 квіт.
31. Чорноморов Ю. Чому низька успішність? *Червоний прапор*. 1940. 30 листоп. С. 3.

References

1. Baran V. K., Tokarskyi V. V. «Zachystka»: politychni represii politychni represii v zakhidnykh oblastiakh Ukrainy u 1939–1941 rr. Lviv, 2014. 456 s.
2. Dobrochynska V. Periodychni vydannia Volynskoi ta Rovenskoï oblasti (1939–1941) yak dzherelo do vyvchennia transformatsii osvity // *Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu imeni Yuriiia Fedkovycha*. Chernivtsi: Chernivetskyi universytet, 2020. № 1. S. 97–103.
3. Dobrochynska V. Ostrozka pedahohichna shkola/uchylyshche (1940–1956 rr.): z istorii pidhotovky vchyteliv // *Ostrozkyi kraieznavchyi zbirnyk*. Vyp. 11. Ostroh, 2019. S. 151–159.
4. Dobrochynska V.A. Pidhotovka vchytelskykh kadriv u pedahohichnykh uchylyshchakh Rivnenshchyny (1939–1950-i rr.) // *Istorychni studii Volynskoho natsionalnogo universytetu imeni Lesi Ukrainky*. Vyp. 2. Lutsk, 2009. S. 28–35.
5. Dobrochynska V.A., Yakovenko V. H Pedahohichni uchylyshcha (1939–1980-i rr.) // *Vyshcha pedahohichna osvita i nauka Ukrainy: istoriia, sohodennia ta perspektyvy rozvytku*. Rivnenska oblast. Kyiv, 2010. S. 181–199.
6. Kovalskyi M. Oleh Zarechniuk // *Ostrozki prosvitnyky XVI–XX st.* Ostroh, 2000.
7. Kovalskyi M. Etiudy z istorii Ostroha: narysy pro osvitiian XX st. / uporiad. M. B. Blyzniak. Ostroh, 2019. 296 s.
8. Kulturne zhyttia v Ukraini. Zakhidni zemli. Dokumenty i materialy. T. I (1939–1953). Kyiv, 1995. 747 s.

Отримано: 30.09.2020.

Прорецензовано: 10.10.2020.

Прийнято до друку: 21.10.2020.

e-mail: anatoliitershak@gmail.com

DOI: 10.25264/2409-6806-2020-30-42-49

Тершак А. Адвентистські громади Закарпаття середини 1950-х – середини 1960-х років. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2020. Вип. 30. С. 42–49.

УДК: 94(477). «1950/1960»

Анатолій Тершак

АДВЕНТИСТСЬКІ ГРОМАДИ ЗАКАРПАТТЯ СЕРЕДИНИ 1950-Х – SEREDINI 1960-Х РОКІВ

У статті проаналізовано функціонування однієї з течій пізнього протестантизму – громади Адвентистів Сьомого Дня на Закарпатті в умовах антирелігійної політики Микити Хрущова (1953 – 1964 рр.), з'ясовано основні аспекти взаємовідносин адвентистських громад з радянською владою. Вдалося встановити, що у досліджуваній період на Закарпатті діяло 10 зареєстрованих громад та 8 незареєстрованих груп.

До дослідження залучено широке коло джерел з державних та церковних архівів, проведено опитування (інтерв'ю) вірників даної конфесії. Критичний аналіз названих джерел у поєднанні з сучасними науковими дослідженнями по темі дали можливість розкрити нові аспекти з минулого адвентистської громади на Закарпатті, уточнити статистичні відомості, персоналізувати склад служителів церкви, окремих їх її вірників.

Адвентистська спільнота регіону відчула на собі, як і усі конфесії на теренах СРСР, суттєве погіршення релігійної ситуації з приходом до влади М. Хрущова. Негативне ставлення частини суспільства та владних кіл до такої політики вплинули на призупинення її активної фази та посприяли певному полегшенню та нормалізації релігійного життя, яке спостерігалось в середині 1950-х рр. Пізніше адвентистські громади пережили кризові явища, пов'язані з ліквідацією духовного центру Всесоюзної Ради Адвентистів Сьомого Дня та внутрішнім розколом спільноти через втручання державних органів в її життєдіяльність.

У розвитку адвентистської спільноти на Закарпатті вдалося виокремити певні її особливості, які дозволили зберегти громаду від значних владних впливів та цілковитого знищення. До таких віднесено глибоку історичну релігійність закарпатців, їх культурно-історичну традицію та ментальність. Сукупність означених факторів змушували представників влади діяти досить обережно у сфері релігійних обмежень. Адвентистські громади Закарпаття в зазначений період зуміли подолати негативні явища та поволі розвиватись, зберігаючи внутрішню та доктринальну єдність балансуєючи в відносинах з державою.

Ключові слова: Адвентисти Сьомого Дня, Закарпаття, радянський період, релігійні громади, Уповноважений Ради у справах релігійних культів, Всесоюзна Рада Адвентистів Сьомого Дня, «відлига».

Anatolii Terzhak

ADVENTIST COMMUNITIES OF TRANSCARPATHTA MID-1950S – MID-1960S

The article analyzes the operation of one of the movements of the late Protestantism, Seventh-day Adventist community in Transcarpathia, in terms of anti-religious policies of Nikita Khrushchev (1953–1964). Additionally, it clarifies the main aspects of the relationship between Adventist communities and the Soviet authorities. It shows that there were 10 registered communities and 8 unregistered groups in the study period in Transcarpathia.

This research includes a wide range of sources from the state and church archives. Moreover, it contains a survey of believers of this denomination. Critical analysis of these sources in combination with modern research on the topic made it possible to reveal new aspects of the past of the Adventist community in Transcarpathia, to clarify statistics, to personalize the composition of church ministers as well as some of its members.

With Khrushchev's coming to power, the Adventist community in the region, like all denominations in the USSR, felt a significant deterioration in the religious situation. The negative attitude of some part of society and the authorities to such a policy influenced the suspension of its active phase and contributed to a certain facilitation and normalization of religious life, which was observed in the mid-1950s. Later Adventist communities

experienced crises related to the liquidation of the All-Union Seventh-day Adventist Spiritual Center and the internal division of the community due to government interference in its activity.

In the development of the Adventist community in Transcarpathia, it was possible to highlight some of its features, which allowed to save the community from significant power influences and destruction. These include the deep historical religiosity of the local population, their cultural and historical tradition as well as mentality. The combination of the above-mentioned factors forced the authorities to act quite cautiously in the area of religious restrictions. During that period the Transcarpathian Adventist community managed to overcome the negative occurrences and slowly develop, maintaining internal and doctrinal unity in balancing relations with the state.

Key words: *Seventh-day Adventists, Transcarpathia, Soviet period, religious communities, Commissioner for Councils for Religious Cults, All-Union Seventh-day Adventist Council, «thaw».*

Трансформації у державно-церковних відносинах в останні десятиліття, демократизація суспільства та доступ до документів радянської доби під грифом «таємно» пожвавили науковий інтерес до релігійної проблематики. Таким чином намітились основні напрямки у заповненні лакун на цю тему. Разом з тим діяльність окремих релігійних течій у ХХ ст. залишались «на узбіччі» наукових досліджень і особливо, коли вести мову про їх регіональний вимір.

Попри те, що релігійна ситуація на Закарпатті викликала дослідницький інтерес під різними кутами зору досі бракує ґрунтовних досліджень стосовно життя протестантських громад регіону, на що свого часу звернула увагу дослідниця О. Лешко [42, с. 12.]. Відтак, стан наукової розробки заявленої проблеми продовжує залишатися на слабкому рівні. Виходячи зі сказаного вище дослідження церкви Адвентистів Сьомого Дня (АСД) на Закарпатті набуває особливої актуальності.

Джерельна база даної статті включає архівні документи: Державного архіву Закарпатської області (ДАЗО), матеріали архіву Управління національностей та релігій Закарпатської державної адміністрації, архівні матеріали громад церкви АСД в Закарпатській області, а також опубліковані архівні документи та праці основані на внутрішньо церковних документах та спогадах очевидців. Залучені документи у своїй основі дають можливість виконати аналіз основних напрямків діяльності АСД на Закарпатті.

На середину 1950-х рр. в УРСР діяло 115 зареєстрованих громад АСД із 99 пресвітерами та 7736 членами [3, с. 163]. Безпосередньо на Закарпатті функціонувало 10 громад, в яких нараховувалось 410 адвентистів [10, арк. 39], що становило 5,3 % від загальної кількості по Україні. Їх обслуговували 10 зареєстрованих служителів. Для порівняння в той самий час на Закарпатті у Євангельських християн-баптистів нараховувалось 30 служителів, у реформаторів – 52, а римо-католиків – 22 [24, арк. 2 зв.]. В області діяло 10 зареєстрованих громад АСД, 8 з яких проводили богослужіння в приватних домоволодіннях. В порівнянні у Євангельських християн-баптистів (ЄХБ) було зареєстрованих 29 громад, 16 з яких проводили богослужіння в приватних домоволодіннях, у реформаторів нараховувалось 63 громади, а у римо-католиків 60 [24, арк. 2; 6, арк. 41 – 47]. Закарпатська область за кількістю адвентистів входила в четвірку найбільших осередків по Україні.

Період правління Микити Сергійовича Хрущова (1953 – 1964) характеризується неоднозначністю проявів державної політики щодо релігійних спільнот і мав свою специфіку – від спроб залучити їх у вирішенні зовнішньополітичного впливу СРСР до потужного наступу на церковні інституції. Незважаючи на те, що почався так званий період «відлиги», церква, як інституція, за спостереженнями П. М. Бондарчука та В. М. Даниленка, цього не відчула і це був «одним із найскладніших періодів у історії релігійного життя в СРСР» [4]. На думку деяких дослідників, за жорстокістю цей час не поступався сталінським репресіям та гонінням 1930-х років [37, с. 479].

Певна нормалізація релігійного життя та послаблення тиску на церковні інституції в СРСР, яка почалась з 1943 р., закінчилась зі смертю Й. Сталіна (1878 – 1953) та зміною вищого керівництва Радянського Союзу. В цей період релігійні спільноти зуміли покращити своє становище, значно зростає їх вплив на суспільство, збільшується кількість вірян та служителів. Можна сказати, що за цей час Церква як інституція оговталась від гонінь, яких вона зазнавала у 1930-х рр. Однак, як відзначають дослідники В. Войналович та Н. Кочан, «сподівання віруючих на подальшу нормалізацію державно-церковних відносин були перекреслені остаточною перемогою М. Хрущова й радикально налаштованих проти релігії і церкви партійно-політичних сил» [5, с. 111]. Різко змінився вектор державно-церковних відносин.

Слід зазначити, що численні релігійні громади намагались балансувати у відносинах з радянською владою, не ставали в опозицію, намагались співпрацювати, йти на певні компроміси та поступки. Однак попри такий прагматичний підхід, перші роки правління М. Хрущова ознаменувались потужним наступом на церкву, посиленням науково-атеїстичної пропаганди та більш жорстким адміністративним втручанням в життя віруючих. Через певне незадоволення такою політикою, як серед віруючих, та великої кількості суспільства і навіть частини членів Президії ЦК, радянські органи вимушені були призупинити активну фазу антирелігійної політики. Період з 1955 по 1957 р. був більш сприятливим для розвитку різноманітних конфесій, які радянське керівництво намагалось використовувати у розв'язанні зовнішньополітичних питань, та посиленню впливу СРСР на світовій арені через залучення їх до міжнародних мирних конференцій то що [28, арк. 10]. Стабілізація та певне пожвавлення релігійного життя в цей час, а разом з тим посилення позицій та впливу церкви в суспільстві, призвели до перегляду державної політики щодо релігійних громад та подальшому наступу на них, починаючи вже з 1958 р. Керівництвом держави були зауважені недоліки в атеїстичному вихованні, наслідком чого стали заміна окремих керівників на вищому державному рівні та уповноважених по деяким областям.

Переслідуючи головну мету щодо скорочення мережі релігійних осередків, державні органи зробили низку кроків, направлених на зменшення матеріальної бази релігійних організацій, збільшили оподаткування служителів, перевели їх на тверді оклади, взяли під особливий контроль обрання керівників релігійних громад через затвердження або відхилення обраних ними кандидатур. В суспільстві посилилась атеїстична пропаганда та тиск на релігійні спільноти, почались закриття церков та зняття їх з реєстрації, увесь цей процес супроводжувався арештами віруючих. Створювались такі умови внаслідок яких дітям з віруючих родин майже не можливо було отримати вищу освіту. Посилоючи таким чином тиск з різних боків на релігійні спільноти держава опосередковано сприяла процесу їх «самоліквідації».

Поступово посилюючи тиск та скорочуючи релігійну мережу, на початку 1960-х р. держава перейшла до тотального наступу на церкву як інституцію. Цей наступ «відчули на собі представники всіх без винятку конфесій» [5, с. 114]. Разом із тим, за П. М. Бондарчуком та В. М. Даниленком, «неправославні релігійні організації зазнавали найбільшого тиску. За офіційними даними, станом на 1961 рік кількість проповідників було скорочено із 7 тис. до 3,6 тис. осіб (тобто майже на 50% – примітка А. Т.). Кількість молитовних зібрань у релігійних громадах зменшувалася до 3 на тиждень, у попередні роки їх було від 6 до 10. Загалом релігійна мережа в Україні лише за 1960 р. скоротилася: ЄХБ на – 7%, АСД – 8%, реформатська церква – 7%, РКЦ – 13%, юдейський – 38%. Трагічність ситуації полягала у тому, що більшість цих течій так і не змогли відновити ці втрати в кількості віруючих та громад до середини 1980-х років» [3, с. 165]. Наслідком цієї політики була повна ліквідація духовного центру в СРСР – Всесоюзної Ради Адвентистів Сьомого Дня (ВРАСД), і надалі планувалася повна ліквідація громад АСД [5, с. 216].

Релігійна спільнота АСД опинилась у вкрай важких обставинах, коли через втручання з боку державних органів у внутрішнє, релігійне життя, відбувся розкол, а з часом була припинена діяльність ВРАСДа [42, с. 69-75.], який лише як 16 р. тому відновив свою діяльність після ліквідації в 1930-і рр. Ці обставини поставили спільноту на межу припинення легального існування у СРСР.

Розкол серед адвентистів відбувся внаслідок кадрових змін, зумовлених втручанням державних органів у діяльність церкви. Через незадоволеність активною діяльністю, після ряду попереджень, керівник ВРАСДа П. О. Мацанов, 7 грудня 1954 р., був позбавлений реєстраційної довідки голови ВРАСДа [43, с. 340]. Його обов'язки тимчасово почав виконувати його замісник В. Д. Яковенко. Однак П. Мацанов не погодився з такою позицією і не відмовився від керівництва церквою. Він не бажав йти на поступки, бо вважав що поступки не змінили б становище церкви, а саме повної її ліквідації як нечисленної [42, с. 71.]. Керівництво церкви опинилось в складній ситуації: або не прийняти позицію державних органів та загострити протистояння з ними, що означало поставити під удар легальне існування усїєї церкви в СРСР, або піти на певний компроміс, обравши нового керівника. Схилившись до останнього, на позачерговому пленумі ВРАСДа у 1955 р. вимушено було обрано нового керівника, яким став С. П. Кулижський.

На той час в СРСР нараховувалось 350 зареєстрованих громад АСД і понад 50 тис. віруючих, разом з членами їх сімей [16, арк. 46.]. Внаслідок внутрішнього розколу сформувались два центри. Перший, офіційний, діяв під керівництвом з С. П. Кулижським, а другий, підпільний – очолюваний

колишнім керівником ВРАСДа П. О. Мацановим [38, с. 312.]. З часом легальний центр (ВРАСД) теж був позбавлений державної реєстрації та обидва опинились в однакових умовах нелегітимності для державних органів. Залишені офіційно діючими без головного духовного центру адвентистські громади опинились у вкрай складних і невизначених умовах. В наслідок яких вони поділились у своєму підпорядкуванні різним центрам, почався період внутрішнього протистояння та конфронтації. Відтак загалом церква вимушена була перейти на більш підпільну діяльність, а колишні керівники нелегально продовжували керувати громадами та незареєстрованими групами, що було зауважено державними органами у 1964 р. [22, арк. 77].

В таких умовах вкрай важко було діяти старшому пастору по Закарпатській області І. В. Хімінцю [31, арк. 56.]. Його заслуга у тому що він зумів зберегти єдність адвентистів Закарпаття, які одночасно залишилися в підпорядкуванні ліквідованому керівництву ВРАСДу. Загалом адвентисти Закарпаття пригадують його з теплотою, ставлячи в приклад іншим. Який у складний час встигав відвідувати розпорошені громади області, вникаючи в проблеми усіх.

Обмежені в можливості будувати власні молитовні будинки, адвентисти були змушені проводити богослужіння в приватних домоволодіннях, що дозволялось державними органами лише при наявності відповідного договору з власником будинку. Такий документ доводилося укладати не лише з одновірцями. Наприклад, громада Адвентистів Сьомого Дня м. Берегово орендувала будинок у приватної особи [11, арк. 34], в м. Виноградів в 1957 р. богослужіння проходили в молитовному будинку Реформатів [11, арк. 35], а в с. Ільниця, Іршавського району, в будинку одного з віруючих [11, арк. 40]. Власники будинків відчували тиск як з боку державних органів й частини суспільства [14, арк. 3-4].

Фіскальна політика, обкладання податками, залякування та інші види тиску створювали некомфортні умови для власників помешкань, де проходили богослужіння. Через ці та інші обставини адвентистські громади вимушені були подекуди змінювати місця проведення богослужінь. Однак слід зауважити, що зміна місця проведення служіння не завжди була викликана адміністративним втручанням, деколи воно відбувалось через власне рішення релігійної громади [2]. Проте подібні зміни відбувались лише після узгодження з державними органами. Останні, в свою чергу, усі питання пов'язанні з наданням або позбавленням дозволу на реєстрацію релігійної громади узгоджували з органами КДБ [13, арк. 73].

Контролюючи численність та діяльність віруючих, державні органи накопичували про них різноманітну інформацію. Аналіз якої дозволив з'ясувати наскільки ще максимально можуть збільшитись адвентистські громади в області [25, арк. 6]. Так сумарна площа усіх молитовних будинків АСД в області складала 260 м², які максимально могли вмістити 750 чол. Аналіз динаміки показував збільшення адвентистів з 435 членів у 1951 р. до 500 чол. у 1955 р. [8, арк. 12]. Відтак, на основі отриманих даних державні органи могли спрогнозувати зростання АСД в межах існуючих приміщень максимально на 250 чол. Контролюючи таким чином квадратні метри молитовних будинків можна було опосередковано впливати на ріст/зменшення церкви.

Задля запобігання зростання державні органи всіляко перешкоджали розвитку церкви, створюючи несприятливі умови для життєдіяльності віруючих. Так, попри те, що в період правління М. Хрущова деякі громади АСД реорганізовували, закривали або навіть реєстрували нові, загальна їх кількість по Закарпаттю залишалась незмінною [34, арк. 39]. Зокрема, в 1959 р. громада с. Чорний Потік Іршавського району (отримала державну реєстрацію однією з найперших в області – 14 лютого 1945 р.), втратила її [1; 30, арк. 51], а замість неї дали можливість діяти громаді в с. Олександрівка Хустського району, де був відкритий молитовний будинок [31, арк. 27]. Громада с. Затишне, Берегівського району була переведена в м. Берегово [25, арк. 28, 29]. Прагматична стратегія радянської влади в цьому напрямку була спрямована на штучне стримування розвитку громад, численними спробами вона намагалась не тільки впливати на внутрішньо-церковне життя, але і якоюсь мірою контролювати їх зовнішню діяльність, намагаючись водночас з цим використовувати церкву в боротьбі з іншими нелегальними релігійними групами в області. Так, пояснюючи мету дозволу реєстрації громади АСД в с. Олександрівка, Хустського району уповноважений М. Распутько писав: «... що стосується реєстрації релігійної громади адвентистів сьомого дня, то воно організовано з метою ліквідації діяльності секти реформістів суботників, що діють у ряді сіл Хустського району ...» [30, арк. 49]. Протистояння між АСД і АСД реформаційного руху було на руку радянським органам, однак це питання потребує окремого дослідження.

Слід зауважити, що цілеспрямована стратегія радянської влади була направлена на зменшення релігійних осередків в області. З цією метою державні органи наполегливо впроваджували варіанти об'єднання різних релігійних течій в одну, по принципу подібності, схожості віровчення, а в межах однієї конфесії відбувались цілеспрямовані дії на скорочення мережі релігійних груп через «самоліквідацію», закриття або штучне об'єднання нечисленних громад в одну. Уповноважений М. Распутько писав про мету таких дій – «звужити їх радіус діяльності та буде нам відомо усе їхнє керівництво і віруючі» [12, арк. 84], що полегшить контроль над ними. Подібними діями державні органи намагались досягнути водночас низки цілей, серед яких: 1. обмеження впливу релігійних спільнот на місцеве населення через скорочення місць проведення богослужінь; 2. виявлення та контроль кількості та керівного складу релігійних груп.

Згідно зі статистикою релігійних об'єднань за 1961 р. на Закарпатті нараховувалось 560 членів церкви АСД в зареєстрованих громадах і ще 61 в трьох не зареєстрованих [36, арк. 1, 42 – 44, 72, 78, 82, 100, 105, 108, 115, 121, 130 – 132, 161, 166, 174, 175, 209 – 216]. Попри обмеження та протидію розвитку адвентистській спільноті, на 1962 р. в області незареєстрованих груп АСД нараховувалось вже 8 [33, арк. 4] (на 1953 р. незареєстрованих громад було лише 2 [6, арк. 101]). Вони знаходились в таких населених пунктах, як: с. Заріччя, с. Голубине, с. Буштино, с. Грушево, с. Вільхівці, с. Нересниця, с. Новоселиця, м. Тячів [19, арк. 37-38]. Попри це радянська влада не дозволяла реєструвати нові осередки. Внаслідок чого віруючі з с. Лопушного, Міжгірського району, вимушені були відвідувати громаду м. Виноградів, яка знаходилась за 100 км [35, арк. 10]. Віруючі с. Верхне Водяне, Рахівського району відвідували громаду с. Кобилецької Поляни за 17 км [35, арк. 19]. Ці незручності були одним із чинників, який уповільнював зростання адвентистської течії.

Починаючи з 1955 р. ускладнилися умови відкриття нових молитовних будинків [26, арк. 10]. Доходило до того, що місцеві партійні органи обмежували не тільки діяльність, але й обслуговування культових споруд, створюючи таким чином несприятливі умови для життєдіяльності громад. До прикладу, в с. Руське Поле, Тячівського району, адвентисти неодноразово звертались з проханням виділити їм прохід до молитовного будинку, який на той час знаходився на території садиби радгоспу [29, арк. 8], правління якого 23 квітня 1958 р. заборонило адвентистам не тільки ставити стовпи на своїй землі, для проведення електроенергії до молитовного дому, але й проходити по ній. Таким чином віряни були позбавлені окремої дороги до молитовного будинку. 30 квітня цього ж року молитовний будинок в с. Ільниця, Іршавського району був відрізаний від електроенергії нібито за самовільне підключення до неї [14, арк. 18,19]. І хоча органи влади, зокрема Уповноважений Ради по УРСР К. З. Литвин, у своїй доповіді відзначав, що не слід помилково радіти скороченням релігійної мережі: «Кількість віруючих від цього не змінилася. Деякі працівники ... помилково вважають, що закриття молитовного будинку адміністративними методами спричинить розпад релігійної громади та відхід віруючих від релігії ... Така практика штучного скорочення релігійної мережі призводить до збільшення кількості діючих незареєстрованих товариств і груп, а часто і до зростання їх активності й дезінформує місцеві партійні та радянські органи, що заважає правильній постановці антирелігійної роботи серед населення» [20, арк. 15]. З усім тим тиск на релігійні спільноти не тільки не зменшувався, а подекуди й зростав.

Незважаючи на репресивні дії з боку державних органів, спостереження за діяльністю релігійних громад в області констатує факт зростання АСД наприкінці 1950-х рр. [11, арк. 10]. Досліджуючи причини цього явища державні органи відзначали, що це відбулося через «посилення релігійної діяльності духовенства та активу цих церков», та «деяким ослабленням науково-атеїстичної пропаганди за останні три роки» [11, арк. 10]. Аналіз розвитку АСД в області, за 10 р., з 1947 р. по 1957 р., показав що при незмінній кількості зареєстрованих громад, кількість членів зросла на 45%, з 321 чол. до 471 чол., зростання на 150 осіб. Із загальної кількості членів церкви АСД 60% склали жінки, молодь до 26 років – 25% [11, арк. 32-33]. Переважна більшість членів громад склали особи віком від 25 р. до 60 р. [27, арк. 34]. Аналіз найбільшої адвентистської громади в області в с. Ільниця, Іршавського району, на 1960 р. показав її зростання упродовж усього радянського періоду. Занепокоєння викликала й активна місійна діяльність членів громади, які працюючи на різних виробництвах «постійно ведуть релігійну пропаганду» [31, арк. 48]. У своєму листі уповноважений ради М. Саламатін зауважував: «Це зростання може бути припинене спільними зусиллями Уповноваженого Ради у справах релігійних культів і місцевих партійних організацій» [31, арк. 48-54]. Державним органам

так і не вдалось досягти бажаного результату. Статистичні дані за період з 1961 по 1964 р. показують значне збільшення хрещень в АСД [23, арк. 9], та кількості членів [23, арк. 11].

Доволі складною була ситуація з охочими прийняти хрещення. Відповідно до релігійного світогляду членом адвентистської громади могла стати лише доросла людина над якою відбувся обряд хрещення, підготовка до якого в радянський період могла тривати до року. Далі на ці кандидатури потрібно було отримати погодження влади. Яка у свою чергу ретельно аналізувала списки та залучала місцеві парткоми для активної роботи з ними. Внаслідок тиску деякі відмовлялись від запланованого обряду хрещення, тому керівництво церкви вимушене було приховувати реальну кількість охочих, щоб врятувати їх від антирелігійного тиску партійних органів. Подекуди обряди хрещень звершувались підпільно.

Ретельний аналіз списків охочих отримати хрещення в 1958 р. дав зрозуміти партійним органам про значну активізацію місійної діяльності серед адвентистів. Уповноваженого Ради по УРСР П. Вільхового непокоїв той факт, що в порівнянні з ЄХБ, АСД у двічі менше, однак наближених має у двічі більше [15, арк. 6, 9, 10, 12]. Це привело до більш активної протидії адвентистським громадам в області. Відтак, план роботи уповноваженого на 1961 р. передбачав: «прийняти всі необхідні заходи до обмеження і припинення росту сект ЄХБ і АСД, особливо останньої» [17, арк. 47]. У ньому містилося завдання вивчити питання, як повертати громадян від «сект» [32, арк. 48].

У цей час представники деяких деномінацій, побоюючись закриття малочисельних приходів, завищували цифри вірян [18, арк. 9]. Аналізуючи надані дані стосовно кількості вірян, державні органи відзначали недостовірність наданої інформації. Наприклад, у 1961 р. ужгородський настоятель католицької церкви включив у список своїх парафіян нереальну кількість людей. Тому уповноважений зауважив, що він включив до своєї церкви «всіх реформатів, частину православних, усіх атеїстів, всіх дітей», які мешкали поруч [19, арк. 9]. На об'єктивність статистичних даних впливала наявність «мертвих душ» у сектантських громадах, де одні й ті ж особи були вписані в списки різних громад. У цій ситуації державні органи в 1961 р. поставили завдання взяти списки у всіх громад АСД для того, аби мати можливість не тільки відстежувати, але й контролювати подібні дії [18, арк. 29].

У межах області знаходилися невеликі за кількістю зареєстровані громади АСД. Навіть у часи найвищого посилення тиску на адвентистську спільноту на початку 1960-х рр. вони не знімалися з реєстрації. Пояснення цьому явищу ми знаходимо в документах за 1963 р., де відзначається, що деякі невеликі групи ЄХБ і АСД не знімалися з реєстрації з метою протидії збільшенню релігійного підпілля і переходу їх у статус зареєстрованих [21, арк. 22].

Члени церкви АСД зазнавали утиску та переслідувань за свої релігійні переконання. Згідно з тлумаченням Святого Письма та шанування закону Божого (10 заповідей), адвентисти святкують суботній день і тому утримуються від будь-якої роботи в цей день, присвячуючи його повністю богопоклонінню та справам милосердя. Вірянам доводилось знаходити можливості не працювати щосуботи як на виробництвах, так і в колгоспах, відпрацьовуючи пропущене в інші дні. Ця особливість, на думку уповноваженого М. Распутько, сприяла відвідування богослужінь майже усіма членами церкви [7, арк. 159]. В 1956 р. 6 працівників заводу с. Кобилецької Поляни вимушені були змінити місце праці через те, що їх не могли звільнити від виробництва у суботу [9, арк. 9]. Згадуючи про ці події, син одного зі звільнених Іван Колач стверджував, що справжньою причиною їх звільнення була спроба партійних органів змусити їх змінити свої релігійні переконання. На них тиснули настільки, що звільнили з роботи [40]. Відтак вони вимушені були шукати інші місця праці, що супроводжувалося безробітністю та скрутою.

В іншому випадку старший пастор по області І. Хімінець скаржився уповноваженому, що Мукачівська газета «Прапор перемоги» в № 6 від 20 квітня 1958 р. помістила неправдиву статтю під назвою «Вони не повинні називатися батьками». В ній зокрема повідомлялось про багатодітну сім'ю Пірчак, яка мала 5 дітей. У тексті відзначалося, що внаслідок поганого харчування та невживання свинини з'явилися хворі на туберкульоз. Відповідаючи на ці звинувачення І.Хімінець повідомляв уповноваженому, що Пірчак працює водопровідником і отримує хорошу зарплату, має великий будинок, частину якого здає в оренду церкви АСД. З цього він отримує добрі прибутки, тому всі його діти, а їх не 5, а 6 є здоровими. Текст мав свої наслідки, бо крім образи сім'ї з дітьми в школі ніхто не хотів спілкуватися. Зрештою, сам уповноважений в секретному донесенні визнав, що подібна стаття не може зіграти позитивну роль в атеїстичній пропаганді та в цілому викликала невдоволення віруючих АСД [14, арк. 24-25].

На початок 1960-х рр. почала змінюватись тенденція в стосунках релігійних громад з партійними органами. Уповноважений М. Саламатін повідомляв, що віруючі почали вивчати закони й відстоювати свої права, посилаючись на них [18, арк. 4]. В 1963 р. 9 віруючих скаржились на дії дирекції Бобовищанського колгоспу, яка незаконно звільнила їх і позбавила частини земельних наділів. Уповноважений Ради поставив це питання перед парткомом і райвиконкомом, внаслідок чого вони були відновлені на роботі та їм поновили право користуватися землею [22, арк. 25]. За спогадами В. Різка, через ці обставини його батько їздив зі скаргою на прийом до М. Хрущова. При особистій зустрічі той нічого їм не пообіцяв, однак партійні органи змінили своє рішення, їх становище покращилось, а землю повернули [40].

Досить красномовним у контексті впливу влади на релігійну ситуацію на Закарпатті за 1962 р. є документ, в якому відзначалося: «Тепер рідко можна зустріти служителя культу, що супроводжує похоронну процесію. Менше стали дзвонити в церквах, ніж раніше зловживали церковники. Менше можна бачити дітей в молитовних будинках. Духовенство усунуто від керівництва релігійними громадами, хоча і зараз ще намагається втручатися в справи громад» [21, арк. 36]. Під тиском громадськості та партійних органів від запланованого обряду хрещення відмовлялося від 30% до майже 50% християн [21, арк. 43].

Радянські органи неодноразово складали акти адміністративних порушень та накладали штрафи на членів громади АСД. Відомо, що у 1963 р. групи сприяння¹ відвідували молитовні будинки в сусідніх районах, де їх не знали, прослуховували й записували проповіді, потім, передавали в центр, звідки вони передавалися в місцеві органи влади, де локалізувався молитовний будинок [21, арк. 53]. Ставилось завдання обмежити роботу віруючих через: 1. посилення контролю за діяльністю духовенства і релігійних об'єднань; 2. організацію ранків, спортивних змагань, виступів музичних колективів, екскурсій та ін.; 3. заборону в громадах ЄХБ і АСД на служіннях брати участь дітям і підліткам (мотивували тим, що в члени громади приймають тільки дорослих) [21, арк. 56]. Стратегічна ціль радянської влади полягала у відірванні від церкви молодого покоління і приведення громади до майбутньої «самоліквідації».

Попри усі зусилля комуністичних органів, Закарпатська область продовжувала і надалі відзначатись винятковою релігійністю населення, про що свідчить твердження М. Саламатіна, який в річному звіті за 1963 р. констатував, що релігійні громади в області «у своїй діяльності доволі активні» [22, арк. 6]. Відхід від релігії проходив повільно, релігійні традиції ще міцні, так що колишні віруючі, ставши атеїстами, бояться заявляти про своє положення через велику релігійність в Закарпатті [22, арк. 6]. Щоб протидіяти релігійним обрядам, починаючи з 1962 р., радянські органи почали впроваджувати світські обряди: «З метою відволікання населення від релігійних обрядів вироблені заходи щодо впровадження цивільних обрядів» [20, арк. 10]. Для того, щоб відволікти населення від духовних традицій на час великих церковних свят партійні органи організували світські заходи, спортивні змагання, концерти тощо. Однак, попри усі ці заходи, державні органи й на 1964 р. продовжували відзначати складну релігійну ситуацію в області, де на майже мільйонне населення краю припадало 590 релігійних громад, з яких: 432 належали до Російської православної церкви, 81 – Реформаторській церкві, 41 – Римо-католицькій церкві, діяли 3 юдейські громади, 23 Євангельських християн-баптистів і 10 громад Адвентистів Сьомого Дня. На 10 тис. населення припадало 6 зареєстрованих релігійних громад, а на кожну тисячу дорослого населення припадало 1,8 релігійних громад [22, арк. 4].

Сусідство Закарпаття з європейськими країнами створювало виняткові умови, при яких багаточисленні релігійні громади не зазнали повною мірою такого антирелігійного тиску, як на інших територіях СРСР. Відтак адвентисти Закарпаття уникли апогею репресивних дій кінця 1950-х та початку 1960-х рр. та поволі зростали.

Отже, в період правління М. Хрущова (1953-1964 рр.) не зважаючи на специфічну антирелігійну політику, адвентистські громади Закарпаття балансували між легальною і напівлегальною діяльністю розбудовували власну інфраструктуру, звершували проповідницьку та виховну діяльність, задовольняли релігійні потреби вірян. Попри складні державно-церковні відносини та внутрішні кризові явища, невелика за кількістю релігійна спільнота Адвентистів Сьомого Дня на Закарпатті зуміла подолати усі негативні явища цього періоду і не тільки зберегти свій внутрішній клімат, але й розвинути.

¹ Групи сприяння — це громадяни які негласно спостерігали та збирали інформацію про діяльність релігійних громад та передавали її партійним органам.

Список використаних джерел та літератури:

1. Архів Управління національностей та релігій Закарпатської державної адміністрації. Дело №1 о регистрации религиозного общества Адвентистов Седьмого Дня с. Александровка Хустского района. Справка о регистрации религиозного общества. № 82.
2. Архів Управління національностей та релігій Закарпатської державної адміністрації. Справа №1 про регистрацию религиозного товариства Адвентистів Сьомого Дня смт. Коб. Поляна, Рахівського р-ну. Нова редакція від: 31.10.2012. № 590. Заява від Уповноваженому у справах релігійних культів при Закарпатському облвиконкомі 18 серпня 1959 р. від Хімінця І. В.
3. Бондарчук П. М., Даниленко В. М. Особливості релігійної ситуації в УРСР (середина 1950-х – перша половина 1960-х років). Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Серія : Історичні науки. Миколаїв, 2013. Вип. 3. 34. С. 158-171.
4. Войналович В. А., Кочан Н. І. Релігійний чинник етнополітичних процесів у Галичині: повоенна радянська доба і сучасність. Київ, 2018. 408 с.
5. Державний архів Закарпатської області (ДАЗО). Ф. Р-195. Оп. 8. Спр. 25. 187 арк.
6. ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 10. Спр. 19. 166 арк.
7. ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 12. Спр. 15. 167 арк.
8. ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 12. Спр. 40. 94 арк.
9. ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 12. Спр. 43. 120 арк.
10. ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 13. Спр. 17. 113 арк.
11. ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 13. Спр. 18. 93 арк.
12. ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 13. Спр. 19. 90 арк.
13. ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 13. Спр. 44. 60 арк.
14. ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 13. Спр. 45. 45 арк.
15. ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 13. Спр. 93. 46 арк.
16. ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 13. Спр. 95. 48 арк.
17. ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 13. Спр. 116. 95 арк.
18. ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 13. Спр. 145. 41 арк.
19. ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 13. Спр. 162. 46 арк.
20. ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 13. Спр. 163. 129 арк.
21. ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 13. Спр. 188. 125 арк.
22. ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 13. Спр. 207. 97 арк.
23. ДАЗО Ф. Р-1490. Оп. 1. Спр. 77. 16 арк.
24. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 1. Спр. 84. 40 арк.
25. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 1. Спр. 87. 25 арк.
26. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 1. Спр. 100. 34 арк.
27. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 2. Спр. 5. 29 арк.
28. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 2. Спр. 12. 18 арк.
29. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 2. Спр. 20. 59 арк.
30. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 2. Спр. 27. 62 арк.
31. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 2. Спр. 39. 51 арк.
32. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 2. Спр. 41. 14 арк.
33. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 2. Спр. 46. 45 арк.
34. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 3. Спр. 125. 35 арк.
35. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 4д. Спр. 50. 241 арк.
36. Зайцев Е. В. История Церкви АСД. Заокский, 2008. 544 с.
37. Історія релігії в Україні: у 10-ти т. Пізній протестантизм в Україні. Т. 6: (п'ятидесятники, адвентисти, свідки Єгови) / за ред. П. Яроцького. Київ; Дрогобич, 2007. 632 с.
38. Інтерв'ю з І. Колачем (1935 р. н.), записане 28 січня 2018 р. *Особистий архів автора*.
39. Інтерв'ю з В. Різаком (1947 р. н.), записане 30 травня 2019 р. *Особистий архів автора*.
40. Лешко О. В. Протестантські громади Закарпаття 1945-1991 рр.: дис ... канд. іст. наук. Ужгород, 2008. 256 с.
41. Парасей А. Ф., Жукалюк Н. А. «Бедная, бросаемая бурейю ...». *Исторические очерки к 110-летнему юбилею Церкви адвентистов седьмого дня в Украине*. Киев, 1997. 340 с.
42. Юнак Д. История Церкви христиан АСД в России. Заокский, 2002. Т. 1. 448 с.

References

1. Bondarchuk P. M., Danylenko V. M. Osoblyvosti relihiinoi sytuatsii v URSR (seredyna 1950-kh – persha polovyna 1960-kh rokiv). Naukovyi visnyk Mykolaivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.O. Sukhomlynskoho. Seriya : Istorychni nauky. Mykolaiv, 2013. Vyp. 3. 34. S. 158-171.
2. Voinalovych V. A., Kochan N. I. Relihiinyi chynnyk etnopolitychnykh protsesiv u Halychyni: povoienna radianska doba i suchasnist. Kyiv, 2018. 408 s.
3. Zaytsev E. V. Istoriya Tserkvi ASD. Zaokskiy, 2008. 544 s.
4. Istoriya relihii v Ukraini: u 10-ty t. Piznii protestantyzm v Ukraini. T. 6: (piatydesiatnyky, adventysty, svidky Yehovy) / Za red. P. Yarotskoho. Kyiv; Drohobych, 2007. 632 s.
5. Leshko O. V. Protestantски hromady Zakarpattia 1945-1991 rr.: dys... kand. ist nauk. Uzhhorod, 2008. 256 s.
6. Parasey A. F., Zhukalyuk N. A. «Bednaya, brosaemaya bureyu ...». Istoricheskie ocherki k 110-letnemu yubileyu Tserkvi adventistov sedmogo dnya v Ukraine. Kiev, 1997. 340 s.
7. Yunak D. Istoriya Tserkvi hristian ASD v Rossii. Zaokskiy, 2002. T. 1. 448 s.

Отримано: 12.11.2020 р.

Прорецензовано: 16.11.2020 р.

Прийнято до друку: 17.11.2020 р.

e-mail: oleg.lenartovich@gmail.com

DOI: 10.25264/2409-6806-2020-30-50-53

Ленартович О. Валентин Мороз: історик, письменник і дисидент. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2020. Вип. 30. С. 50–53.

УДК 94(477.8).101

Олег Ленартович**ВАЛЕНТИН МОРОЗ: ІСТОРИК, ПИСЬМЕННИК І ДИСИДЕНТ**

Метою написання цієї статті стала потреба вшанувати пам'ять Валентина Яковича Мороза волинця, політв'язня, активного учасника дисидентського руху в першу річницю його смерті. Він був автором понад 100 праць, доктором гуманітарних наук Державного Коледжу Джерсі, членом Об'єднання українських письменників «Слово», почесним громадянином Волині з 2017 р. Все своє життя присвятив боротьбі з тоталітаризмом. Помер 16 квітня 2019 р. у Львові. Похований на Личаківському кладовищі.

Ключові слова: інакодумство, дисидентський рух, репресії, відлига, самвидав.

Oleh Lenartovych**VALENTYN MOROZ: HISTORIAN, WRITER AND DISSIDENT**

Formulation of the problem. The purpose of writing this article was the need to commemorate the memory of Valentyn Yakovych Moroz, a Volyn man, a political prisoner, an active participant in the dissident movement on the first anniversary of his death. He was the author of more than 100 works, a doctor of humanities at Jersey State College, a member of the «Slovo» association of Ukrainian Writers, and an honorary citizen of Volyn since 2017. He has dedicated his entire life fighting against totalitarianism. He died on April 16, 2019 in Lviv. He was buried in Lychakiv cemetery.

The methodological basis of this research is a set of general scientific, interdisciplinary, historical and source methods, in particular: historicism, objectivity, historical-comparative, alternative, analysis and synthesis, etc. Their use allows us to recreate the process of forming the political views of V. Moroz, the reasons for the transformation of his consciousness in the direction of dissent, an uncompromising position on the Soviet totalitarian system against which he devoted his own life.

The state of scientific study of the problem. The dissident movement is of great interest to Ukrainian historians. The first investigations were published in the mid-1990s. Among the authors are G. Kasianov, V. Baran, and B. Zakharov, who focused on the participation of the Ukrainian intelligentsia in the resistance movement. In the early 2000s, dissident movement research centers appeared that published their own intelligence, distributed memoirs and self-published literature, and recorded and published interviews with dissidents. In these works, V. Moroz was mentioned as one of the many authors of illegal literature, political prisoner managed to emigrate abroad. Sometimes there is conflicting information about the terms of his sentences. The only monograph dedicated to V. Moroz was personally published in 2018 by O. Poliansky. Due to the small circulation, it is difficult for the general public to get acquainted with it. Therefore, in our opinion, the intelligence proposed by the author is relevant and is designed to honor the memory of the extraordinary personality of who was V. Moroz.

Key words: dissent, dissident movement, repressions, thaw, samvydav.

15 квітня 1936 р. в селі Холонів (Волинське воєводство, Польська республіка) за сучасним адміністративно-територіальним поділом Горохівського р-ну Волинської обл. у селянській сім'ї народився Валентин Якович Мороз [1].

У дитячі роки йому довелося пережити лихоліття Другої світової війни, підлітком він став свідком збройної боротьби між радянською владою та українським національно-визвольним рухом. Патріотичне виховання, жорстока політика влади стосовно українських патріотів, підміна понять і фальсифікація української історії, відсутність свободи слова та совісті в СРСР спонукали його до пошуку правди і справедливості. Звичайний сільській хлопець міг залишитися нікому невідомим працюючи в колгоспі чи робітником на заводі але він обрав інший шлях. Прагнення до саморозвитку, пошук відповідей на болючі питання які стосувалися суспільно-політичного становища України в СРСР,

невідповідність між деклараціями та реаліями радянського суспільства спонукало юнака до вступу на історичний факультет Львівського університету який він успішно закінчив у 1958 р. [2].

Трудова кар'єра В. Мороза розпочалася з роботи в загальноосвітній середній школі на Волині. Спочатку він викладав історію пізніше працював заступником директора поєднуючи адміністративну роботу з викладацькою. Відчуваючи внутрішню потребу займатися історичною наукою він змінює місце роботи. З лютого 1963 р. влаштовується до Луцького, а з вересня і до Івано-Франківського педагогічних інститутів де викладає курс новітньої історії. Одночасно він працює над кандидатською дисертацією вступивши в аспірантуру на заочну форму навчання. Тема яку він обрав стосувалася процесу 1934 р. який відбувся в Луцьку над членами КПЗУ. Тема дослідження відповідало класичним кліше які застосовувала радянська влада стосовно Польщі міжвоєнного періоду і була сформульована наступним чином: «Луцький процес 1934 року – зразок революційної співдружності польського і українського народів у спільній боротьбі проти фашистського режиму панської Польщі». На нашу думку В. Мороз пішов на компроміс – скористався єдиною можливістю дослідити проблему пов'язану із боротьбою українців за державний суверенітет адже КПЗУ асоціювалася із націонал-комунізмом і оприлюднити власну працю. На жаль, захистити дисертацію В. Мороз не встиг. На заваді став арешт приводом до якого стала його діяльність пов'язана із поширенням творів дисидентів так званого «самвидаву».

Арешт відбувся 1 вересня 1965 р. Звинувачення інкримінувало В. Морозу ст. 62 КК УРСР (антирадянська агітація і пропаганда). Суд відбувся у м. Луцьку в січні 1966 р. На лаві підсудних поруч із ним опинився його колега Д. Іващенко. Не дивлячись на надуманість інкримінованих звинувачень, на те, що «свідки» їхньої «злочинної» діяльності на судовому процесі одностайно стали на сторону засуджених, вирок ухвалили. Валентина Мороза засудили на 4 роки таборів суворого режиму, а Дмитра Іващенко – на 2 роки [3, с.89]. Цей судовий процес став першим у низці інших. Період хрущовської відлиги закінчився, натомість поверталися репресії стосовно інакодумців навіть якщо їхня діяльність не носила політичного характеру і обмежувалася культурницькою площиною. З іншого боку дії влади спонукали багатьох дисидентів до політичної боротьби за громадянські права в СРСР. Це було перше масштабне репресування української інтелігенції після Другої світової війни (Другим можна вважати Генеральний погром 1972 р. [4, с.2], а третім, і напевно, за масовістю й останнім, ліквідацію Української Гельсінської Групи) [5, с.161–162].

Реакцією на арешти став публічний демарш української інтелігенції під час презентації фільму С. Параджанова «Тіні забутих предків» у новозбудованому кінотеатрі «Україна» 4 вересня 1965 р. Після виступу режисера слово взяв І. Дзюба. Він повідомив присутніх, що в Україні відбуваються таємні арешти серед молоді інтелігенції, назвав прізвища заарештованих. Це викликало бурхливу реакцію присутніх які висловили власну підтримку арештованим. Відбулося щось подібне до демонстрації. Протест проти влади був відкритим і досить різким.

Засуджений за антирадянську агітацію та пропаганду В. Мороз відбував термін покарання у таборі ЖХ-385/17-А в Мордовії (РФ). Цей період став для нього важким випробуванням. В. Мороз не зламався, не каюся перед владою. Маючи важку вдачу він різко реагував на заяви колег дисидентів про необхідність вдосконалити радянське суспільство, другорядність і неможливість боротьби за державний суверенітет України. Власні думки він виклав у праці «Репортаж із заповідника імені Берії» яку вдалося поширити в «самвидаві». Після звільнення у 1969 р. він продовжив власну творчу діяльність. Побачило світ його есе «Серед снігів», «Хроніка опору». В цих працях автор засуджував тоталітарну сутність радянської влади яка поневолює людину, нищить її, денационалізує знищуючи культурну спадщину і фальсифікуючи історію. Його заклик до опору фактично є закликом до національно-визвольної боротьби. Важливим завданням для В. Мороза стало поширення інформації про арешти дисидентів, «самвидавних» праць. Він долучається до видавництва «Українського вісника» як один із провідних авторів. За його участі опубліковані випуски від 1 по 6 у період 1970–1972 рр. В цей час В. Мороз відбував наступний термін покарання.

Звільнений у 1969 р. вже через 9 місяців він знову був заарештований. Причиною стали вищезгадані твори. Влада вважала діяльність В. Мороза вкрай небезпечною. Його перебування на свободі загрожувало поширенням антирадянських настроїв серед населення тому його ув'язнюють. Валентин Мороз був засуджений до 9 років ув'язнення і 5 років заслання, як «особливо небезпечний рецидивіст» [3, с. 95].

Сам дисидент не дивлячись на цей повторний арешт відзначав з властивою йому непохитністю і оптимізмом: «Найбільшим сюрпризом минулого десятиріччя було те, що арешти 1965 р. не загальмували, а прискорили українське відродження. Ера великого страху минула. Арешти не налякали, а викликали велику зацікавленість не тільки в Україні, але й в усьому світі» [3, с. 88].

Першу частину ув'язнення В. Мороз відбував у Владимирській в'язниці де два роки його утримували в одиночній камері. У 1974-му році витримав 5-місячну голодівку, домагаючись переведення з тюрми до табору. Після інтерв'ю дружини В. Мороза зарубіжним журналістам, цей факт викликав хвилю підтримки дисидента по всьому світу. Врешті він домігся свого і був етапований до табору суворого режиму в Мордовію. Тут він проявив себе неоднозначно. З одного боку брав участь в голодівках та акціях протесту які організовували в'язні, а з іншого дозволяв собі різкі заяви щодо інших ув'язнених, зокрема і росіян та євреїв. Така поведінка провокувала внутрішній конфлікт між дисидентами і стала причиною створення в 1977 р. спеціального Комітету ув'язнених, до якого увійшли визнані авторитети в табірному середовищі – священик В. Романюк, публіцист Е. Кузнецов та письменник Д. Шумук. Комітет звинуватив В. Мороза в розпалюванні національної ворожнечі та неповазі до поглядів товаришів по нещастю і виніс суворо догану за поведінку, не гідну статусу політв'язня. Комітет навіть вимагав піддати в'язня Мороза загальному бойкоту і не згадувати його імені в самвидаві та інших матеріалах [4, с.18].

Процес звільнення В. Мороза став безпрецедентним за розмахом активності громадськості в світі. Так, 17 червня 1970 р. майбутня співзасновниця УГГ, відома громадська діячка О. Мешко на захист дисидента звертається з листом до голови ПВР УРСР Ляшка, голови КДБ УРСР Нікітчека і депутата Б. Патона [5, с.18]. Вона отримала усну відповідь на клопотання у вигляді погроз на власну адресу. В. Романюк (у майбутньому Патріарх Володимир) теж виступив на його захист. У відповідь влада заборонила священику правити службу Божу, а в січні 1972 р. засудила його до 7 років таборів особливого режиму і 3 років заслання [1].

У червні 1974 р. російський правозахисник А. Сахаров звернувся до Л. Брежнєва та Р. Ніксона окремим листом на захист В. Мороза. 30 жовтня 1975 р. В. Овсієнко, сам при тому перебуваючи в ув'язненні пише заяву Комітету захисту прав людини при Організації Об'єднаних Націй в якій вимагає звільнення з тюрм політв'язнів, у тому числі, В. Мороза [7, с.294].

1 червня В. Мороз в знак протесту оголосив голодування. Інформація про цей вчинок поширилася світом. На його захист виступили Міжнародний Пен-клуб, Міжнародна Амністія, Міжнародна Ліга захисту прав людини, Комітет захисту прав радянських політв'язнів «Нью-Йорк». Товариство української студіюючої молоді створило у Вашингтоні і Торонто комітети захисту В. Мороза, які організовували одноденні голодування студентів перед радянськими представництвами, збір підписів на його захист, кампанію в пресі. У вересні 1974 р. в справі В. Мороза сенатор конгресу США Г. Джексон особисто звернувся до Л. Брежнєва, у жовтні це зробили 9 парламентарів Великобританії, потім уряд Канади. Звільнення вимагала громадськість Франції, Німеччини, Норвегії, Швеції, Австрії [5, с.156].

Активна позиція української та світової громадськості мала ефект. У квітні 1979 р. В. Мороза разом із іншими чотирма дисидентами обміняли на двох агентів КДБ заарештованих у США за шпигунську діяльність. Для В. Мороза почався новий період в житті – період еміграції [8, с.307].

За кордоном В. Мороза зустріли як героя. Він з дружиною, яка приїхала до нього, оселився в США, викладав у Гарвардському університеті, видавав журнал «Анабазис», вів щотижневу радіо-програму в Торонто. Однак його скандальна поведінка, ексцентричність, безкомпромісність відштовхнули від нього західну громадськість і з часом про нього перестали згадувати. У 1981 р. переїхав до Канади, отримавши громадянство [4].

У грудні 1992 р. повернувся до Львова. Був професором, завідувачем кафедри українознавства в Українському поліграфічному інституті ім. І. Федорова, професором кафедри українознавства Львівського державного інституту фізкультури, викладачем політології Львівської філії Української академії державного управління при Президентові України. Своєрідно, зі своїм прямолінійним сарказмом він коментував цей крок у інтерв'ю «Галицьким Контрактам»: «переїхав до Канади, переїхав там дощ та й повернувся. Діаспора й досі вважає, що я дурний. Бо ж я поїхав в Україну: на мізерну платню, на небезпеку. Та звідси я втікати не збираюся» [9].

Процеси державотворення в Україні він сприймав критично. В його розумінні державі не вистачає людей нової якості «аристократів духу». Найбільшим лихом України він вважав те, що «постійні

лихоліття зробили нас нацією плебеїв». Разом з цим історик дорікає у неамбіційності держави, більш того, визнаючи те, що це вже стало для нації ледь не закономірністю: «З давніх-давен великою помилкою України є те, що ми тільки боронимось і ніде не висуваємо претензій. Інші не бояться висувати» [10]. В останні роки життя В. Мороз видав тритомну монографію «Україна у двадцятому столітті». Помер 16 квітня 2019 р. Похований у Львові на Личаківському кладовищі.

Список використаних джерел та літератури:

1. <https://helsinki.org.ua/articles/pro-valentyna-moroza/>
2. https://zaxid.net/u_lvovi_pomer_vidomiy_ukrayinskiy_disident_valentin_moroz_n1479708
3. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987). Харків, 2003. 144с.
4. <https://uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/kviten/15/1936-narodyvsya-valentyn-moroz-istoryk-i-dysyident>.
5. Не відступлюся ! : До 100-річчя Оксани Яківни Мешко. Харків, 2005. 344с.
6. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років. Київ, 1995. 224 с.
7. Овсієнко В.В. Світло людей: Мемуари та публіцистика: У 2 кн. Кн. 2. Харків; Київ, 2005. 352 с.
8. Овсієнко В.В. Світло людей: Мемуари та публіцистика: У 2 кн. Кн. 1. Харків; Київ, 2005. 352 с.
9. Інтерв'ю О. Швагуляк-Шостак. *Галицькі контакти*. 2000. № 29.
10. Інтерв'ю А. Лазаревої «Ми звикли жити без претензій». *Молодь України*. 1992. № 21. С. 2.

References

1. Zakharov B. Narys istorii dysydentskoho rukhu v Ukraini (1956–1987) Kharkiv, 2003. 144 s.
2. Kasianov H. Nezghodni: ukrainska intelihentsiia v rusi oporu 1960-80-kh rokiv. Kyiv, 1995. 224 s.
3. Ovsiienko V.V. Svitlo liudei: Memuary ta publitsystyka: U 2 kn. Kn. 2. Kharkiv; Kyiv, 2005. 352 s.
4. Ovsiienko V.V. Svitlo liudei: Memuary ta publitsystyka: U 2 kn. Kn. 1. Kharkiv; Kyiv, 2005. 352 s.

Отримано: 20.10.2020 р.

Прорецензовано: 26.10.2020 р.

Прийнято до друку: 30.10.2020 р.

e-mail: prohovnik100786@ukr.net

DOI: 10.25264/2409-6806-2020-30-54-60

Проховник П. Історичні аспекти військово-технічного співробітництва Україна – НАТО на сучасному етапі. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2020. Вип. 30. С. 54–60.

УДК 327(477) «2014/2020»

Павло Проховник

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ВІЙСЬКОВО-ТЕХНІЧНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА УКРАЇНА – НАТО НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Проаналізовано історію розвитку військово-технічного співробітництва між Україною та НАТО як одного із визначальних напрямків міжнародного військового партнерства. З урахуванням конкретних історичних обставин та зовнішньої агресії з боку Російської Федерації, наголошено на важливості військово-технічного співробітництва України з країнами Північноатлантичного альянсу для реалізації політичних цілей і завдань держави щодо розвитку оборонно-промислового комплексу та забезпечення національної безпеки країни.

Ключові слова: військово-технічне співробітництво, НАТО, Україна, оборонно-промисловий комплекс.

Pavlo Prokhovnyk

HISTORICAL ASPECTS OF MILITARY-TECHNICAL COOPERATION UKRAINE-NATO AT THE PRESENT STAGE

The article analyzes the history of the development of military-technical cooperation between Ukraine and NATO as one of the defining areas of international military partnership. Taking into account specific historical circumstances and external aggression by the Russian Federation, the importance of Ukraine's military-technical cooperation with partner countries for the implementation of political goals and objectives of the state for the development of defense industry and national security is emphasized. Ukraine faced new types of threats in all spheres of the state's life, in the military in particular, which required active assistance from partner countries. The realities of the hybrid war, which has targeted our country, require new approaches to ensuring the state sovereignty and territorial integrity of Ukraine, including by strengthening military partnerships with the European Union and the United States. In modern geopolitical, socio-economic, international legal, military-political conditions, the nature, forms and directions of Ukraine's military partnership need to be rethought and clarified. Today, Ukraine's military cooperation with NATO is of a strategic nature, the tasks of which can be grouped into four key areas: maintaining military-political dialogue; assistance in reforming and developing the Armed Forces of Ukraine; ensuring contribution to international security and peacekeeping; defense and technical cooperation.

As a result of this study, NATO membership will open new opportunities for Ukraine's competitive defense industries and lay the foundation for military-technical cooperation at the international level. In this context, the myth that Ukraine's accession to NATO will involve the collapse of Ukraine's defense industry through the introduction of new NATO military standards, requirements for rearmament for our army is completely eliminated.

Key words: Military-technical cooperation, NATO, Ukraine, defense-industrial complex.

Співпраця України з НАТО у військово-технічній сфері започаткована ще у 1990-х рр. Головною метою військово-технічного співробітництва України, відповідно до Указу Президента України «Про заходи щодо вдосконалення військово-технічного співробітництва України з іноземними державами» (1999 р.), було «забезпечення національних інтересів і безпеки держави, оснащення Збройних Сил та інших військових формувань сучасним озброєнням і військовою технікою, іншими товарами військового призначення, розвиток експортного потенціалу військово-промислового комплексу, підвищення науково-технічного та технологічного потенціалу оборонної галузі України» [11].

Військово-технічне співробітництво України (далі – ВТС) та НАТО відбувається в рамках Річних національних програм співробітництва Україна – НАТО, дворічних Робочих планів Військового ко-

мітету Україна – НАТО та його щорічних Імплементативних програм, а також Індивідуальної програми партнерства між Україною і НАТО («Меню партнерства») у рамках Програми «Партнерство заради миру» та інших ініціатив Альянсу [17].

В цілому аналіз наукової літератури з проблематики міжнародного військового співробітництва вказує на потребу теоретичного вивчення процесів трансформації у сфері міжнародного військового партнерства та виокремлення місця та ролі України у глобальних безпекових процесах та структурах в умовах тривалої гібридної війни, яка була розв'язана кремлівським агресором навесні 2014 р.

Питаннями співробітництва між Україною та НАТО займалися вітчизняні фахівці. Так І. Долгов та В. Корендович у своїй статті «Конструктивне партнерство Україна – НАТО: оборонні аспекти» зазначають, що перебуваючи у спільному геополітичному просторі, Україна та НАТО стикаються зі спільними викликами безпеці. Певний інтерес викликають роботи В. Горбуліна «План дій Україна – НАТО: досягнення і проблеми», А. Соболева «Міжнародна обстановка та виклики безпеки для України», С. Лепявка, А. Магомедова «Співробітництво у військовій сфері, як приклад практичної взаємодії на рівні Україна – НАТО в площині реальних військових загроз» та ін.

Напередодні сучасної російсько-української війни головними проблемами ВТС України з іноземними державами, на думку експертів, були: невизначеність оборонної політики держави (підприємства ОПК залишалися без орієнтирів для розвитку, не могли планувати діяльність щодо створення сучасних виробничих потужностей); низька ефективність державного управління обороною сферою та ін. [5, с. 5-7].

«Чи можливо взагалі говорити про стратегію ВТС у нашій державі?», – риторично запитував президент Асоціації «Українські оборонні технології» В. Грек у 2011 р. Він відзначив, що ВТС в Україні є досить несистемним явищем, яке традиційно забезпечує продаж застарілої техніки зі складів Міністерства оборони України (МОУ), також продаж підприємствами окремих запчастин та виконання робіт згідно попередньо укладених контрактів з іноземними замовниками. Таким чином, враховуючи відсутність на рівні держави програми розвитку озброєння, не доводиться говорити про системну стратегію ВТС України [5, с. 37].

Зауважимо, що упродовж 1990–2000 рр. головним партнером України з ВТС з урахуванням частки імпорту/експорту товарів як військового так і подвійного призначення тривалий період була Російська Федерація. Проте обсяг торгівлі зброєю України з Росією поетапно зменшувався з 30-32% (2000-2002 рр.) до 20-24% (2007-2008 рр.). Експерти зазначають, що українську продукцію країна-агресор закупляла тоді, коли російський ОПК не в стані був забезпечити певні технічні показники відповідної якості щодо комплектації російської продукції для експорту та з метою уникнення створення дублюючого виробництва для тих зразків озброєння та військової техніки (ОВТ), вироблення яких не перевищить період 7-10 рр. [5, с. 15].

Констатуємо, що результатом тривалої інтеграції з РФ стало суттєве відставання оборонно-промислової сфери України в технологічному плані від багатьох військових експортерів розвинутих країн світу. Проте, не зважаючи на це, вдалося зберегти головні позиції в галузі оптоелектронного та радіо приладобудування. Обмеженими є можливості українського ВПК в питаннях серійного виробництва озброєння та техніки. Зокрема, це стосується випуску приватними підприємствами в промислових масштабах лазерних комплексів мирного призначення, а також радіолокаційних елементів, виготовлення підприємствами прицілів для танків та артилерійських комплексів тощо. Що стосується галузі проектування і розробки систем надвисоких радіочастот та будівництва станцій радіоелектронної розвідки, то їх виробництво втрачено, оскільки завод «Точмаш» перебуває на території міста Донецьк, окупованого РФ [5, с. 15].

В умовах російсько-української війни, у березні 2014 р. новим урядом України було прийняте логічне рішення про повне припинення ВТС із Росією як країною-агресором. Як наслідок, для забезпечення своїх оборонних потреб Україна звернула увагу на потенціал ВТС із Заходом. Україна відмовилася від позаблокового статусу і законодавчо визначила намір вступити до ЄС і НАТО [3]. Водночас, як відзначав заступник голови Державної служби експортного контролю України В. Полянський, «необхідно активізувати зусилля щодо захисту національних економічних інтересів України при здійсненні міжнародного ВТС, рішучіше протидіяти намаганням окремих представників іноземних держав використовувати теми нерозповсюдження й експортного контролю в інтересах отримання конкурентних переваг для власних експортерів на міжнародних ринках зброї» [5, с. 45].

У грудні 2014 р. для допомоги Україні у зміцненні оборонної спроможності та подальшого реформування сектору безпеки і оборони було офіційно оголошено про початок практичної реалізації п'яти нових трастових фондів НАТО, а саме: розвитку систем логістики та стандартизації ЗСУ; розвитку систем зв'язку та автоматизації ЗСУ; перепідготовки та соціальної адаптації військовослужбовців; фізичної реабілітації (протезування) військовослужбовців, поранених в ході проведення антитерористичної операції; розвитку системи кібернетичного захисту України [13, с. 63].

Водночас, упродовж російської агресії проти нашої держави, Міністерство оборони України, Міністерство закордонних справ України спільно з іншими міністерствами та відомствами активно розробляли заходи, щодо збільшення частки ВТС України з країнами-партнерами. Пріоритетними напрямами у цій співпраці стали: формування договірної бази у військово-технічній сфері з метою розширення можливостей поглиблення ВТС; діяльність двосторонніх комісій з ВТС згідно з міжурядовими двосторонніми угодами; пошук зацікавлених у купівлі продукції українського ОПК зарубіжних партнерів та іноземних спец експортерів; участь українських делегацій на міжнародних виставках озброєння та техніки, відвідування авіакосмічних салонів [5, с. 41].

Додамо, що у процесі налагодження ВТС із державами-членами НАТО важлива роль відводилась Департаменту військово-технічної політики, розвитку озброєння та військової техніки МОУ. Цей структурний підрозділ МОУ забезпечував формування та реалізацію державної політики у сфері ВТС, спрямованої на розвиток озброєння, військової та спеціальної техніки (ОВТ), організацію науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт з розроблення та модернізації ОВТ, здійснення їх закупівлі, ВТС з іноземними державами, міжнародними організаціями в інтересах оснащення ЗСУ сучасними зразками ОВТ, іншими товарами військового призначення, реалізацію повноважень МОУ в сфері експортного контролю і безпеки оборонних технологій держави [6].

16 грудня 2015 р. була підписана «Дорожня карта військово-технічного співробітництва між НАТО і Україною», яка передбачала: удосконалення сил і засобів Збройних Сил; співпрацю в галузі стандартизації і кодифікації; трансформацію української оборонної промисловості; участь України в ініціативі НАТО «Розумна оборона»; поглиблення співпраці між НАТО і Україною в галузі військових науково-дослідних робіт; підвищення кваліфікації українського персоналу, залученого до ВТС з Альянсом [10].

Більшість заходів, передбачених «Дорожньою картою», були зосереджені на участі України в Робочих групах під егідою Наради національних керівників у галузі озброєнь (CNAD) – комітету НАТО високого рівня, що відповідає за розвиток співробітництва в галузі озброєнь. Передбачалося, що спільна робоча група Україна – НАТО з військово-технічного співробітництва розроблятиме свою робочу програму на основі «Дорожньої карти» [10].

Українські експерти констатують, що найбільшим досягненням України у ВТС із країнами-членами ЄС та НАТО можуть стати проведення спільних досліджень, впровадження серійного виробництва модерних зразків ОВТ для забезпечення потреб ЗСУ, а також спільний вихід на військові ринки інших країн. Експерти зазначають, що організація спільної роботи по створенню новітніх військових комплексів із західними країнами передбачає впровадження принципу співпраці «*juste retour*» (по справедливості), що є визначальним для країн Альянсу. Суть його полягає в погодженні зі стратегічними партнерами спільного виробництва зразків ОВТ з безумовним врахуванням пропорції, згідно якої, залежно від того, скільки держава внесла коштів у спільне розроблення та виробництво озброєння, розраховується кількість замовлень, що будуть передані для відпрацювання підприємствами ОПК цієї держави» [5, с. 18-19].

Власне у контексті розгляду питання ВТС України з державами-членами НАТО, діяльність Спільної робочої групи (СРГ) Україна – НАТО з оборонно-технічного співробітництва заслуговує на особливу увагу [5, с. 18-19]. І. Долганов відзначав, що реалізація основних напрямів оборонно-технічного співробітництва на початковому етапі російсько-української війни здійснювалася шляхом інформаційного обміну та просування ініціатив України під час засідань комітетів та груп, що відкриті для участі країн-партнерів. Така участь дозволяла отримувати інформацію про сучасний стан та напрямки розвитку озброєння, військової техніки й обладнання, обмінюватись досвідом у цій галузі як з державами-членами НАТО, так і країнами-партнерами, а також сприяє просуванню інтересів національного оборонно-промислового комплексу [5, с. 18-19].

Серед практичних аспектів оборонно-технічного співробітництва України з НАТО варто відзначити участь представників України у засіданнях структур Конференції національних директорів з

питань озброєнь НАТО та Комітету з питань стандартизації, відкритих для участі країн-партнерів. Системна і послідовна участь українських фахівців у роботі згаданих структур створила передумови для вивчення та застосування передових стандартів для розробки і виробництва нових видів озброєнь та військової техніки: розширення можливостей і ринків збуту ОВТ українського виробництва; доступу до новітніх технологій при спільному виробництві ОВТ; залучення закордонних інвестицій та проведення модернізації власних озброєнь і диверсифікації свого військового арсеналу [5, с. 18-19].

У перший рік російської агресії проти України, 13 жовтня 2014 р. відбулося засідання Спільної робочої групи Україна – НАТО з питань воєнної реформи у штаб-квартирі НАТО у Брюсселі. Делегацію України очолював заступник Секретаря РНБО України М. Коваль (від Альянсу співгололював заступник генсека НАТО з політичних питань та політики безпеки Террі Стаматопулос). Українська делегація ознайомила учасників з перспективами розвитку воєнно-політичної ситуації в Україні, також акцентувала увагу присутніх на пріоритетних напрямках роботи Президента України та Уряду щодо підвищення обороноздатності країни [20].

Під час візиту до штаб-квартири НАТО, українська делегація зустрілася із заступником Генерального секретаря Альянсу з питань оборонної політики та планування Х. Брауссом. В ході зустрічі сторонами обговорювалися питання здійснення комплексного огляду безпекового сектору та оборони України для визначення пріоритетів, засад і напрямів подальшого практичного співробітництва в середньостроковій та довгостроковій перспективі. Учасниками також обговорювалося питання імплементації Трастових фондів, започаткованих під час вересневого Саміту Альянсу в Південному Уельсі 2014 р., які спрямовані на реформування оборонного сектору України [20].

Для допомоги Україні у реформуванні Збройних Сил України, вирішенні нагальних питань, пов'язаних із наслідками збройної агресії РФ, НАТО розпочало практичну реалізацію проектів щодо зміцнення обороноздатності держави за підтримки Трастових фондів НАТО [14, с. 77].

Успіхи ВТС України з НАТО, зокрема стан і перспективи співробітництва в оборонно-технічній сфері, а також співпрацю в рамках робочих груп Конференції національних директорів з озброєння, Агенції НАТО із забезпечення і Організації НАТО з питань науки і технологій, обговорено на засіданні Спільної робочої групи Україна – НАТО з оборонно-технічного співробітництва у січні 2015 р. [21].

Зрештою, у листопаді 2015 р. на засіданні Спільної робочої групи Україна – НАТО з оборонно-технічного співробітництва вдалося сформулювати «Дорожню карту інтеграції в оборонно-технічній сфері». В чергове представниками Альянсу було наголошено на тому, що НАТО і надалі здійснюватиме дієву підтримку ЗСУ у сфері оновлення озброєння та військової техніки та впровадження стандартів НАТО у повсякденну діяльність українського війська [18].

Під час засідання Спільної робочої групи Україна – НАТО з оборонно-технічного співробітництва (червень 2016 р.) сторонами обговорювалися положення «Державної цільової оборонної програми розвитку озброєння та військової техніки на період до 2020 р.», реалізація проектів Трастових фондів НАТО для України, а також реформування національного оборонно-промислового комплексу. Як результат, було схвалене Положення про діяльність СРГО та оновлену версію «Дорожньої карти Україна – НАТО з оборонно-технічного співробітництва» [19].

Відзначимо, що значна частка допомоги НАТО та її держав-членів й надалі надавалася Україні через програми Трастових фондів НАТО. На цей час Міністерство оборони України як основний бенефіціар допомоги, було залучене до реалізації ряду заходів, а саме: удосконалення комплексів зв'язку та автоматизованого управління підрозділами; знешкодження легких озброєнь, стрілецької зброї, протипіхотних мін типу ПФМ-1 і звичайних боєприпасів; розвитку системи національної протимінної діяльності та протидії саморобним вибуховим пристроям [15, с. 88].

Виконання Україною «Державної цільової програми реформування та розвитку оборонно-промислового комплексу на період до 2020 року» та інші питання були обговорені 15 червня 2017 р. у Києві на черговому засіданні Спільної робочої групи Україна – НАТО з оборонно-технічного співробітництва [4].

23 травня 2018 р. в Одесі відбулося чергове засідання Спільної робочої групи Україна – НАТО. У рамках поглиблення практичного партнерства в оборонно-технічній сфері сторонами обговорювалися взаємодія щодо реалізації Трастових фондів НАТО у досягнення сумісності з Альянсом в сфері оборони, модернізація системи навчання фахівців структур сектору безпеки і оборони в галузі оборонно-технічного співробітництва [12]. Відзначено, що реформування систем логістики і стандар-

тизації здійснюється у рамках досягнення Україною Цілей партнерства, виконання заходів Робочого плану Військового комітету Україна – НАТО з використанням консультативно-дорадчої допомоги Альянсу [16].

Слід звернути увагу на те, що сьогодні провідну роль у сфері ВТС з державами-членами НАТО відведено Укроборонпрому. Структура бере участь у різноманітних організаціях НАТО, таких як NATO Industrial Advisory Group, під егідою якої підприємства України задіяні в проведенні багатонаціональних досліджень у сфері озброєння та військової техніки. Налагоджено спільну роботу з NATO Support and Procurement Agency (NSPA) [7].

У розпал російсько-української війни, NSPA вийшла з ініціативою включення підприємств ОПК України до переліку виробників продукції оборонного призначення. Це рішення надало можливість нашим виробникам приймати участь у тендерах на постачання товарів та послуг для членів і партнерів Альянсу в межах програми Random Brokerage Services [7].

Підприємства Укроборонпрому активно співпрацюють з іноземними партнерами (виготовлення та поставка авіаційних керованих ракет, послуги з ремонту та модернізації бойових літаків і гелікоптерів тощо). Перспективними є спільні контракти по випуску високоточних боєприпасів та засобів ураження, виготовлення протитанкових керованих ракетних комплексів, високотехнологічних засобів ураження для артилерійських систем та мінометів, техніки ППО, авіації. Державне підприємство «Антонов» приймає активну участь у програмі Strategic Airlift Interim Solution. Українське гідроакустичне обладнання в межах концепції «Розумна оборона» використовується в проєкті «Захист портів» [7].

Значну роль в експорті зброї та техніки відведена Громадській спілці «Ліга оборонних підприємств України» (Ліга) – недержаним профільним об'єднанням національних приватних виробників озброєння і військової техніки. На сьогоднішній день до її складу входять 67 провідних вітчизняних приватних компаній – виробників оборонної продукції за напрямками: бронетехніка, безпілотні літальні апарати, військові кораблі, військова авіація, засоби радіолокаційного спостереження та радіоелектронної боротьби, засоби зв'язку та захисту інформації, засоби радіаційного, хімічного та бактеріологічного захисту, засоби тактичної медицини, військова електроніка та прилади, модернізація військової техніки та озброєння бойових літаків, особиста зброя та спорядження, тренажери та симулятори та ін. [9]

Заступник директора Департаменту контролю над озброєннями та військово-технічного співробітництва Міністерства закордонних справ України Р. Німчинський звернув увагу на те, що співпраця ВТС України з іноземними партнерами виходить з урахування насамперед євроінтеграційних прагнень та відповідних інтересів нашої країни. Таким чином, успіх у розвиток ВТС з іноземними державами прямо пропорційно залежить від ретельного та безумовного дотримання Україною міжнародних зобов'язань з окремими країнами щодо розвитку ВТС [5, с. 38].

Аналізуючи можливості співпраці у сфері військово-технічного співробітництва України та ЄС Директор Центру досліджень армії, конверсії та роззброєння В. Бадрак відзначив цікавий парадокс. Хоча практично не існує правових перешкод для розвитку ВТС, але, частка співпраці ЄС та України протягом усіх років незалежності у цьому сегменті не перевищувала, за даними, які подає Центр досліджень армії, конверсії та роззброєння, 2,5% від загального обсягу ВТС України з іноземними державами [5, с. 68].

Голова Експертної Ради Центру досліджень армії, конверсії та роззброєння Л. Поляков відзначав: «Незважаючи на те, що Україні все ж таки вдалося зберегти суттєвий науково-технічний потенціал, незважаючи на те, що в оборонний бюджет почали вкладати більш значні суми на закупівлю озброєння, але загалом ситуація як у правовому полі, на жаль, так поки що і у фінансовому, бо ці кошти не настільки значні, щоб зацікавити більш провідних виробників озброєння, все ще нагадує клаптикову ковдру. Тому що немає закону про військово-технічне співробітництво, і у нас для іноземних компаній діють одні правила, для вітчизняних державних – інші, а для вітчизняних приватних – ще інші» [8].

Експерти Фонду Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва наводять переваги для економіки України як від ВТС з державами-членами Північноатлантичного альянсу так і загалом вступу до НАТО. Як вважають науковці, вступ до НАТО надасть імпульсу закордонним інвесторам для приходу в Україну. Відбудеться збільшення інвестицій в економіку України, оскільки безпека та економіка тісно пов'язані (так в Чехії, Польщі, Угорщини впродовж року після оголошення про вступ до НАТО

інвестиції збільшилися у 3,5 рази, для Румунії зросли на 141%). Вступивши до НАТО, Україна, з великою вірогідністю, очікуватиме аналогічного ефекту, який значно перевищуватиме можливі економічні проблеми. Також вступ до Альянсу передбачає поліпшення клімату для промислової діяльності в Україні, зумовлене покращенням міжнародного інвестиційного іміджу України. Зі вступом України до НАТО нівелюється стереотип в очах міжнародних інвесторів «пострадянської країни» з верховенством корупції та злочинності над правом. Членство в західних інституціях є чітким сигналом для західного інвестора про те, що країна живе за прозорими економічними правилами. Крім цього, членство в НАТО наблизить перспективи вступу України до ЄС, відкриє європейський ринок та приєднає до відповідних програм розвитку. Також, НАТО дає змогу заощаджувати на обороні і тим самим акумулювати наявні в державі кошти продуктивніше для розвитку вітчизняної економіки. Необхідно відзначити, що витрати на приєднання до НАТО збільшують ВВП країни [2].

Отже, членство в Альянсі відкриє нові можливості для конкурентоздатних оборонних виробництв України, закладе фундамент ВТС на міжнародному рівні. Однією з конкурентних переваг України є високотехнологічний ВПК та наявність замкнутого циклу виробництва відомих на світовому ринку зразків озброєння. Це такі галузі як: літакобудування, ракетобудування, суднобудування, танкобудування, будівництво систем протиповітряної та протиракетної оборони [1]. У цьому контексті повністю нівелюється міф про те, що вступ України до НАТО передбачає занепад ОПК України, пов'язаний із переозброєнням нашої армії та запровадженням нових військових стандартів НАТО.

Таким чином, центральними органами влади у досліджуваній період здійснені певні кроки на шляху до зняття штучних обмежень у військово-технічній сфері, однак вони здебільшого були не системні та не принесли очікувальних результатів. В останні роки були визначені пріоритети та напрями практичного ВТС з НАТО, однак на перешкоді подальшому розвитку двосторонніх відносин став морально застарілий український ОПК та недосконала законодавча база.

Список використаних джерел та літератури:

1. Вступ до НАТО реанімує військово-промисловий комплекс України. URL: <https://dif.org.ua/article/yasnik-23-vstup-do-nato-reanimue-viyskovo-promisloviy-kompleks-ukraini> (дата звернення: 29.09.2020).
2. Вступ до НАТО стимулює розвиток української економіки. URL: <https://dif.org.ua/article/yasnik-20-vstup-do-nato-stimulyue-rozvitok-ukrainskoi-ekonomiki> (дата звернення: 29.09.2020).
3. Військова євроінтеграція: як Україна виконує свої безпекові зобов'язання за угодою з ЄС. URL: <https://cacds.org.ua/?p=6277> (дата звернення: 29.09.2020).
4. Відбулось чергове засідання Спільної робочої групи Україна-НАТО з оборонно-технічного співробітництва. URL: <https://nato.mfa.gov.ua/news/58007-vidbulosy-cherbove-zasidannya-spilnoji-robochoji-grupi-ukrajina-nato-z-oboronno-tehnichnogo-spirvobitnictva> (дата звернення: 29.09.2020).
5. Військово-технічне співробітництво в умовах глобалізації: український вимір: збірник матеріалів «Круглого столу» / За заг. ред. О. В. Литвиненка. Київ, 2011. 80 с.
6. Департамент військово-технічної політики, розвитку озброєння та військової техніки Міністерства оборони України. URL: <https://www.mil.gov.ua/ministry/struktura-aparatu-ministerstva/departament-viyskovo-tehnichnoi-politiki-rozvitku-ozbroennya-ta-viyskovoi-tehniki-ministerstva-oboroni-ukraini.html> (дата звернення: 20.08.2020).
7. Лапаєв Ю. Стандарти НАТО: шлях у тисячу лі. URL: <https://tyzhden.ua/Society/195949> (дата звернення: 20.08.2020).
8. Л. Поляков презентував дослідження щодо співпраці України та ЄС у сфері безпеки. URL: <https://cacds.org.ua/?p=6419> (дата звернення: 12.08.2020).
9. Ліга оборонних підприємств України. URL: <http://ldc.org.ua/pro-ligu/> (дата звернення: 12.08.2020).
10. НАТО і Україна підписали Дорожню карту військово-технічного співробітництва. URL: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/news_125994.htm (дата звернення: 06.09.2020).
11. Про заходи щодо вдосконалення військово-технічного співробітництва України з іноземними державами: Указ Президента України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/422/99#Text> (дата звернення: 06.09.2020).
12. Робоча група Україна-НАТО обговорила підсумки співробітництва у сфері озброєнь. URL: <http://www.na.mil.gov.ua/index.php/2018/05/24/robocha-grupa-ukrayina-nato-obgovoryla-pidsumky-spirvobitnytstva-u-sferi-ozbroyen/>
13. Співробітництво з НАТО. Біла книга 2014. Збройні сили України. Київ, 2015. С. 63.
14. Співробітництво з НАТО. Біла книга 2015. Збройні сили України. Київ, 2016. С. 77.
15. Співробітництво з НАТО. Біла книга 2016. Збройні сили України. Київ, 2017. С. 88.
16. Співробітництво Україна – НАТО у військовій сфері. URL: <https://nato.mfa.gov.ua/ukrayina-ta-nato-spirvobitnictvo-ukrayina-nato-u-viyskovij-sferi> (дата звернення: 19.09.2020).
17. Співробітництво у сфері реформування сектору безпеки. URL: <https://khryst-rda.gov.ua/spivrobotnictvo-u-sferi-reformuvannya-sektoru-bezpeki-12-10-04-27-02-2019> (дата звернення: 19.09.2020).
18. Україна та НАТО формують дорожню карту інтеграції в оборонно-технічній сфері. URL: <https://nato.mfa.gov.ua/news/41941-ukrajina-ta-nato-obgovorili-stan-ta-perspektivi-oboronno-tehnichnogo-spirvobitnictva> (дата звернення: 19.09.2020).

19. Україна і НАТО визначили пріоритети оборонно-технічного співробітництва на друге півріччя 2016 року та 2017 рік. URL: <https://nato.mfa.gov.ua/news/48161-ukrajina-i-nato-viznachili-prioriteti-oboronno-tehnichnogo-spivrobitnictva-na-drkge-pivrichchya-2016-r-ta-2017-r> (дата звернення: 19.09.2020).

20. Українська делегація на чолі із заступником Секретаря РНБО України М.В.Ковалем взяла участь у засіданні СРГ з питань воєнної реформи. URL: <https://nato.mfa.gov.ua/news/28671-ukrajinsyka-delegacija-na-choli-iz-zastupnikom-sekretarya-rnbo-ukrajini-mvkovalem-vzyala-uchasty-u-zasidanni-srg-z-pitany-vojennoji-reformi> (дата звернення: 06.09.2020).

21. У Києві проведено засідання Спільної робочої групи Україна – НАТО з оборонно-технічного співробітництва. URL: <https://nato.mfa.gov.ua/news/41944-ukrajina-ta-nato-obgovorili-stand-ta-perspektivi-oboronno-tehnichnogo-spivrobitnictva> (дата звернення: 12.08.2020).

References

1. Vstup do NATO reanimuje viiskovo-promyslovyi kompleks Ukrainy. URL: <https://dif.org.ua/article/yasnik-23-vstup-do-nato-reanimuje-viiskovo-promisloviy-kompleks-ukraini> (дата звернення: 29.09.2020).

2. Vstup do NATO stymuliue rozvytok ukraïnskoi ekonomiky. URL: <https://dif.org.ua/article/yasnik-20-vstup-do-nato-stimulyue-rozvitok-ukraïnskoi-ekonomiki> (дата звернення: 29.09.2020).

3. Viiskova yevrointehratsiia: yak Ukraina vykonuie svoi bezpekovi zoboviazannia za uhodoiu z YeS. URL: <https://cacds.org.ua/?p=6277> (дата звернення: 29.09.2020).

4. Vidbulos chervove zasidannia Spilnoi robochoi hrupy Ukraina-NATO z oboronno-tehnichnogo spivrobitnytstva. URL: <https://nato.mfa.gov.ua/news/58007-vidbulosy-cherhove-zasidannya-spilnoji-robochoji-grupi-ukrajina-nato-z-oboronno-tehnichnogo-spivrobitnytstva> (дата звернення: 29.09.2020).

5. Viiskovo-tehnichne spivrobitnytstvo v umovakh hlobalizatsii: ukraïnskyi vymir: zbirnyk materialiv «kruhloho stolu» / Za zah. red. O. V. Lytvynenka. Kyiv, 2011. 80 s.

6. Departament viiskovo-tehnichnoi polityky, rozvytku ozbroïennia ta viiskovoi tekhniky Ministerstva oborony Ukrainy. URL: <https://www.mil.gov.ua/ministry/struktura-aparatu-ministerstva/departament-viiskovo-tehnichnoi-politiki-rozvitku-ozbroennia-ta-viiskovoi-tehniki-ministerstva-oboroni-ukraini.html> (дата звернення: 20.08.2020).

7. Lapaiev Yu. Standarty NATO: shliakh u tysiachu li. URL: <https://tyzhden.ua/Society/195949> (дата звернення: 20.08.2020).

8. L. Poliakov prezentuvav doslidzhennia shchodo spivpratsi Ukrainy ta YeS u sferi bezpeky. URL: <https://cacds.org.ua/?p=6419> (дата звернення: 12.08.2020).

9. Liha oboronnykh pidpriemstv Ukrainy. URL: <http://ldc.org.ua/pro-ligu> (дата звернення: 12.08.2020).

10. NATO i Ukraina pidpysaly Dorozhniu kartu viiskovo-tehnichnogo spivrobitnytstva. URL: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/news_125994.htm (дата звернення: 06.09.2020).

11. Pro zakhody shchodo vdoskonalennia viiskovo-tehnichnogo spivrobitnytstva Ukrainy z inozemnyimi derzhavamy: Ukaz Prezydenta Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/422/99#Text> (дата звернення: 06.09.2020).

12. Robocha hrupa Ukraina-NATO obhovoryla pidsumky spivrobitnytstva u sferi ozbroïen. URL: <http://www.na.mil.gov.ua/index.php/2018/05/24/robocha-grupa-ukrayina-nato-obgovoryla-pidsumky-spivrobitnytstva-u-sferi-ozbroien/>

13. Spivrobitnytstvo z NATO. Bila knyha 2014. Zbroini syly Ukrainy. Kyiv, 2015. S. 63.

14. Spivrobitnytstvo z NATO. Bila knyha 2015. Zbroini syly Ukrainy. Kyiv, 2016. S. 77.

15. Spivrobitnytstvo z NATO. Bila knyha 2016. Zbroini syly Ukrainy. Kyiv, 2017. S. 88.

16. Spivrobitnytstvo Ukraina – NATO u viiskovii sferi. URL: <https://nato.mfa.gov.ua/ukrayina-ta-nato/spivrobitnytstvo-ukrayina-nato-u-viiskovij-sferi> (дата звернення: 19.09.2020).

17. Spivrobitnytstvo u sferi reformuvannia sektoru bezpeky. URL: <https://khryst-rda.gov.ua/spivrobitnytstvo-u-sferi-reformuvannia-sektoru-bezpeki-12-10-04-27-02-2019> (дата звернення: 19.09.2020).

18. Ukraina ta NATO formuiut dorozhniu kartu intehratsii v oboronno-tehnichnii sferi. URL: <https://nato.mfa.gov.ua/news/41941-ukrajina-ta-nato-obgovorili-stand-ta-perspektivi-oboronno-tehnichnogo-spivrobitnictva> (дата звернення: 19.09.2020).

19. Ukraina i NATO vyznachyly priorytety oboronno-tehnichnogo spivrobitnytstva na druhe pivrichchia 2016 roku ta 2017 rik. URL: <https://nato.mfa.gov.ua/news/48161-ukrajina-i-nato-viznachili-prioriteti-oboronno-tehnichnogo-spivrobitnictva-na-drkge-pivrichchya-2016-r-ta-2017-r> (дата звернення: 19.09.2020).

20. Ukraïnska delehatsiia na choli iz zastupnykom Sekretaria RNBO Ukrainy M.V.Kovalem vziala uchast u zasidanni SRH z pytan voïennoi reformy. URL: <https://nato.mfa.gov.ua/news/28671-ukrajinsyka-delegacija-na-choli-iz-zastupnikom-sekretarya-rnbo-ukrajini-mvkovalem-vzyala-uchasty-u-zasidanni-srg-z-pitany-vojennoji-reformi> (дата звернення: 06.09.2020).

21. U Kyievi proведено zasidannia Spilnoi robochoi hrupy Ukraina – NATO z oboronno-tehnichnogo spivrobitnytstva. URL: <https://nato.mfa.gov.ua/news/41944-ukrajina-ta-nato-obgovorili-stand-ta-perspektivi-oboronno-tehnichnogo-spivrobitnictva> (дата звернення: 12.08.2020).

Отримано: 12.09.2020 р.

Прорецензовано: 06.10.2020 р.

Прийнято до друку: 21.10.2020 р.

e-mail: vitalii.benchuk@oa.edu.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2020-30-61-65

Бенчук В. Суспільно-політичні події в Україні у дискурсі донецьких мас-медіа грецьких національних меншин (2014–2015 рр.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2020. Вип. 30. С. 61–65.

УДК 070 (450)

Віталій Бенчук

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПОДІЇ В УКРАЇНІ У ДИСКУРСІ ДОНЕЦЬКИХ МАС-МЕДІА ГРЕЦЬКИХ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН (2014–2015 РР.)

У статті розкривається висвітлення донецькими мас-медіа грецьких національних меншин суспільно-політичних подій в Україні у 2014–2015 рр. Для аналізу були використані такі газети – «Елліни України»¹, «Хронос»², «Камбана»³ та «Сельская новь»⁴. У результаті чого автор доходить до висновку, що першочерговим завданням для грецьких мас-медіа було донесення своєї позиції щодо тогочасних подій, котра полягала в підтримці єдності України. Затим вони висказували ставлення грецького товариства до Революції Гідності, збройної агресії Росії, котре, попри поодинокі критичні матеріали, віддзеркалювало офіційну державну позицію. Проте у деяких матеріалах «Сельская новь» поширювалися ідеологічні штампі, котрі несли загрозу інформаційній безпеці України, що було обумовлено, очевидно, її підпорядкуванням районній владі, яка належала до Партії Регіонів.

Ключові слова: Греки, збройний конфлікт, Крим, медіа, позиція, Федерація грецьких товариств України.

Vitalii Benchuk

SOCIO-POLITICAL EVENTS IN UKRAINE IN THE DISCOURSE OF DONETSK MASS MEDIA OF GREEK NATIONAL MINORITIES (2014–2015)

The article reveals the coverage of the Donetsk national media of Greek national minorities in socio-political events in Ukraine in 2014–2015. The following newspapers were used for the study – «Hellenes of Ukraine», «Chronos», «Kambana» and «Selskaya Nov». As a result, the author concludes that the primary task for the Greek media was to convey their position on the events of that time, which was to support the unity of Ukraine. Later, they expressed the attitude of Greek society to the Revolution of Dignity, Russia's armed aggression, which, despite isolated critical materials, reflected the official state position. However, in some materials of «Selskaya Nov» ideological stamps were spread, which posed a threat to the information security of Ukraine, which was apparently due to its subordination to the district authorities, which belonged to the team of the Party of Regions.

As a result, the coverage and analysis of the discourse of Donetsk mass media of Greek national minorities on socio-political events in Ukraine showed that at the initial stage their main goal was to convey the official position of the FGSU on the latter. In the future, the main source of information was the newspaper «Ellina Ukrainy», as the official bulletin of FGSU. However, its pages also contained critical material that contradicted the official position of Greek society. Also later, explanations began to appear regarding the Revolution of Dignity, armed aggression in the vision of the Greeks, which reflected the Ukrainian view of these events. Only Selkaya Novy periodically published materials that reflected hostile ideological clichés, in particular about the «civil war». This trend continued throughout 2014, but the following year, with the appointment of a new local government, the newspaper's editorial policy changed.

Key words: armed conflict, Crimea, Greeks, media, position, the Federation of Greek Unions of Ukraine.

Неправомірною окупацією півострова Крим та агресією РФ на Сході України призвели до збройного конфлікту на материковій частині України. У Донецькій області, згідно із переписом населення 2001 р., проживає біля 80 % греків від загальної кількості грецького етнічного населення української

¹ Офіційне видання Федерації грецьких товариств України (всеукраїнська громадська організація, що об'єднує 94 товариства греків України), розташоване у місті Маріуполь.

² Видання Маріупольського товариства греків.

³ Видання Донецького товариства греків ім. Ф. Стамбулжі, розташоване у місті Донецьк.

⁴ Районна газета Мангушського району, в якому компактно проживають греки.

держави, зокрема у Північному Приазов'ї. У зв'язку з цим актуальним завданням є аналіз реакції донецьких мас-медіа грецьких національних меншин щодо суспільно-політичних подій в Україні. Це дасть можливість з'ясувати їх реакцію і ставлення до останніх.

Ця проблематика у вітчизняній та зарубіжній історіографії є найменш дослідженою. Проте є праці українських науковців, які аналізували дискурс вітчизняних і закордонних мас-медіа щодо збройного конфлікту на території України. Зокрема, Ю. Ніколаєць у колективній монографії «Донбас в етнополітичному вимірі» проаналізував та охарактеризував основні донецькі видання. Він дійшов висновку, що «після анексії де-факто Російською Федерацією Криму у мас-медіа Донбасу... стали поширюватися судження про необхідність збереження соборності України із критикою сепаратистських висловлювань...» [5]. А. Моргун здійснила контент-аналіз провідних мас-медіа України, зокрема «Українська правда», «Дзеркало тижня», «Обозреватель», у питанні конфліктного мовлення [13]. Н. Ротар охарактеризувала образ Донбасу у медіапросторі політичної еліти РФ [22]. Особливості відображення збройного конфлікту на Сході України в суспільно-політичних видань Італії – «Ла Републіка» (La Repubblica) та «Корр'єре делла сера» (Corriere della Sera) розкрили С. Пахоменко та Г. Рудницька. [17]. І. Краснодемська провела контент-аналіз західних мас-медіа [10].

Зважаючи на актуальність вказаної проблематики вона не отримала наукового доробку. Тому мета статті полягає у висвітленні та аналізу контенту донецьких мас-медіа грецьких національних меншин щодо суспільно-політичних подій в Україні у 2014-2015 рр.

На сторінках донецьких ЗМІ грецьких національних меншин під час Революції Гідності не висвітлювалися та не аналізувалися тогочасні події, крім опублікування офіційних заяв губернатора Донецької області та обласного депутатського корпусу на підтримку экс-президента В. Януковича, на сторінках газети «Сельская новь». Проте, слід мати на увазі, що ця газета була комунальною власністю Мангушської районної ради (до 2015 р. – Першотравневої), яка належала до тогочасної партії влади і формувала порядок денний контенту видання [1, с. 1; 11, с. 1]. Потому на її сторінках була розміщена підбірка «Події в Україні очима дітей», в якій були зібрані листи дітей однієї із районних сільських шкіл. У них суспільно-політичні події оцінювалися неоднозначно. З одного боку, стверджувалося, що у жителів західних та східних областей різні історичне минуле, герої та цінності, а, з іншого, – «Ми повинні жити не просто в мирі, а об'єднуватися! Але замість цього ми йдемо в ЄС». А в іншому листі лунав заклик до экс-президента, щоб він повернувся і «навів порядок у державі» [2, с. 5].

В «Эллины Украины» була опублікована стаття Н. Коссе «Демократія – не охлократія» де зазначалося, що боротьба людей проти зміни державного курсу у листопаді 2013 р., корупції та безчинств влади була використана політиками та радикалами. Прагнення останніх «негласно підтримував Захід», який переслідував свої цілі, що призвело до кровопролиття та «не демократичної» зміни влади. Тому внаслідок революційних змін почалися переслідування та гоніння на інакодумців. Відбулася заборона деяких партій та ідеологій, війна із беззахисними пам'ятниками, а законотворча діяльність ВРУ не враховувала думки та погляди жителів південно-східних областей, настроїв яких використала РФ у своїх інтересах, що призвело до розділення суспільства на різні табори [9, с. 2].

Федерація грецьких товариств України (далі ФГТУ) також і з часом висловила своє бачення щодо подій на Майдані. О. Проценко-Пічаджі – керівник ФГТУ, заявила, що останні призвели до зміни влади і курсу розвитку держави, яких не сприйняли мешканці південно-східних областей. Вони не довіряли новій владі, тому вдалися до протестів, які активно підтримала Росія, що призвело до захоплення Криму та збройного конфлікту на Донбасі. Загалом цей конфлікт вона оцінила як геополітичне протистояння між РФ і Заходом, де Україна стала «каменем спотикання» [21, с. 3].

Загибель Небесної сотні та втеча экс-президента В. Януковича викликали стурбованість і тривогу серед представників грецьких національних меншин. Тому на сторінках їхніх видань почалось активне висвітлення позиції останніх щодо тодішніх подій. Уже 25 лютого 2014 р. у Маріуполі в приміщенні ФГТУ, з ініціативи Генерального консула Грецької Республіки в Маріуполі Д. Папандреу, відбулося засідання представників греків з метою оцінки ситуації, що склалась в українській державі. Керівник ФГТУ О. Проценко-Пічаджі оцінила її наступним чином: «Події повторюються як в 1917 р.: жертви, переслідування, духовна криза, зруйнування пам'ятників... Сьогодні ми спостерігаємо зміну пріоритетів в рядах Партії Регіонів і політичну зраду її членів, втручання в політичну ситуацію іноземних держав через посередництво іноземних фондів... наше перше завдання – вижити та працювати, а друге – захистити кожного співвітчизника-грека, попри його політичні погляди».

Грецький консул, своєю чергою, заявив: «Звичайно, ми маємо турбуватися про свої інтереси, але засуджуючи при цьому фанатизм і демонструючи мирні наміри. Прошу вас не підтримувати сепаратистські настрої й ідею відокремлення Східної України» [6, с. 1-2].

Проте, 2 березня 2014 р., під час перебування віце-прем'єр-міністра, міністра закордонних справ Греції Е. Венізолеса у культурному центрі ФГТУ, О. Проценко-Пічаджі, попри свою попередню неоднозначну заяву, наголосила, що місцеві греки виступають за мир, єдину та соборну Україну, спокій і цивілізоване вирішення конфлікту [23, с. 1, 2]. Цю позицію зайняли й інші лідери грецьких товариств, які наголосили, що завдання всіх громадян української держави робити все можливе для збереження її цілісності та незалежності [11, с. 1].

Аналогічну позицію зайняли і керівники Першотравневого району, розмістивши свою офіційну заяву в газеті «Сельская новь»: «Ми виступаємо за єдину і неподільну Україну... добросусідські відносини з нашим сусідом – РФ. Ми закликаємо згуртуватися усім політичним силам з метою захистити суверенітет та територіальну цілісність України» [15, с. 1].

У черговий раз суспільно-політичну та військову ситуацію в Україні було обговорено 25 березня 2014 р. під час святкування Дня незалежності Греції. На засіданні президії ФГТУ, разом із почесним гостем Д. Папандреу, обговорили реакцію на збройну агресію РФ греків, які компактно проживають на території Криму. На відміну від офіційної позиції ФГТУ кримські греки розділяли іншу думку і тому підтримали ворожі дії Росії, закликавши своїх земляків до об'єднання та запросивши нащадків депортованого грецького населення з півострова у кінці XVIII ст. російською імператрицею Катериною II повернутися назад. «Більшість греків Криму, російськомовні греки, понтійці та просте населення Греції, – заявила голова ФГТУ, – підтримує Росію, не поділяючи офіційну думку як політиків України, так і Греції». Підсумком засідання було висловлення думки, що «Україна має бути єдиною державою» [22, с. 2].

Разом з тим на сторінках «Эллины Украины» була опублікована стаття грецького журналіста С. Елініадіса «Греки України: за демократію і культуру», котра поширювали контент трансльований російськими ЗМІ. У ній він зазначив, що в Україні відбувся «державний переворот», у результаті якого «націоналісти і фашисти ненавидять все неукраїнське», а всіх російськомовних, попри їх національність, називають «москалями». Тому в Україні розпочалася війна «між Америкою і Росією, між елітами, що конкурують... неонацистами та націоналістами проти народу і територіальної цілісності України» [24, с. 6-7].

Водночас, в цьому ж номері був опублікований і «Відкритий лист до греків України», який підписала низка відомих і авторитетних греків. У ньому була проаналізована тогочасна суспільно-політична ситуація і зроблений наступний висновок: «Ніяких мас неофашистів і неорасистів, про яких пишуть недруги України..., ми не бачимо. В країні відсутні ксенофобські настрої». Окупація півострова та масова підтримка кримськими греками «референдуму» 16 березня розцінювалися як відділення від українських греків та викликала в них «потрясіння».

У «Відкритому листі...» зазначалося, що попри неефективні державні інститути та непослідовні дії влади, національна політика в Україні функціонує досить успішно. Адже на її території проживає 130 національних меншин і за всі роки незалежності не було жодного етнічного конфлікту. До того ж, завдяки вдалій внутрішній національній політиці, грекам вдалося відродити своє національне культурне життя на українських теренах. Тому, зважаючи на «...загрози громадянському миру і демократичним інститутам нашої держави з боку деструктивних сепаратистських сил», автори листа наполягали на аполітичному характері ФГТУ, як це передбачено його статутом [17, с. 4].

У наступних своїх інтерв'ю О. Проценко-Пічаджі в черговий раз підтвердила позицію ФГТУ, наголосивши, що греки виступають за територіальну цілісність України. Більше того, вона засудила риторіку і дії протестувальників, які захоплюють адміністративні установи та зі зброєю в руках здійснюють насильство проти мирних громадян. Піддала критиці дії РФ, яка стосовно України зайняла «недружню позицію», що проявилася в незаконній анексії Криму, в підтримці сепаратистів і терористичних груп та втрутилася таким чином у внутрішні справи України. Однак, згідно її слів, попри підтримку ФГТУ територіальної цілісності України, самі греки опинилися по різні сторони конфлікту, адже серед них не було єдиної думки щодо розуміння суспільно-політичних процесів в державі [18, с. 2]. ФГТУ ж, як заявила її керівник, «...не бере участі в політичній боротьбі... не дозволяє собі... давати однозначні рекомендації грекам... Кожний грек сам визначається у політиці в

залежності від життєвого досвіду, особистих духовних цінностей, економічних інтересів, рівня своєї культури тощо» [21, с. 3].

Проте, на сторінках «Сельская новь» поширювались інформаційні кліше російських медіа. Наприклад, була розміщена промова голови Першотравневої РДА Б. Трими, в якій він закликав «зупинити громадянську війну, яка починається на нашій землі» [12, с. 1]. А у грудневому номері 2014 р. була розміщена стаття О. Бузини «На руїнах Перемоги» в якій збройний конфлікт на Сході України також розцінювався як «громадянська війна» [3, с. 1].

Із 2015 р. контент газети «Сельская новь» зазнав змін. Очевидно, це було обумовлено призначенням нового голови районної державної адміністрації Д. Черниці. У матеріалах видання припинилося поширення дискурсу популярного серед російських медіа щодо України. Активно висвітлювалася діяльність місцевих патріотів, зокрема їх участі 14 березня 2015 р. у мітингу в Маріуполі, на якому вони вимагали від президента РФ В. Путіна вивести свої війська з території України і припинити фінансову та військову підтримку «ДНР» і «ЛНР» [4, с. 1]. Також повідомлялося про визнання місцевою владою «ДНР» та «ЛНР» терористичними організаціями, а РФ – країною-агресором [23, с. 1].

У номерах «Эллины Украины» за 2015 р. була розміщена низка статей Н. Коссе щодо оцінки ним суспільно-політичних подій в Україні. Зокрема, він зробив аналіз політики нового українського уряду, оцінивши її критично. Це стосувалося, в першу чергу, інформаційної політики, під час якої здійснювався, на думку автора, «активний наступ на телеб'єф, друковані ЗМІ з метою загнати їх в єдине, кероване Міністерством, річище «правди»». Засуджувалася також риторика окремих політиків, які гостро критикували «всіх і все», що мало відношення до радянського періоду історії. Спираючись на соціологічні дані, в яких зазначалося, що 70% жителів Донецької області хочуть жити у складі України, він пропонував припинити «підтримку Мінкульту лєнінопадів», а виробити курс на мир, займатися розвитком етнокультурних потреб національних меншин [9, с. 3]. У той же час він засуджував і дії РФ, яка здійснила «збройне втручання у внутрішні справи України», не прагнула до миру, а хотіла отримати у складі останньої «... рану..., яка їй знадобиться для контролю над українським керівництвом» [8, с. 3].

Отже, висвітлення і аналіз дискурсу донецьких мас-медіа грецьких національних меншин щодо суспільно-політичних подій в Україні показали, що на початковому етапі їх головна мета полягала в донесенні офіційної позиції ФГГУ щодо них. У подальшому основним джерелом інформації була газета «Эллины Украины», як офіційний вісник ФГГУ. Проте, на її сторінках були й критичні матеріали, котрі йшли в розріз з позицією грецького товариства. Також, згодом, на сторінках видання почав з'являтися критичний аналіз подій Революції гідності та військової інтервенції Росії, який відображав українську інтерпретацію тих подій. Лише «Сельская новь» періодично публікувала матеріали в яких віддзеркалювались ворожі ідеологічні кліше, зокрема про «громадянську війну». Ця тенденція прослідковувалася протягом всього 2014 р., однак у наступному році, з призначенням нової влади, редакційна політика газети зазнала змін.

Список використаних джерел та літератури:

1. Агрессии, экстремизму, провокациям должен быть поставлен надежный заслон. *Сельская новь*. 2014. № 6 (9643). С. 1.
2. Арабаджи В. События в Украине глазами детей. *Сельская новь*. 2014. № 32 (9669). С. 5.
3. Бузина О. На руинах Победы. *Сельская новь*. 2014. № 89 (9656). С. 3.
4. Горбатко К. Першотравневый район за мир в Украине. *Сельская новь*. 2015. № 21 (9757). С. 1.
5. Донбас в етнополітичному вимірі. Київ, 2014. 584 с.
6. Иващенко В. Встреча членов Президиума ФГОУ и активистов греческого движения с консулом Греции Димитрисом Папандреу. *Хронос*. 2014. № 1. С. 1-2.
7. Коссе Н. Демократия – не охлократия. *Эллины Украины*. 2014. № 11. С. 2.
8. Коссе Н. Мир любой ценой или война до победного конца? *Эллины Украины*. 2015. № 6-7. С. 3-4.
9. Коссе Н. Права человека – прежде всего. *Эллины Украины*. 2015. № 1. С. 3.
10. Краснодарська І. Російсько-українська війна в дискурсі західних мас-медіа (2014–2016 рр.). *Українознавство*. 2017. № 3. С. 57-73.
11. Лидеры греческих обществ обсудили политическую ситуацию в Украине и выступили за единую соборную Украину. *Эллины Украины*. 2014. № 3. С. 1.
12. Медведа К., Нилаева Н. Нет – войне! Миру – да! *Сельская новь*. 2014. № 46 (9683). С. 1.
13. Моргун А. Війна Росії проти України: тенденції конфліктного дискурсу в сучасних українських ЗМІ. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2016. Вип. 3-4. С. 352-362.

14. Обращения депутатов Донецкого областного совета к Президенту Украины В. Ф. Януковичу. *Сельская новь*. 2014. № 6 (9643). С. 1.
15. Обращения к жителям Первомайского района. *Сельская новь*. 2014. № 9 (9656). С. 1.
16. Открытое письмо к грекам Украины. *Эллины Украины*. 2014. № 4. С. 4-5.
17. Пахоменко С., Рудницька Г. Конфлікт на Донбасі у дзеркалі італійських медіа. *Вісник Маріупольського державного університету*. 2016. Вип. 15. С. 276-287.
18. Помазан В. В момент опасности единство настолько лучше внутренних раздоров, насколько мир лучше войны. *Эллины Украины*. 2014. № 5. С. 2-3.
19. Помазан В. Министр иностранных дел Греции Эвангелос Венизелос посетил Мариуполь. *Хронос*. 2014. № 1. С. 2.
20. Продан Е. Призыв к сплочению и единству. *Камбана*. 2014. № 3 (131). С. 4.
21. Проценко-Пичаджи А. Сохраним общества-возродим эллинизм. *Эллины Украины*. 2014. № 9. С. 3.
22. Ротар Н. Дискурс Донбасу в медіа-просторі політичної еліти Російської Федерації. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса*. 2015. Вип. 3. С. 198-219.
23. Тодурова И. Седьмой совет Першотравневого района признал «ДНР» и «ЛНР» террористическими организациями. *Сельская новь*. 2015. № 32 (9768). С. 1.
24. Эллиниадис С. «Греки Украины: за демократию и культуру». *Эллины Украины*. 2014. № 4. С. 6-7.

References

1. Agressii, ekstremizmu, provokatsiyam dolzhen byt' postavlenn nadezhnyy zaslou. *Sel'skaya nov'*. 2014. № 6 (9643). S. 1.
2. Arabadzhi V. Sobytiya v Ukraine glazami detey. *Sel'skaya nov'*. 2014. № 32 (9669). S. 5.
3. Buzina O. Na ruinaх Pobedy. *Sel'skaya nov'*. 2014. № 89 (9656). S. 3.
4. Gorbatko K. Pershotravnevyy rayon za mir v Ukraine. *Sel'skaya nov'*. 2015. № 21 (9757). S. 1.
5. Donbas v etnopolitychnomu vymiri. Kyiv, 2014. 584 s.
6. Ivashchenko V. Vstrecha chlenov Prezidiuma FGOU i aktivistov grecheskogo dvizheniya s konsulom Gretsii Dimitrisom Papandreu. *Khronos*. 2014. № 1. S. 1-2.
7. Kosse N. Demokratiya – ne okhlokратиya. *Elliny Ukrainy*. 2014. № 11. S. 2.
8. Kosse N. Mir lyuboy tsenoy ili voyna do pobednogo kontsa? *Elliny Ukrainy*. 2015. № 6-7. S. 3-4.
9. Kosse N. Prava cheloveka – prezhde vsego. *Elliny Ukrainy*. 2015. № 1. S. 3.
10. Krasnodemska I. Rosiisko-ukrainska viina v dyskursi zakhidnykh mas-media (2014—2016 rr.). *Ukrainoznavstvo*. 2017. № 3. S. 57-73.
11. Lidery grecheskikh obshchestv obsudili politicheskuyu situatsiyu v Ukraine i vystupili za edinuyu sobornuyu Ukrainu. *Elliny Ukrainy*. 2014. № 3. S. 1.
12. Medveda K., Nilaeva N. Net – voynе! Miru – da! *Sel'skaya nov'*. 2014. № 46 (9683). S. 1.
13. Morhun A. Viina Rosii proty Ukrainy: tendentsii konfliktnoho dyskursu v suchasnykh ukrainskykh ZMI. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. IF Kurasa NAN Ukrainy*. 2016. Vyp. 3-4. S. 352-362.
14. Obrashcheniya deputatov Donetskogo oblastnogo soveta k Prezidentu Ukrainy V. F. Yanukovichu. *Sel'skaya nov'*. 2014. № 6 (9643). S. 1.
15. Obrashcheniya k zhitelyam Pervomayskogo rayona. *Sel'skaya nov'*. 2014. № 9 (9656). S. 1.
16. Otkrytoe pis'mo k grekam Ukrainy. *Elliny Ukrainy*. 2014. № 4. S. 4-5.
17. Pakhomenko S., Rudnytska H. Konflikt na Donbasi u dzerkali italiiskykh media. *Visnyk Mariupolskoho derzhavnogo universytetu*. 2016. Vyp. 15. S. 276-287.
18. Pomazan V. V moment opasnosti edinstvo nastol'ko luchshe vnutrennikh razdorov, naskol'ko mir luchshe voyny. *Elliny Ukrainy*. 2014. № 5. S. 2-3.
19. Pomazan V. Ministr inostrannykh del Gretsii Evangelos Venizelos posetil Mariupol'. *Khronos*. 2014. № 1. S. 2.
20. Prodan E. Prizyv k splocheniyu i edinstvu. *Kambana*. 2014. № 3 (131). S. 4.
21. Protsenko-Pichadzhi A. Sokhranim obshchestva-vozrodim ellinizm. *Elliny Ukrainy*. 2014. № 9. S. 3.
22. Rotar N. Dyskurs Donbasu v media-prostori politychnoi elity Rosiiskoi Federatsii. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa*. 2015. Vyp. 3. S. 198-219.
23. Todurova I. Sed'moy sovet Pershotravnevogo rayona priznal «DNR» i «LNR» terroristicheskimi organizatsiyami. *Sel'skaya nov'*. 2015. № 32 (9768). S. 1.
24. Elliniadis S. «Grecki Ukrainy: za demokratiyu i kul'turu». *Elliny Ukrainy*. 2014. № 4. S. 6-7.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Отримано: 24.10.2020 р.

Прорецензовано: 28.10.2020 р.

Прийнято до друку: 02.11.2020 р.

e-mail: cerkas@ukr.net

DOI: 10.25264/2409-6806-2020-30-67-77

Атаманенко В. Первинні поборові реєстри як історичне джерело (на прикладі міст Волині середини XVI ст.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2020. Вип. 30. С. 67–77.

УДК 352.07(477.82)»15»Е

Віктор Атаманенко**ПЕРВИННІ ПОБОРОВІ РЕЄСТРИ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО
(НА ПРИКЛАДІ МІСТ ВОЛИНІ СЕРЕДИНИ XVI СТ.)**

У статті розглянуто окремі джерелознавчі характеристики первинних поборових реєстрів 1569-1570 р. на прикладі міст Волині. Дана категорія джерел служила основою для створення узагальнюючих податкових документів для окремих адміністративних одиниць Речі Посполитої, через що вони найчастіше використовуються для дослідження соціально-економічної проблематики. Це стало однією з підстав невисокого рівня збереження первинних матеріалів, що збільшує їх важливість як історичного джерела.

Ключові слова: джерелознавство, описово-статистичні джерела, ранньомодерні міста Волині.

Viktor Atamanenko**PRIMARY TAXES REGISTERS AS A HISTORICAL SOURCE
(ON THE EXAMPLE OF THE VOLYNIAN CITIES IN THE MIDDLE
OF THE XVI CENTURY)**

Much of the work on the problems of socio-economic history (including urban issues) of Volhynia in the middle and second half of the XVI century are based on state tax documents. Since the Lublin Union, there are very few such sources. Besides, they did not cover a significant number of urban settlements. A higher level of regularity of taxation and greater control resulted in better preservation of the so-called [taxation] registers. For Volyn, this can only be said about the two-decade period after the Lublin Union. The chronological representativeness of this group of sources cannot be considered satisfactory. This applies to the least used and practically not represented by researchers and archaeographers in circulation in the entirety of the primary registers. The complex of such sources requires the implementation of their source characteristics as a separate variety (including specific historical issues) and in comparison with the already used tax documentation, mostly generalized by administrative-territorial units. State fiscal documentation consisted of several levels of sources. The first consideration of state revenue cases for the incorporated territories was already included in the resolution of the Lublin Sejm in 1569, where it occupied almost the largest volume compared to other issues and was also issued as a separate Taxation Universal. Thus, for the first time, the Ukrainian lands included into Poland received a well-developed basis for taxation. When collecting a tax, the owners or their administration created special lists – primary tax registers. All surviving primary tax registers date back to the first decade after the Lublin Union. Primary tax registers for 1569-1570 survived only for a few Volyn cities. These are Buremel, Zvinyhorod, Zviahel, Koblin, Nesukhoizhi, Turiisk, Ostrozhets. Compared to the total register of 1570, this number of recorded cities is insignificant. But this is offset by the nature of the information. The primary tax documentation contains a personal record of the population with an indication of the tax grounds for each person. In some cases (for households) they contain evidence of the gender structure of the population. Thus, for demographic research, such sources have a number of advantages.

Key words: source studies, descriptive and statistical sources, cities of Volyn of the early modern period.

Значна частина праць, присвячених проблемам соціально-економічної історії (в тому числі, й урбаністичній тематиці) Волині, та й інших українських земель, середини та другої половини XVI ст. спираються на документи державного оподаткування. З часів до Люблінської унії подібних джерел збереглося вкрай мало. До того ж вони не охоплювали значного числа міських поселень. Вищий рівень регулярності оподаткування та більший контроль мали наслідком краще збереження т. зв. поборових реєстрів, які й фіксували вибирання податку і зберігалися серед документів Коронного

скарбу. Для Волині про це можна говорити лише для двадцятирічного періоду після Люблінської унії. Хронологічна репрезентативність цієї групи джерел не може вважатися задовільною, оскільки Архів давніх актів у Варшаві постраждав у роки Другої світової війни, коли, можливо, було втрачено й частину податкової документації Речі Посполитої. Це стосується й найменше використовуваних і практично невведених дослідниками та археографами до обігу в усій повноті первинних реєстрів. Комплекс таких джерел вимагає здійснення їх джерелознавчої характеристики як окремого різновиду (в тому числі і на рівні конкретно-історичної проблематики), так і в порівнянні із вже використовуваною податковою документацією переважно узагальнюючого за адміністративно-територіальними одиницями характеру. Розгляд цих аспектів і є завданням даної статті.

У літературі податкова документація знайшла відображення в діяльності українських та польських археографів та істориків з кінця XIX ст. Привертала вона увагу й при дослідженні ряду проблем конкретно-історичної проблематики. Первинні поборові реєстри волинських міст опубліковані лише частково (Дубно, Ковель, Літович, Несухойжі, Острог, Старокостянтинів, Турійськ) [2 – 4; 8; 19].

В літературі висловлюються відмінні погляди щодо інформаційної якості різних категорій податкових документів кінця XVI – першої половини XVII ст. Так, О.І. Баранович вважав, що за відсутності інших джерел, крім поборових реєстрів, доводиться їх використовувати [7, с. 7]. В окремих працях висловлювались погляди щодо якості зафіксованої в поборових документах інформації. Я.П.Кісь вважав, що такі джерела «часто неповні й неточні, однак, при відсутності інших, єдині» і притримувався точки зору про те, що на більшу увагу заслуговують люстрації, які доповнюються «нечисленими інвентарями» і свідченнями актових книг судово-адміністративних установ [13, с. 90]. Дослідник зробив висновок, що, відповідно, і зроблені на їх підставі підрахунки страждають неточністю та занижують реальний стан речей [13, с. 90, 93]. До близьких висновків прийшов і М.Г.Крикун при оцінці інформативності джерел вивчення історико-демографічної проблематики. На його думку, визначення чисельності населення в Україні, спираючись на більш-менш вірогідні документи, можливе лише для часу протягом першої половини XVII ст. Це твердження відображає недовіру до джерельних якостей поборових реєстрів 70 – 80-х рр. XVI ст. Говорячи про весь час перебування Правобережної України в складі Речі Посполитої, дослідник наголошує і на причинах подібної ситуації. Вони були пов'язані з тим, що ці джерела спиралися на ніким не контрольованих свідченнях власників маєтків, у зв'язку з чим могли більшою чи меншою мірою спотворювати дійсний стан оподатковуваних категорій залежного населення, що й негативно позначалося на повноті та вірогідності інформації [15, с. 77]. Незважаючи на відзначені недоліки, М.Г.Крикун вважає їх достатньо репрезентативними в територіальному відношенні, а їх використання робить можливим вивчення значного кола проблем [15, с. 77]. Не згадуючи характеристик дотичних до українських теренів різних категорій описово-статистичних джерел, які давалися польськими дослідниками починаючи з А. Павінського та О. Яблоновського, на можна не вказати на сучасну активізацію досліджень поборових реєстрів, в тому числі при використанні комп'ютерних технологій та створення їх електронного видання [25 – 28]. В усіх розглянутих випадках увагу дослідників привертала реєстри сумарні (сумарії, сумаріуші), які стосуються крупних адміністративно-територіальних одиниць Польщі та Речі Посполитої. Не можна не нагадати й незначність археографічного опрацювання реєстрів первинних, які стосуються окремих маєткових комплексів. Воно стосується лише декількох латифундій Волині [2 – 4; 8; 19; 21].

Вся сукупність поборової документації мала складний характер. Вона включала в себе матеріали первинного збору податку, які стосувалися окремих маєтностей та їх узагальнення на рівні окремих адміністративних одиниць держави. Звідси й можливі втрати серед неї під час активного побутування, тобто до реформи 1629 р.

Основою для вивчення господарського, а також соціального, розвитку волинських міст служать, в першу чергу, різні категорії джерел описово-статистичного характеру. Але рівень їх збереженості за період другої половини XVI ст. – першої третини XVII ст. вкрай нерівномірний. Для всієї території Волині вони збереглися лише для 70 – 80-х років XVI ст. Дана обставина мала наслідком значний рівень їх археографічного освоєння (починаючи з 70-х рр. позаминулого сторіччя) [1; 7; 30] та пов'язаної з цим характеристики інформативних можливостей цих джерел [30; 7; 12; 14 – 17; 18]. Специфіка інформації в таких джерелах мала наслідком їх використання не в усій інформативній повноті, а часто – для ілюстрації становища окремих категорій населення, характеристики окремих міських поселень та визначення історико-демографічних характеристик регіонів. Податкова доку-

ментація й на сьогодні залишається чи не найчастіше (більшою чи меншою мірою) використовуваною в конкретно-історичних дослідженнях.

Уся сукупність податкових джерел кінця XVI – першої третини XVII ст. за об'єктом оподаткування поділяється на дві групи. Люблінський сейм 1569 р. запровадив для інкорпорованих українських земель побор, який збирався з усього непривілейованого населення від володіння нерухомістю в містах і заняття ремеслом чи промислами в містах і селах, а також за користування землею з селян та міщан. Отже, він був складним за структурою податком. Окремо виділялися особи, котрі не володіли нерухомістю, але обкладалися податком (вищим – люзні, гультяї). Поголовний податок накладався на єврейське населення, але свідчення про нього на етапі опрацювання поборових даних включалися до загальних територіальних показників. Отже, окреслений терміном “побор” податок фактично складався з відмінних платежів. З точки зору документального оформлення результатів збирання податку на рівні державної скарбниці він частіше за все був єдиним. Первинні реєстри (квити та рекогніції), створювані власниками чи їх представниками, називали податок по-різному: посеребщина, поголовне, подимне, побор, плат поборний, ланівщина [23, Арк. 53, 64, 87, 104, 154, 262, 284, 638 та ін.].

Регулярні татарські напади останньої чверті XVI ст. (1575, 1577, 1578, 1588, 1593 рр.), від яких потерпали саме українські землі, призводили до державної та приватної практики звільнення маєтків від сплати податків, що передбачалося й сеймовими ухвалами. Більше того, страшні спустошення Волині, де в першу чергу та найсильніше страждали її південні землі – Кременецький та частково Луцький повіти, під час нападів 1577 та 1578 рр. спричинили триваліші за визначені поборовими універсалами терміни звільнення від сплати податків [5; 22, Арк. 2 – 52, 328 – 338, 558 – 559 зв.]. Менші можливості для контролю над повнотою збирання податків давала і наявність значної кількості розлогих латифундій. Спустошення мали наслідком зменшення населення, особливо помітного на прикладі південних теренів Волині, що знаходило відображення і в поборових реєстрах. Дана обставина могла створювала можливості й для приховування дійсного стану маєтків. Звільнення від сплати податків могли викликати й пожежі. Відомо про пожежі в Володимирі (1560, 1563, 1564, 1568, 1573, 1632, 1641 рр.), Луцьку (1571, 1580, 1582, 1583 двічі, 1617, 1633 рр.), Дорогостаях (1573, 1585 р.р.), Базалії (1579 р.), Серкизові (1587 р.), Литовижі (1588 р.), Береську (1591 р.), Збаражжі (1591 р.), Базарі (1591 р.), Степані (1591 р.), Новому Вишнівцю (1596 р.), Старокостянтинові (1599 р.), Острозі (1604, 1634 та 1635 рр.), Камені (1607 р.), Ковелі (1624 р., двічі), Вишгородку (1626 р.), Олиці (1628, 1629, 1630 рр.), Степані (1629), Несухойжах (1630 р.), Рівному (1634 р.), Тайкурах (1634 р.), Соколі (1634 р.), Маначині (1635 р.), Дорогобужі (1635 р.), Кременці (1635 р.), Рильську (1635 р.), Клевани (1635 р.), Хлапотині (1645) [10, 417]. На основі свідчень сумарного поборового реєстру 1589 р. можна говорити про пожежу в Дубно, в якій згоріла половина міста і що вона відбулася в проміжку від 1585 до 1593 р. [24, к. 6v.].

Державна фіскальна документація складалася з кількох рівнів джерел. Приводом же до вибирання податку був затверджений сеймом поборовий універсал. Він визначав норми оподаткування для різних категорій населення чи поселень, умови звільнення від сплати та визначав поборці. Вивчення обставин створення джерел статистичного характеру спирається загалом на розгляд підстав збирання інформації та осіб, які до цього залучалися. Перший для інкорпорованих територій розгляд справ державних прибутків було включено вже в ухвалу Люблінського сейму 1569 р., в якій він займав чи не найбільший обсяг порівняно з іншими питаннями, а також оформлено окремим поборовим універсалом [31, с. 95 – 98, 101 – 106]. Відтак, включені до складу Польщі українські землі вперше одержали достатньо розроблену підставу вибирання податків. При вибиранні податку власниками чи їх адміністрацією створювалися спеціальні списки – поборові реєстри (їх необхідно відрізнити від створюваних у подальшому реєстрів-сумарій, для чого варто вживати термін “первинні”). Процес передачі зібраного податку в руки визначеного сеймом поборці супроводжувався творенням таких різновидів документації, як квити та рекогніції. Вони були тотожними за змістом і були реєстрами-розписками про передачу податкових сум. Квити та рекогніції про сплату податків з волинських маєтностей майже не збереглися. Всі віцілілі первинні поборові реєстри припадають на 70 – 80 рр. XVI ст. В окремих випадках вони збереглися у складі родинних архівів (наприклад, реєстр Острозької волості 1604 р. [21, с. 105 – 184]). Саме на підставі первинних реєстрів поборці створювали підсумковий документ, сумарій (сумаріш). Він структурувався за окремими повітами того чи іншого воєводства та маєтковими комплексами в їх межах. До них додавалися свідчення про осіб, які не сплатили податок. На основі територіальних підсумкових реєстрів скарбовими урядовцями створю-

валися загальнодержавні сумаріуші, які містили дані винятково за адміністративними складниками Речі Посполитої.

Питання, яке довелося одразу ж розв'язувати дослідникам стосовно податкової документації, було пов'язане з повнотою та репрезентативністю. Його і в подальшому продовжували піднімати та розглядати, але майже винятково в руслі історико-демографічної проблематики. Основний висновок наголошує на незамінності податкових матеріалів з точки зору масовості та територіального охоплення [29, s. 576]. Але в їх сукупності з даної точки зору перевага належить подимним реєстрам, до появи яких (1629 р.) вірогідних джерел стосовно залюднення українських земель не створювалося [14, с. 71]. Виходячи з цього, запропонована відкривачами для історичної науки податкових матеріалів О. Яблоновським та А. Павіньським реконструкція залюднення, структури населення та земельної власності різних складових частин Речі Посполитої, яка спиралася на поборові реєстри, перш за все, за 1578 р. [29, s. 581], хвибує на неточність, особливо зважаючи на зауваження самих її творців стосовно відсутності для українських земель настільки ж якісного реєстру, яким для етнічних польських земель був саме реєстр 1578 р. Більш-менш цілісна й повна оцінка джерел статистичного характеру XVI ст. вимагає вивченості ряду проблем конкретно-історичного плану, в першу чергу, історії (та руху) окремих володінь. Низька вірогідність цих документів стосовно історико-демографічної проблематики зауважувалася і пізніше [14, с. 170]. При цьому при протиставленні реєстрів подимних та поборових традиційно використовувався штамп про практичну невивченість останніх [17, с. 170; 29, s. 576].

Таким чином, в історіографії одним з основних недоліків поборових реєстрів вважається неповнота свідчень. До їх причин можна віднести характерне не тільки для XVI – XVII ст. заниження чи приховування підстав оподаткування, наявність звільнень від сплати податку, неможливість перевірки даних, наданих платником, а також цілком логічні підозри стосовно сумління поборців [6, с. 49 – 58; 29, s. 577 – 580]. На думку І. Гейшторової, навіть реєстри за роки максимальної податкової точності не можуть бути цілком незалежними від можливості надуживань хоча б через те, що якась частина платників запізнювалася зі сплатою [29, s. 579]. Зважаючи на незбереженість для Волині, як вважають, найбільш повного реєстру 1578 р. (правда, для українських земель і він був би неповним через припадаючий на цей час пік спустошень в результаті татарських нападів), за основу вивчення історико-демографічних питань слід брати реєстр 1583 р. [30] та значною мірою, якщо не повністю, 1589 р. [24] (саме напередодні, в 1588 р., було ухвалено поборовий універсал, який започаткував практику вибирання побору на основі даних за 1578 р. [29, s. 581 – 582]). Незначна частина волинських первинних поборових документів за 70 – 80-ті рр. XVI ст. збереглася [23]. З часом, особливо в першій половині XVII ст., точність поборових реєстрів суттєво погіршується [29, s. 582], що могло бути однією з підстав податкової реформи в Речі Посполитій. Стосовно Волині вони й не збереглися, за винятком копій первинних документів, які в шляхетських маєтках відігравали роль господарських документів внутрішньодомініального значення. Одним з можливих на сьогодні шляхів оцінки якості інформації поборових реєстрів є доволі традиційний спосіб її порівняння зі свідченнями інших, схожих за характером, джерел. Зрозуміло, що при такому підході при наявності навіть незначної інформації, яку неможливо перевірити, вірогідність поборових реєстрів певною мірою викликати сумніви. Тому може йтися тільки про можливість поширення перевірених даних і висновків про їх точність на всі дані того чи іншого реєстру, тобто про можливість і межі використання вибіркового методу. Джерелами, які в першу чергу можуть заслуговувати на увагу при даних обставинах, є інвентарні описи маєтків. Характеристика інвентарів як історичного джерела, незважаючи на їх недостатню вивченість, дає змогу вважати їх у вищій мірі точними та репрезентативними за багатьма параметрами [7, с. 5; 9, с. 94; 18, с. 91]. Не можна залишити поза увагою і групу, яку умовно можна назвати первинними поборовими документами (чи реєстрами) і яка в повній мірі не стала навіть об'єктом черпання інформації.

Коли говорять про вищу вірогідність реєстрів подимного порівняно з поборовими реєстрами, як правило, вказують на суттєву різницю в результатах заснованих на них підрахунків чисельності населення. Вони дійсно відмінні більш, ніж вдвічі: за обрахунками О. Яблоновського, здійсненими на основі поборової документації, на Волині проживало 293780 осіб [30, s. 56], а за обчисленнями, заснованими переважно на тарифах подимного – 655660, а то й не менше за 770000 [7, с. 19; 14, с. 80]. Але при цьому не беруться до уваги значні зміни в соціально-економічному житті на українських землях, в тому числі й на Волині, які впливали на рівень залюднення та демографічну поведінку.

Крім того, використовувані поборові реєстри відображають становище після ряду спустошливих татарських нападів і не фіксують звільнених від сплати податку населених пунктів та, відповідно, відображають чи не найбільше відхилення від реального стану речей, що не може не привести до висновку про суттєво більшу кількість населення на час створення поборових реєстрів. Зрештою, між часовими моментами визначення чисельності населення Волині на основі цих категорій джерел лежить відтинок у півсторіччя відносно стабільнішого життя (незважаючи на спустошливі татарські напади 1593 та 1617 – 1618 рр.), протягом якого, наприклад, кількість волинських міст зросла майже втричі [11, с. 42, 69, 88], правда число реально існуючих було меншим [11, с. 42, 69, 88]. Отже, зростання приблизно вдвічі чисельності міст, яке, без сумніву, не могло відбутися в аграрному суспільстві без інтенсивного розвитку сільської округи (яка була однією з підстав збільшення населення міст), загалом корелює із коефіцієнтом зростання чисельності населення, визначеного на основі реєстрів поборових та подимних. З іншого боку, коли стосується джерел з польських теренів, теоретично більш придатні для історико-демографічних досліджень реєстри подимного дають нижчі порівняно з поборовими реєстрами результати обрахування чисельності населення [29, s. 584 – 585].

Як уже згадувалося, одним із способів показу вірогідності подимних реєстрів, реалізованих М.Г. Крикуном, є порівняння його свідчень з даними люстрацій та інвентарів [16, с. 73 – 77]. Це стосується не тільки Волині, але й Наддніпрянщини, Поділля та Белзщини. У переважній більшості випадків для XVII ст. співставлення здійснювалося переважно на прикладі латифундій, інвентарі яких для попереднього часу практично не збереглися. Відтак, верифікація поборових реєстрів не може вважатися настільки ж строгою, як реєстрів подимного. Справа, зрозуміло, не в розмірі землеволодіннь, поселення з яких беруться для дослідження, а в тому, що практично всі описи волинських маєтків 60 – 90 рр. XVI ст. придатних для співвіднесення зі свідченнями податкової документації, створювалися у випадках проведення маєткових операцій і збереглися у складі актових книг судово-адміністративних установ. Дуже часто це частини маєтків, які складно точно співвіднести з тим чи іншим маєтком як об'єктом державного оподаткування. Складний характер оформлення таких інвентарів, з іншого боку, гарантував високий рівень надійності та вірогідності.

Порівняння вже самого переліку маєтків на основі свідчень поборових реєстрів та інвентарних описів показує неповноту перших в усіх відомих їх варіантах (1570, 1577, 1583 та 1589 рр.). Пояснити це можна як неоподаткуванням спустошених поселень, так і ухилянням від сплати побору. Про значну спустошеність Волині на цей час свідчать хрестоматійні факти звільнення багатьох волинських шляхтичів від сплати податків зі своїх маєтків та заява поборці Ф. Рудецького вже в реєстрі 1577 р. з відзначенням несплати побору через спустошеність маєтків всією шляхтою підгоринською, кременецькою та значною частиною луцької та володимирської [30, s. 78]. Переважала, скоріше за все, перша обставина, що аж ніяк не змінює факту недостатньої репрезентативності поборових реєстрів. Як відомо, поборові реєстри по-різному характеризують об'єкти оподаткування, маючи підставою відповідні розміри землі (лан, волока, дворище, дим, різні категорії городників, підсусідків тощо). Узгодження таких розгалужених характеристик для окремих випадків можна здійснити, але для значної сукупності маєткових одиниць воно вимагає уніфікованої трансформації даних. Її підставою може бути прийняте сучасниками співвіднесення різних категорій господарств. Чи не найбільш повне охоплення різних категорій господарств (в даному випадку сільських, але характерних і для міст) дано в інвентарі с. Угринів, де дворище прирівнювалося до волоки, півволоки (а отже і півдворища) – до диму, городники без орної землі ошачовуються у 5 копах гр. Скоріше за все, таке співвідношення, хоч і представлене в приватновласницькому документі, відображало напрацьовану роками практику державних, в тому числі й податкових, інституцій.

До нашого часу збереглися і введені до наукового обігу через археографічне опрацювання поборові сумарії 1570, 1577, 1583 рр. та свідчення про міські податки 1589 р. [30]. Крім того, опубліковано окремі найдавніші первинні поборові реєстри таких міст, як Турійськ, Несухойжі, Дубно, Остріг, Литовіж, Старокостянтинів (див. вище). Але лише перші два документи стосуються середини XVI ст. Залишаються невиданими первинні реєстри середини XVI ст. таких міських поселень, як Буремель, Звинигород, Острожець, Коблин та Звягель, частина належних якому сільських маєтків розташовувалася на території Київського, а не Волинського, воєводства.

Первинні поборові реєстри 1569 – 1570 рр. служили основою створення сумарія 1570 р. Останній містить свідчення про вибирання податку з майже 50 волинських міст, а також фіксує власників, котрі його не сплатили. До останніх віднесено й кн. Романа Сангушка, який володів містами Турійськ,

Несухойжі, Звинигород з волостями, а також безміською Чернечгородською волостю. Відповідно, ці маєтності не знайшли представлення в сумарії. Це, можливо, було пов'язано з тим, що на рубежі 1569 та 1570 рр., коли й збирався та вручався поборці податок, він перебував за межами своїх волинських володінь, оскільки був задіяний у військових діях і лише згодом зміг організувати збір державного податку. Очевидно, саму суму побору та відповідну документацію було передано до Скарбу пізніше, через що вона до сумарного волинського реєстру і не потрапила.

Сумарій 1570 р. відобразив не тільки стан маєтностей, в тому числі й характеристики міських поселень, але й рівень податкової культури шляхти та поборців. Його свідчення є важливими з точки зору того, що вони є рубіжними для розгляду урбанізаційних процесів на території Волині до і після Люблінської унії. В той же час, як урбанізаційний рубіж для Волині (як і для інших воєводств, які були інкорпоровані Польщею) розглядається кінець XV ст. [11, с. 34; 20, с. 212 – 215]. На час Люблінської унії П.М. Сас нараховує на Волині 121 міське поселення [20, с. 212 – 215]. Серед них лише трохи більше чверті (32) дослідник відносить до міст – крупних та малих.

Наявність свідчень про характеристики ряду міських поселень у первинних та підсумкових реєстрах дає можливість порівняння свідчень, а також розгляду відмінностей у характері інформації. Така можливість існує для незначної частини міст на 1570 р. Подані в додатку первинні реєстри дають таку можливість для двох поселень, які відносяться до малих міст чи й містечок. Вони, до речі, в сумарії були включені до маєтків, з яких побор було подано із запізненням [30, с. 31 – 32]. Так, на прикладі Коблина можна побачити недостатньо розвинуте поселення міського характеру. В реєстрі відсутні згадки про ремісників. Сама ж структура поселення містить лише натяки на міську організацію, можливо близьку до села, в якому проведено впорядкування землекористування (поміру). Про те, що власник намагався перетворити поселення у міське може свідчити незначне задіяння населення у землеробстві – переважна більшість міщан мала в користуванні виключно городи. Кількісні показники за чисельністю оподатковуваних категорій у обох різновидах реєстрів співпадають за винятком відсутності у сумарії даних про пустки, яких первинний реєстр фіксує шість. При цьому первинний реєстр, чого також немає у сумарії, фіксує досить значну кількість сільських поселень, належачих власнику Коблина. Між первинним та сумарним реєстрами Жукова помітні деякі відмінності, але такі характерні не тільки для цього міста і подібні випадки вимагають окремого розгляду. Сумарії не фіксують господарств, які належали жінкам, скоріше за все вдовам, а первинні реєстри три такі випадки (два у Жукові та один у Кобліні) зазначають.

Таким чином, можна говорити про те, що навіть на прикладі окремих маєтностей видно важливість первинних поборових реєстрів як історичних джерел. В цілому ряді випадків вони узгоджуються зі свідченнями сумаріїв, а от суперечності в їх свідченнях вимагають спеціального вивчення. Це може внести окремі корективи і у вивчення системи збирання податків на території Волині у перше десятиріччя після Люблінської унії, коли як шляхта, так і поборці лише включалися в систему достатньо регулярного державного оподаткування.

Додаток. Документи

Реєстръ выбирана побору
на соиме Любельском уфаленог з ыменя его млсти пна Михала Дчалынского
подкоморего хелменског старосты земли Добрынского
отдан ест черезъ мене Мицка Селивестровича

Место Жуковъ

Напервеи з домов рыноковыхъ по гр д, з роли по гр і, а з огорода по гр а

Сицко
Серко
Сергеи
Ярося
Жукъ
Мишко

Хомица
Ступа
Петръ
Вербило
Санюкъ
Сенец
Миколаи
Карпина

Домы уличные с которых по гр в, с поля по гр і, з огорода по гр а

Хилимон
Лаврикъ
Сенец
Иванец
Марко
Масюга
Васко
Ωхрим
Тишко
Ωлексии
Иванец
Кузма
Жданец
Трохим
Степан
Сабриха
Иванец
Панасец
[Иван] Корень
Занко
Сенец
Клим
Ленец

Быкъ
Васко
Копот
Мышко
Максим
Яцко
Сенец
Петръ
Устьянец
Андрушец
Федец
Гринец
Сподарец
Хомица
Ступа
Хурсъ
Якубъ
Петръ
Васко

Воитехъ
Семеновчик
Викгурчая
Блажеико
Панасец
Сенец

Васко
Миколаи
Иванец
Ωнинка

Ремесники с которых по гр д
Копот Ковал
Ωлексиец Кравец
Васко Чоботар

Ωгородники местские по гр д
Ωлексии
Пилипец
Сенец
Степан
Иванец
Ωниско
Федец
Ган
Карповая
Лико
Игнат
Иванецъ
Демид
Ωниско
Левко
Петръ
Микита
Параска
Федец
Щасныи

С коль млыновыхъ аі по гр кд

Котлов горелчанных аі по гр кд

Центральний державний історичний архів України, м. Київ.
Ф. 44 «Вінницький гродський суд». Оп. 1. Спр. 1. Арк. 155 – 156 зв.

Реєстръ подымщицны его кр мл уфаленое на соиме валном Любелском в року []
его м(и)л(о)сти пна Яна Монтовта Коблинског в року о з дыму по і гршеи
а з огородников по два гр а з местечка Коблина з дымов по гр в а з огородников по а гр которыи
поле мают по і гршеи

Мѣстечко Коблинъ

домы и огороды поле

Янко	гр в	а	і
Грицко	гр в	а	
Игнат	гр в	а	
Левко	гр в	а	
Андрушко	гр в	а	
Жданец	гр в	а	

Другая полатъ

Масина	гр в	а	і
Юзефъ	гр в	а	
Савосткова	гр в	а	
Матвеи	гр в	а	
Ста[сич]	гр в	а	
Клишь	гр в	а	
Кузма	гр в	а	
Грицко	гр в	а	і
[Маташъ]	гр в	а	
Филип	гр в	а	
Свирид	гр в	а	і

Сума дымов зі
Огородников зі
Пол г

домы огород полей

Волошка	в	а	
Дмитръ	в	а	
Фицко	в	а	і
Левшович	в	а	
Полудворанин	в		
Степанец	в		
Никчемныи	в		
Жилка	в		
Андрѣецъ	в	а	
Лучка	в	а	
Лысыи	в		
Бурис	в		
Иванец	в		

Пустокъ s

В томъ местечку а корчма гр ві
От шинку гр s

Центральний державний історичний архів
України, м. Київ.
Ф. 44 «Вінницький гродський суд». Оп. 1. Спр. 1. Арк. 181 – 181 зв.

Список використаних джерел та літератури

1. Архив Юго-Западной России. Киев, 1886. Ч. VII. Т. 1.
2. Атаманенко В. Описи поліських маєтностей кн. Романа Сангушка 1569 р. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сереховичі та Старовижівщина в історії України, Волині та Полісся*. Київ, 2006. Вип.21. С. 217 – 229.
3. Атаманенко В. Описи волинських маєтків князів Чорторійських XVI ст. *Минуле і сучасне Волині та Полісся*. Луцьк, 2010. Вип. 37. С. 318 – 327.
4. Атаманенко В.Б. Описово-статистичні джерела другої половини – першої половини з історії Старокостянтинова. *Болохівщина: Осягнення історії*. Старокостянтинів, 2009. Ч. 1. С. 84 – 95.
5. Атаманенко В.Б. Свідчення про татарські напади на Волинь у луцьких гродських книгах другої половини XVI ст. *Матеріали I – III науково-краєзнавчих конференцій «Остріг на порозі 900-річчя» (1990 – 1992)*. Остріг, 1992. Ч. 1. С. 13 – 14.
6. Атаманенко В.Б. Вірогідність поборових документів XVI століття. *Дніпропетровський історико-археологічний збірник*. Дніпропетровськ, 1996. Вип. 1. С. 49 – 58.
7. Баранович О.І. Залюднення України перед Хмельниччиною: Волинське воєводство. Київ, 1930. 155 с.
8. Ерусалимский К.Ю. Реестр налоговых выплат с Ковеля и Ковельской волости 1576 г. *Вестник Университета Дмитрия Пожарского*. Москва, 2017. №2 (6). С. 248 – 323.
9. Исаевич Я.Д. Гродские и земские акты – важнейший источник по истории аграрных отношений в Речи Посполитой в XVI – XVII в. *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы*. 1961 г. Рига, 1963. С. 90 – 99.
10. Заяць А.С. Пожежі в містгах Волині XVI – першої половини XVII ст (за архівними джерелами) *Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства*. Луцьк, 1993. С. 417.
11. Заяць А.С. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. Львів, 2003. 205 с.
12. Матеріали до історії Острозької академії (1576 – 1636). Бібліографічний довідник. Київ, 1990. 217 с.
13. Кіку І.О. Актові книги як джерело для вивчення демографії Волині першої половини XVII ст. *Історичні дослідження: Вітчизняна історія*. Київ, 1985. С. 51 – 52.
14. Кісь Я.П. Аграрні відносини в містах Руського і Бельзького воєводств у XVI-XVIIст. *Питання соціально-економічної історії*. Львів, 1978. Вип. 14. С. 90 – 95.
15. Крикун М.Г. Чисельність населення Волинського воєводства у першій половині XVII ст. *Вісник Львівського університету: Серія історична*. Львів, 1988. Вип. 24. С. 71 – 81.
16. Крикун М.Г. Масові статистичні джерела до історії Правобережної України!XVI-XVIII ст. *Українська археологія: сучасний стан та перспективи розвитку*. Київ, 1988. С.77.
17. Крикун М.Г. Подимні реєстри XVII ст. як джерело. *Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція: Спеціальні історичні дисципліни*. Київ, 1968. С. 69 – 98.
18. Крикун М.Г. Источники и историография демографического состояния Правобережной Украины накануне и во время Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. *Проблемы историографии и источниковедения истории СССР*. Днепропетровск, 1979. С. 126 – 137.
19. Копытский Б.З. Рукописные книги гродских и земских судов как источник по истории крестьянства Белоруссии *Белоруссия: Кнговедение, источники, библиография*. Минск, 1980. С. 91 – 102.
20. Сас П.М. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. Киев, 1989. 232 с.
21. Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття. Київ; Острог; Нью-Йорк, 2004. 383 с.
22. ЦДІАУК (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 25: Луцький гродський суд. – Оп. 1. – Од. зб. 1. 863 арк.
23. ЦДІАУК. Ф. 44 «Вінницький гродський суд». Оп. 1. Од. зб. 1. 886 арк.
24. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Archiwum Skarbu Koronnego. – №31. 150 k.
25. Atlas Źródeł i Materiałów do Dziejów Dawnej Polski, 2015, №2.
26. Atlas Źródeł i Materiałów do Dziejów Dawnej Polski. 2015, №3.
27. Boroda K. O przydatności rejestrów poborowych z XVI wieku w badaniach demograficznych. *Przeszłość Demograficzna Polski*. Warszawa, 2014. №33. S. 21 – 38.
28. Gochna M. Elektroniczna edycja rejestrów poborowych województwa kaliskiego z drugiej połowy XVI w. *Studia Geohistorica. Rocznik historyczno-geograficzny*. Warszawa, 2014. Z. 2. S. 143–150.
29. Giejsztorowa I. Źródła i szacunki w badaniach osadnictwa i demografii Polski XVI i XVII w. *Kwartalnik historii kultury materialnej*. Warszawa, 1962. R. X. №3 – 4. S. 575 – 584.
30. Źródła dziejowe. Warszawa, 1889. T. XIX. 485.
31. Volumina legum. Petersburg, 1859. T. II. XIII+482.

References

1. Arkhiv Yugo-Zapadnoy Rossii. Kiev, 1886. Ch. VII. T. 1. [in Russian].
2. Atamanenko V. Opysy poliskykh maietnostei kn. Romana Sanhushka 1569 r. Mynule i suchasne Volyni ta Polissia. Serekhovychi ta Starovyzhivshchyna v istorii Ukrainy, Volyni ta Polissia. Kyiv, 2006. Vyp.21. S. 217-229. [in Ukrainian].
3. Atamanenko V. Opysy volynskykh maietkiv kniaziv Chortoryiskykh XVI st. Mynule i suchasne Volyni ta Polissia. Lutsk, 2010. Vyp. 37. S. 318 – 327. [in Ukrainian].
4. Atamanenko V.B. Opysovo-statystychni dzhherela druhoi polovyny – pershoi polovyny z istorii Starokostiantynova. Bolokhivshchyna: Osiahnennia istorii. Starokostiantyniv, 2009. Ch. 1. S. 84 – 95. [in Ukrainian].

5. Atamanenko V.B. Svidchennia pro tatarski napady na Volyn u lutskykh hrodskykh knyhakh druhoi polovyny XVI st. Materialy I – III naukovo-kraieznavchykh konferentsii “Ostrih na porozi 900-richchia” (1990 – 1992). Ostrih, 1992. Ch. 1. S. 13 – 14. [in Ukrainian].
6. Atamanenko V.B. Virohidnist poborovykh dokumentiv XVI stolittia. Dnipropetrovskiy istoryko-arkheohrafichnyi zbirnyk. Dnipropetrovsk, 1996. Vyp. 1. S. 49 – 58. [in Ukrainian].
7. Baranovych O.I. Zaliudnennia Ukrainy pred Khmelnychchynoiu: Volynske voievodstvo. K., 1930. 155 s. [in Ukrainian].
8. Erusalimskiy K.Yu. Reestr nalogovykh vyplat s Kovelya i Kovel'skoy volosti 1576 g. Vestnik Universiteta Dmitriya Pozharskogo. Moskva, 2017. №2 (6). S. 248 – 323. [in Russian].
9. Isaevich Ya.D. Grodskie i zemskie akty – vazhneyshiy istochnik po istorii agrarnykh otnosheniy v Rechi Pospolitoj v XVI – XVII v. Ezhegodnik po agrarnoy istorii Vostochnoy Evropy. 1961 g. Riga, 1963. S. 90 – 99. [in Russian].
10. Zaiats A.Ie. Pozhezhi v misttakh Volyni XVI – pershoi polovyny XVII st (za arkhivnymy dzherelamy) Shosta Vseukrainska naukova konferentsiia z istorychnoho kraieznavstva. Lutsk, 1993. S. 417. [in Ukrainian].
11. Zaiats A. Urbanizatsiyni protses na Volyni v XVI – pershii polovyni XVII stolittia. Lviv, 2003. 205 s. [in Ukrainian].
12. Materialy do istorii Ostrozkoj akademii (1576 – 1636). Bliohrafichnyi dovidnyk. Kyiv, 1990. 217 s. [in Ukrainian].
13. Kiku I.O. Aktovi knyhy yak dzherelo dlia vyvchennia demohrafii Volyni pershoi polovyny XVII st. Istorychni doslidzhennia: Vitchyzniana istoriia. Kyiv, 1985. S. 51 – 52. [in Ukrainian].
14. Kis Ya.P. Ahrarni vidnosyny v misttakh Ruskoj i Belzkoj voievodstv u XVI-XVII st. Pytannia sotsialno-ekonomichnoi istorii. Lviv, 1978. Vyp. 14. S. 90 – 95. [in Ukrainian].
15. Krykun M.H. Chyselnist naselennia Volynskoho voievodstva u pershii polovyni XVII st. Visnyk Lvivskoho universytetu: Seriia istorychna. Lviv, 1988. Vyp. 24. S. 71 – 81. [in Ukrainian].
16. Krykun M.H. Masovi statystychni dzherela do istorii Pravoberezhnoi Ukraini XVI-XVIII st. Ukrainska arkheohrafia: suchasnyi stan ta perspektyvy rozvytku. Kyiv, 1988. S.77. [in Ukrainian].
17. Krykun M.H. Podymni reiestry XVII st. yak dzherelo. Tretia respublikanska naukova konferentsiia z arkhivoznavstva ta inshykh spetsialnykh istorychnykh dystsyplyn. Druha sektsiia: Spetsialni istorychni dystsyplyny. Kyiv, 1968. S. 69 – 98. [in Ukrainian].
18. Krykun M.H. Istochniki i istoryohrafia demohraficheskoho sostoianii Pravoberezhnoi Ukrainy nakanune i vo vremena Osvoboditelnoi voiny ukrainskoho naroda 1648-1654 hh. Problemy istoryohrafii i istochnykovedeniia istorii SSSR. Dnepropetrovsk, 1979. S. 126 – 137. [in Russian].
19. Kopysskii B.Z. Rukopisnye knihi hrodskikh i zemskikh sudov kak istochnik po istorii krestianstva Belorussii Belorossyia: Knihovedenie, istochniki, bibliohrafia. Minsk, 1980. S. 91 – 102. [in Russian].
20. Sas P.M. Feodalnye horoda Ukrainy v kontse XV – 60-kh hodakh XVI v. Kiiiev, 1989. 232 s. [in Russian].
21. Opysy Ostrozhhchyny druhoi polovyny XVI – pershoi polovyny XVII stolittia. Kyiv; Ostroh; Niu-York, 2004. 383 s. [in Ukrainian].
22. TsDIAUK (Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv, m. Kyiv). F. 25: Lutskyi hrodskyi sud. Op. 1. Od. zb. 41. 863 ark. [in Ukrainian].
23. TsDIAUK. F. 44 «Vinnytskyi hrodskyi sud». Op. 1. Od. zb. 1. 886 ark. [in Ukrainian].
24. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Archiwum Skarbu Koronnego. – №31. 150 k. [in Ukrainian].
25. Atlas Źródła i Materiałów do Dziejów Dawnej Polski, 2015, №2. [in Polish].
26. Atlas Źródła i Materiałów do Dziejów Dawnej Polski. 2015, №3. [in Polish].
27. Boroda K. O przydatności rejestrów poborowych z XVI wieku w badaniach demograficznych. Przeszłość Demograficzna Polski. Warszawa, 2014. №33. S. 21 – 38. [in Polish].
28. Gochna M. Elektroniczna edycja rejestrów poborowych województwa kaliskiego z drugiej połowy XVI w. Studia Geohistorica. Rocznik historyczno-geograficzny. Warszawa, 2014. Z. 2. S. 143–150. [in Polish].
29. Giejsztorowa I. Źródła i szacunki w badaniach osadnictwa i demografii Polski XVI i XVII w. Kwartalnik historii kultury materialnej. Warszawa, 1962. R. X. №3-4. S. 575–584. [in Polish].
30. Źródła dziejowe. Warszawa, 1889. T. XIX. 485. [in Polish].
31. Volumina legum. Petersburg, 1859. T. II. XIII+482. [in Polish].

Отримано: 17.10.2020 р.

Прорецензовано: 20.10.2020 р.

Прийнято до друку: 21.10.2020 р.

e-mail: bohdan.novak@oa.edu.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2020-30-78-83

Новак Б. Василь Іванис та його погляди на минуле і майбутнє Кавказу. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острого, 2020. Вип. 30. С. 78–83.

УДК 321:93/94:351 (477)

Богдан Новак**ВАСИЛЬ ІВАНИС ТА ЙОГО ПОГЛЯДИ
НА МИНУЛЕ І МАЙБУТНЄ КАВКАЗУ**

У статті здійснено спробу аналізу поглядів українського громадського діяча та публіциста на історію кавказького регіону. Охарактеризовано формування етнонаціональної ідентичності В. Іваниса. Висвітлено його бачення проблем давньої історії Кавказу, російського підкорення регіону та політичної історії ХХ ст.

Ключові слова: Кавказ, Василь Іванис, Кубань, Російська імперія.

Bohdan Novak**VASYL IVANYS AND HIS VIEWS
ON THE PAST AND FUTURE OF THE CAUCASUS**

Vasyl Ivanys (1888-1974) is an extraordinary personality of the Ukrainian political and cultural world of the XX century. He was a politician and public figure, engineer, economist, publicist and historian. Exept this, the person of Vasyl Ivanys is interesting because he, as a native of the North Caucasus, directly knew this part of the world, its history, the course of the revolutionary events of 1917-1921, and, unlike other famous figures of Kuban or Ukraine at that time, left a complex idea of the region in the published work «On the problem of the Caucasus». The ideas and views expressed in this publication are the subject of this paper. In addition to «On the problem of the Caucasus», the source base includes the first two volumes of Vasyl Ivanys memoirs of «Paths of Life», publications «Another tragedy of the Cossacks» and «The Kuban struggle for independence».

The article pays a lot of attention to the identity of Vasyl Ivanys, which was due to its origin. First of all, he was a Cossack, a native of the North Caucasus, but at the same time he felt his belonging to the Ukrainian cultural space. His publication «On the Problem of the Caucasus» focuses mainly on the ancient history of the region, Russia's conquest of the Caucasus, the resettlement of the Cossacks in the Kuban, the revolution of 1917-1918 in the North Caucasus and the future of this part of the world.

The author of the article concludes that Ivanys views on the history and future of the Caucasus region, expressed in the «On the problem of the Caucasus», due to the origin and its political orientation. The Kuban occupies a central place in the publication, but Vasyl Ivanys covers its history in the general historical context and emphasizes its belonging to the North Caucasus. Although «On the Problem of the Caucasus» is based on extensive bibliographic material, but has a journalistic character. At the same time, Ivanys publication remains one of the few generalizations in Ukrainian historiography that covers the history of the Caucasus from ancient times to the second half of the XX century, gives an idea of the economic and cultural potential of the region and reflects the geopolitical ideas prevailing in Ukrainian politics emigration.

Key words: Caucasus, Vasyl Ivanys, Kuban, Russian Empire.

Василь Миколайович Іванис (1888–1974) – непересічна постать українського політичного та культурного світу ХХ ст. Він походив із родини кубанських козаків. Здобув чудову інженерну та економічну освіту в середньотехнічній школі м. Ростов, Московському комерційному інституті, Політехнічному інституті Новочеркаська. У 1910 р. відбував службу в 3-му Кубанському пластунському батальйоні в Грузії, а в 1915 р. вступив до Михайлівської гарматної школи, після закінчення якої був відправлений на Кавказький (Турецький) фронт, де брав участь у Трапезундській операції. Згодом, як інженера-технолога, його відправлено на військовий завод з вироблення синтетичного фенолу¹ біля Олександрівська-Грушевського на Донбасі, де він і зустрів революційні події в Російській імперії

¹ Речовина, яку застосовували для виготовлення снарядів.

[20, с. 81]. В подальшому В. Іванис став одним з найбільш активних та ключових діячів Кубані, як під час революційних подій, так і в еміграції. Щоб уникнути штивних фраз і зайвої для нашого дослідження періодизації подальшого життя героя нашої статті, використаємо слова бібліографа Лева Биковського, який особисто знав В. Іваниса і спробував ще за його життя дати характеристику його постаті: «...активний громадсько-політичний діяч Кубані в її державному становленні й боротьбі на два фронти (білому і червоному), член кубанського парламенту, її міністр промисловості, голова кубанського уряду, і нарешті, останній отаман вільної Кубані, згодом на еміграції – професор УГА, УТПІ та українського Технічного ліцею в Черницях, член УВАН, НТШ й Українського Науковго інституту в Варшаві, педагог і науковець, автор багатьох підручників, науково-дослідчних розвідок, невтомний науково-культурний діяч еміграції» [2, с. 124]. Крім того, особа В. Іваниса цікава тим, що він, як уродженець Північного Кавказу, безпосередньо знав цю частину світу, її історію, перебіг революційних подій 1917-1921, і, на відміну від інших відомих постатей Кубані чи України того часу, залишив комплексне уявлення про регіон в розвідці «До проблеми Кавказу» [12]. Висловлені в ній ідеї та погляди автора є предметом дослідження цієї статті.

Попри те, що В. Іванис є значною постаттю української історії ХХ ст., досі не маємо монографічного дослідження про нього. Крім енциклопедичних гасел [4; 17] та публіцистичних статей, діяльність та погляди українського діяча почасти знайшли відображення в публікаціях Вадима Задунайського [10], Володимира Сергійчука [21], Рената Польового [20] та Лева Биковського [2].

Крім вказаної праці «До проблеми Кавказу», до джерельної бази дослідження входять перші два томи спогадів В. Іваниса «Стежками життя» [13; 14] і публікації «Ще одна трагедія козаків» [11] та «Боротьба Кубані за незалежність» [15].

Для кращого розуміння контексту та того, чим, в уявленні В. Іваниса, був Кавказ, варто зупинитися на питанні його етнонаціональної ідентичності. Кубань (Кубанський край, Кубанська область) займає центральне місце майже у всіх дотичних до історії працях автора. Це вісь, навколо якої обертаються головні сюжети описуваних ним подій. Ця територія охоплює сучасні Адигею, Карачаєво-Черкесію і Краснодарський край Російської Федерації [6, с. 8]. Кубанські козаки також заселяли територію так званої «Чорноморщини» (Чорноморська губернія) – це частина сучасного Краснодарського краю вздовж узбережжя Чорного моря, де проживали черкеси-шапсуги, яка була відділена від Кубанської області в 1996 р. Ці землі, заселені козаками, є частиною Кавказу, але водночас належать до українського етнічного та культурного простору. Власне розуміння зв'язку України та Кубані В. Іванис описав в своїх спогадах, написаних від третьої особи: «Увесь сенс свого буття на землі він (В. Іванис. – Б. Н.) бачив в поборюванні окупантів червоних чи білих на Кубані чи Україні. Кубань – його найближча Батьківщина, але він ніколи не прихилився до протиставлення Кубані Україні, бо завжди був переконаним, що вони мусять існувати лише доповнюючи одна одну. Інші, інакше, українські землі набули певного значення лише пізніше, коли ближче їх пізнав» [13, с. 185].

Згідно з першим переписом населення в Російській імперії 1897 р. етнічний розподіл населення Кубанської області виглядав так: українці – 47,36%, росіяни – 42,56%, черкеси – 2,1%, карачаївці – 1,4%, решту становили німці, вірмени, греки, білоруси, поляки та ін. В Чорноморській губернії ситуація була дещо іншою: росіяни – 42,8%, українці 16,9%, вірмени – 10,9%, греки – 10,4%, черкеси – 3,3%, осетини 3,3% та ін. Специфіка життя в регіоні сприяла тому, що не тільки нащадки кубанських козаків переймали місцеві культурні особливості, що виявлялось в одязі чи зброї, але і представники гірських народів вливалися в українське політичне життя. Наприклад, один з майбутніх лідерів комуністичної Адигеї Шахан-Гирей Хакурате був членом Революційної Української Партії [9, с. 119], що розповсюдила свою діяльність на Кубані на початку ХХ століття (в тому числі зусиллями Симона Петлюри). Окремі представники народів Кавказу під час революційних подій виступали за союз Кубані з Україною, зокрема міністр юстиції кубанського уряду черкес Айтек Наміток [14, с. 122].

Цікаве спостереження про етнонаціональну ідентичність та риси характеру В. Іваниса можна зробити, порівнюючи його спогади з мемуарами Л. Биковського. Останній також воював на Кавказькому фронті Першої Світової і залишив цікаві спогади як про хід війни, так і про регіон, під назвою «На Кавказько-Турецькому фронті» [3]. Будучи українцем з Наддніпрянщини, він захоплювався красою гір Кавказу, колоритним життям місцевої людності. Його він цікаво описав у своїй подорожі через Новоросійськ, Баку, Тбілісі, Батумі, обрамлюючи свої враження в майже поетичні конструкції на кшталт «потужні таємничі гори», «силуетки їздців у чорних кавказьких, повстяних бурках», «невеличка, але привітна залізнична станція Батум» або «гордий виклик Кавказу, в який я, мешканець

розлогих степів України, в'їздив з цікавістю і деяким острахом, і який мене на все життя полонив» [3, с. 13-23]. В. Іванис також писав про красу кавказьких гір, їхню природу, людей, але як про свій і зрозумілий край, де майже в будь-якому місці можна зустріти знайомих. А художні обертони характерні більше для першого тому його спогадів, в якому він описує свої дитячі та юнацькі роки. Загалом стиль його письма вирізняється лаконічністю та виразністю думок, простежується намагання бути максимально об'єктивним у своїх судженнях, відокремлювати головне від другорядного, уникати зайвих деталей. Можливо саме тому слова В. Іваниса в передмові до спогадів Л. Биковського «На кавказько-турецькому фронті» звучать досить некомпліментарно: «На мою думку праця інж. Л. Биковського обтяжена поясненнями і літературними додатками. Окрім того в ній забагато подробиць і мало помічні мапки» [3, с. 8]. В його публікаціях основну увагу зосереджено на військово-політичних подіях, натомість «цивільно-національне життя різних країн, людей і солдатів» [3, с. 8] цікавило його значно менше.

Розвідка «До проблеми Кавказу» було опубліковано 1960 р. видавництвом «Українські вісті». Вона складається з 33 коротких розділів, які в стислій формі висвітлюють історію Кавказу від найдавніших часів до становища, в якому він опинився після Другої Світової війни. Під час роботи над дослідженням В. Іванис використовував доступні йому описово-статистичні джерела [5], а також праці українських та кубанських дослідників, зокрема Михайла Грушевського [7; 8], Олександра Лотоцького [19], Івана Івасюка [16], Павла Сулятицького [22], Федора Щербини [25]. На нашу думку, використання публікацій останнього було не тільки цілком виправданим, але й стало своєрідним омажем великому кубанцю, статисти та історику. Крім цього, В. Іванис послуговується працями кавказьких діячів, що з'явилися в еміграції. Наприклад, публікаціями часопису «Caucasian Review», який видавав Інститут з вивчення історії та культури СРСР у Мюнхені. Висвітлюючи сталінські депортації гірських народів наприкінці Другої Світової війни, автор використовує і до сьогодні широко цитовану статтю Григорія Токаєва «Упокорення Північного Кавказу» [23]. В розвідці бачимо також часті покликання на спогади представників білого руху, зокрема Антона Денікіна, Петра Краснова, Олександра Лукомського та ін.

Перші розділи публікації присвячені загальному історичному, статистичному та географічному опису території. В. Іванис підкреслив економічне значення Кавказу, який, за його словами, за територією більший багатьох європейських країн, переважає їх за кількістю населення та багатством природних ресурсів, але, попри це, залишається периферією світу [12, с. 9]. Щоб пояснити такий стан речей, автор «бодай найкоротше» зупинився на «попередніх історичних епохах», подаючи фрагментарні й стислі відомості про найдавніші державні регіону, як наприклад: «Азербайджанський ханат до XVIII ст. був під протекторатом перських шахів. Та по закінченні російсько-турецької війни за угодою з рр. 1877-1878 Азербайджан зі своїм «чорним золотом» і м. Баку був анексований Росією. Головну масу населення (60%) становлять татари і вірмени (12%). Решта населення Азербайджану – це різні гірські племена, грузини, перси, росіяни, українці та ін.» [12, с. 6]. Так само лапідарно зазначено й про Вірменію: «Вірменія заселена народом з дуже давньою культурою. Християнство вони прийняли ще в III ст. Протягом III-х століть вірмени вже мали прастару автократичну, релігійного типу державу. Вірмено-григоріянське визнання цілком незалежне і очолюється власним єпископом Католикосом, який здавніх часів має сталий осідок в м. Ечміядзіні. Пізніше Туреччина анексувала Вірменію. В XIX ст. велика частина Вірменії була приєднана до Росії і з неї утворено Еріванську губернію» [12, с. 7]. Найбільше уваги приділено Грузії, зважаючи на історію її державності, якій вдалося перетворитися, бодай на короткий період, на сильного, самостійного гравця за часів правління Давида Відновителя (Будівничого) та цариці Тамари в XI-XIII ст. [12, с. 10]. Детальніше В. Іванис зупиняється на історії підкорення терену Римом, Персією, Візантією, Арабським халіфатом, монголами і згодом імперією Романових. На висвітленні В. Іванисом історії підкорення Кавказу Росією варто зупинитись окремо.

Як можна зрозуміти, головну причину російського завоювання В. Іванис вбачає в економічній привабливості регіону. Проте після затяжної кавказької війни та остаточного приєднання цей край більше не привертав уваги метрополії і перетворився на звичайний сировинний додаток: «Ніяких вкладів капіталу російський уряд робити не квапився. Особливих досліджень, крім приватних, частіше чужинецьких, підприємств на цій території не провадилося. Експлуатувалось те, що само йшло до рук, як от нафта в Баку, Грозному, Майкопі, марганцева руда в Чіятурах, мідь добувалась у Вірменії. Високої якості цемент з натурального мергелю в Новоросійському. В нафтову промисло-

вість Кавказу вкладено самого англійського капіталу 171,4 млн. рублів, а загалом вкладу 307,7 млн., або 51, 8%, а решту капіталів становили шведські, американські, татарські вклади. Наймізернішу долю вкладів становили російські» [12, с. 17]. Звісно, наведені вище відомості важко заперечити. В. Іванисом Кавказ сприймався як аналог колоніальних володінь європейських держав, як символ російської могутності, і був такою ж перлиною в царській короні – як Індія в Британській. Однак, економічну відсталість регіону, що так болить В. Іванису, він пояснював не лише його колоніальним становищем, а й способом його підкорення. На його думку, приєднання Кавказу до Росії було тісно пов'язане з російсько-турецьким та російсько-персидським суперництвом в регіоні, де економічні інтереси відігравали незначну роль. Поширені в XVIII ст. уявлення про багатства південних земель та величезні поклади кольорових металів виявились неправильними. Не були виправдані і розрахунки на Балтійсько-Каспійський транзит [18, с. 30-31]. Власне російських фінансових впливів не було достатньо для розвитку регіону, тому залучались іноземні інвестиції, як і в інших країнах імперії. На Кавказі ж імперія обмежувалася своєю «культурницькою» цивілізаційною місією: відкриттям шкіл, бібліотек, театрів, наукових товариств, парків, брукованих вулиць і т. п. [1, с. 118]

Одним із лейтмотивів розвідки «До проблеми Кавказу» є обґрунтування прав українців (слов'ян, козаків) на заселені ними землі. Тут В. Іванис апелює до історії напівлегендарного «українського» Тмуроканського князівства, яке нібито проіснувало на Таманському півострові 350 років [12, с. 10] і уславилося героїчною боротьбою проти косогів (черкесів), греків, італійців, та впало тільки під тиском монголів [12, с. 10]. Поновна поява українців і колонізація кубанських степів нащадками запорозьких козаків наприкінці XVIII ст. подається (до певної міри справедливо) як вимушена, продиктована політикою Російської імперії: «Українські козаки прибули сюди не як завойовники, якими були татари з Золотої орди в Криму чи на Кубані. Вони самі були ізгої, пограбовані росіянами на Запоріжжі і позоставили цілі маєтки, аби лише зберегти себе від закріпачення, що його окупаційна російська влада завела по цілій Україні» [12, с. 15]. Тим самим автор прирівнював козаків до поневолених гірських народів Кавказу, показував, що вони були інструментом в руках російської політики. Ба більше, за В. Іванисом, кубанці відчували значно більший русифікаційний тиск, ніж інші народи Кавказу, адже «в Грузії і Вірменії священниками були грузини і вірмени, карачаївці, черкеси мали мул із свого населення, а на Кубані душпастирі були переважно русифікатори» [12, с. 17]. Автор абстрагується від ідеї, що українці були також бенефіціарами колоніальної політики на Кавказі, а козаки привілейованої верствою і скоріше займали колоніальну сторону, аніж були упослідженими як гірське населення Північного Кавказу. І хоча В. Іванис не оминає фактів про методи, якими провадилося завоювання Північного Кавказу і згадок про виселення автохтонного населення зі своїх земель (мухаджирство), але в тексті відсутня згадка про переселення ногайців в кінці XVIII ст., чий землі в підсумку зайняли кубанські козаки. Очевидно, український громадський діяч зараховує їх до нащадків завойовників-монголів, а тому, ймовірно, їхнє переселення у заволзькі степи не було аж такою великою несправедливістю.

Центральне місце в аналізованій праці займає опис революції на Кубані. В. Іванис детально змалював перебіг подій, учасником яких він був: створення Кубанської влади, заснування Добровольчої Армії, конфлікти всередині білого руху на терені Північного Кавказу, хід бойових дій і постанови нових державних утворень: Грузії, Вірменії, Азербайджану, Республіки Горців Кавказу та ін. Не оминається й проблема етнічних взаємин козаків та гірських народів. Відзначено позитивну роль черкесів та карачаївців, що населяли Кубанський Край, які зайняли ворожу до більшовиків позицію і вели з ними постійну збройну боротьбу, створивши спочатку черкеський кінний полк, а потім черкеську кінну дивізію [12, с. 24]. Представники черкеського народу Касполет Улагай, Кучук Нагірбе, Шахим Султан Гірей, Айтек Наміток, Мурат Хатагогу, Сефербі Сіюхо увійшли до Кубанської законодавчої ради та Кубанського уряду [24, с. 64]. Однак їх участь в політичному житті Кубані була значною мірою продиктована обставинами, адже адизькі народи були розділені і не створили окремих органів державної влади [24, с. 24].

Після «ілюстрацій життя на Кавказі після революції 1917 р. до його нової окупації Советською Росією» [12, с. 59] автор вдається до аналізу причин поновного поневолення краю. Звісно, до них він відносить конфлікти та слабку координацію дій між новопосталими державними організаціями в регіоні: «Республіка Горців Північного Кавказу, Чорноморщини і Ставропілля проти більшовиків виступали окремими партизанськими групами, не створивши суцільного фронту. Закавказькі республіки (Азербайджан, Вірменія й Грузія) кожна окремо пробували боронитися аж тоді, коли

советські дивізії переходили (без попередження) їхні кордони. Боротьба [...] всіх їх була короткою і незмінно програною» [12, с. 59]. В. Іванис схильний ідеалізувати заслуги кубанців, які боролися як проти червоних, так і проти білих, тоді як інші вбачали загрозу тільки від «червоних імперіалістів» [12, с. 59-60].

В розділі про Другу Світову війну на Кавказі, автор вдається до розлогого цитування статті Г. Токаєва, переповідаючи перебіг депортацій чеченців, інгушів, карачаївців та балкарців [12, с. 66-67]. Загалом він малоінформативний і служить ще однією ілюстрацією героїчної і, водночас, трагічної сторінки в історії Кавказу.

Завершальна частина розвідки нагадує політичну програму, в якій автор коротко окреслив своє бачення перспектив кавказького регіону. За В. Іванисом, весь Кавказ повинен об'єднатися у федеративний союз, до якого ввійшли б Грузія, Вірменія, Азербайджан, Дагестан, Терек, Ставропіллящина, Кубань і Чорноморщина [12, с. 69-70]. Тобто, до нового державного організму повинні ввійти не тільки території Північного і Південного Кавказу з автохтонним населенням, але і землі, населені некавказькими народами. Після об'єднання нова федерація зможе увійти до ширшого союзу країн, що знаходяться в басейні Чорного моря. Як бачимо, ці погляди перегукуються з Чорноморською доктриною Юрія Липи. Проте, на відміну від останнього, В. Іванис відносить етнічно українську Кубань до федеративного Кавказу. Це можна пояснити походженням, ідентичністю автора та кращим розумінням специфіки життя в регіоні.

Погляди В. Іваниса на історію та майбутнє кавказького регіону, висловлені в розвідці «До проблеми Кавказу», зумовлені походженням автора. Центральне місце в публікації займає Кубань, однак В. Іванис висвітлює її історію в загальному історичному контексті і підкреслює її належність до Північного Кавказу. Хоча розвідка й ґрунтується на широкому бібліографічному матеріалі, але має публіцистичний характер. Разом з тим, праця «До проблеми Кавказу» залишається одним з небагатьох узагальнень в українській історіографії, які висвітлюють історію Кавказу від найдавніших часів до другої половини ХХ ст., дає уявлення про економічний та культурний потенціал регіону і відбиває уявлення про геополітичні ідеї, які панували в середовищі української політичної еміграції.

Список використаних джерел та літератури:

1. Rohoziński J. Najpiękniejszy klejnot w Carskiej koronie. Gruzja pod panowaniem rosyjskim 1801-1917. Warszawa, 2018. 291 s.
2. Биковський Л. Василь Іванис Стежками життя. Спогади. *Український історик*. 1967. Ч. III-IV (15-16). С. 124-128.
3. Рец. на кн.: Іванис В. Стежками життя. Спогади. Т. 1-5. Буенос-Айрес, Новий Ульм, 1958-1962. Т. 1. 191 с; т. 2. 366 с; т. 3. 348 с; т. 4. 402 с; т. 5. 515 с.
4. Биковський Л. На кавказько-турецькому фронті. Вінніпег, 1968. 154 с.
5. Богуславський О. Іванис Василь. *Українське козацтво: мала енциклопедія*. Київ ; Запоріжжя, 2002. С. 178.
6. Бутков П. Материалы для новой истории Кавказа. Т.3. Санкт Петербург, 1869. 621 с.
7. Вачагаев М. Союз горцев Северного Кавказа и Горская республика. История несостоявшегося государства. Москва, 2018. 500 с.
8. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 1. Київ, 1913. 648 с.
9. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 2. Львів, 1905. 708 с.
10. Дэрлугьян Г. Горские князья, партвыдвиженцы и помидорщики: двести лет социальной эволюции адигейских элит. *Политическая концептология*. 2018. № 4. С. 99-132.
11. Задунайський В. Особливості діяльності лідерів Кубані під час революційних зрушень 1917-1920 – х рр. (на прикладі Василя Іваниса та Андрія Шкуро). URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=ipc_2016_1_6. (дата звернення: 25.09.2020).
12. Іванис В. Боротьба Кубані за незалежність. Мюнхен, 1968. 137 с.
13. Іванис В. До проблеми Кавказу. [Б. м.], 1960. 70 с.
14. Іванис В. Стежками життя. Спогади. Т. 1. Торонто, 1958. 191 с.
15. Іванис В. Стежками життя. Т. 2. Новий Ульм, 1959. 366 с.
16. Іванис В. Ще одна трагедія козаків. [Б. м.], 1961. 36 с.
17. Івасюк І. Кубань. Економічний нарис. Прага, 1925. 204 с.
18. Ковальчук О. Іванис Василь Миколайович. *Енциклопедія історії України*. Т. 3. Київ, 2005. С. 397.
19. Лапин В. История Кавказской войны. Пособие к лекционному курсу. Санкт Петербург, 2003. 82 с.
20. Лотоцький О. Сторінки минулого. Т. 2. Варшава, 1933. 486 с.
21. Польовий Р. Кубанська Україна. Київ, 2002. 303 с.
22. Сергійчук В. Північний Кавказ: українські аспекти заселення, розвитку господарства та національної свідомості. Київ, 2014. 294 с.
23. Сулятицький П. Нариси з історії революції на Кубані. Т. 1. Прага, 1926. 197 с.

24. Токаев Г. Усмирение Северного Кавказа. *Социалистический вестник*, 1951. С. 65-67.
25. Трахо Р. Черкесы. Мюнхен, 1956. 145 с.
26. Щербина Ф. А. История Кубанского казачьего войска. Т. 2. Екатеринодар, 1913. 848 с.

References

1. Rohozinski J. Najpiekniejszy klejnot w Carskiej koronie. Gruzja pod panowaniem rosyjskim 1801-1917. Warszawa, 2018. 291 s.
2. Bykovskiy L. Vasyl Ivanys Stezhkamy zhyttia. Spohady. Ukrainskyi istoryk. 1967. Ch. III-IV (15-16). S. 124-128.
3. Rets. na kn.: Ivanys V. Stezhkamy zhyttia. Spohady. T. 1-5. Buenos-Aires, Novyi Ulm, 1958-1962. T. 1. 191 s; t. 2. 366 s; t. 3. 348 s; t. 4. 402 s; t. 5. 515 s.
4. Bykovskiy L. Na kavkazko-turetskomu fronti. Vinnipeh, 1968. 154 s.
5. Bohuslavskiy O. Ivanys Vasyl. Ukrainske kozatstvo: mala entsyklopediia. Kyiv ; Zaporizhzhia, 2002. S. 178.
6. Butkov P. Materialy dlya novoy istorii Kavkaza. T.3. Sankt Peterburg, 1869. 621 s.
7. Vachagaev M. Soyuz gortsev Severnogo Kavkaza i Gorskaya respublika. Istoriya nesostoyavshegosya gosudarstva. Moskva, 2018. 500 s.
8. Hrushevskiy M. S. Istoriia Ukrainy-Rusy. T 1. Kyiv, 1913. 648 s.
9. Hrushevskiy M. S. Istoriia Ukrainy-Rusy. T 2. Lviv, 1905. 708 s.
10. Derlug'yan G. Gorskije knyaz'ya, partydvizhentsi i pomidorshchiki: dvesti let sotsial'noy evolyutsii adigeyskikh elit. Politicheskaya kontseptologiya. 2018. № 4. S. 99-132.
11. Zadunaiskiy V. Osoblyvosti diialnosti lideriv Kubani pid chas revoliutsiinykh zrushen 1917-1920 – kh rr. (na prykladi Vasyliya Ivanysa ta Andriia Shkuro). URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&S21P03=FILA=&S21STR=ipc_2016_1_6. (data zvernennia: 25.09.2020).
12. Ivanys V. Borotba Kubani za nezalezhnist. Miunkhen, 1968. 137 s.
13. Ivanys V. Do problemy Kavkazu. [B. m.], 1960. 70 s.
14. Ivanys V. Stezhkamy zhyttia. Spohady. T. 1. Toronto, 1958. 191 s.
15. Ivanys V. Stezhkamy zhyttia. T. 2. Novyi Ulm, 1959. S. 366 s.
16. Ivanys V. Shche odna trahediia kozakiv. [B. m.], 1961. 36 s.
17. Ivasiuk I. Kuban. Ekonomichnyi narys. Praha, 1925. 204 s.
18. Kovalchuk O. Ivanys Vasyl Mykolaiovych. Entsyklopediia istorii Ukrainy. T. 3. Kyiv, 2005. S. 397.
19. Lapin V. Istoriya Kavkazskoy voyny. Posobie k lektсионnomu kursu. Sankt Peterburg, 2003. 82 s.
20. Lototskyi O. Storinky mynuloho. T. 2. Varshava, 1933. 486 s.
21. Polovyi R. Kubanska Ukraina. Kyiv, 2002. 303 s.
22. Serhiichuk V. Pivnichnyi Kavkaz: ukrainski aspekty zaseleennia, rozvytku hospodartva ta natsionalnoi svidomosti. Kyiv, 2014. 294 s.
23. Suliatytskyi P. Narysy z istorii revoliutsii na Kubani. T. 1. Praha, 1926. 197 s.
24. Tokaev G. Usmirenje Severnogo Kavkaza. Sotsialisticheskiy vestnik, 1951. S. 65-67.
25. Trakho R. Черкесы. Myunkhen, 1956. 145 s.
26. Shcherbina F. A. Istoriya Kubanskogo kazach'ego voyska. T. 2. Ekaterinodar, 1913. 848 s.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Отримано: 12.11.2020 р.

Прорецензовано: 16.11.2020 р.

Прийнято до друку: 17.11.2020 р.

e-mail: p.slowinski@interia.pl

DOI: 10.25264/2409-6806-2020-30-85-91

Słowiński P. Polish women who dared to be first – particular examples. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2020. Вип. 30. С. 85–91.

УДК 94 (438): 305-055.2

*Przemysław Słowiński***POLISH WOMEN WHO DARED TO BE FIRST – PARTICULAR EXAMPLES**

The article presents Polish women living in the past centuries as well as those currently taking up challenges, whose goal was the implementation of tasks reserved only for men due to different legal, social, moral and other constraints. Through the presented examples of monarchs, scientists, prime ministers, etc., there are shown the cases of overcoming cultural barriers in the history of Poland to gender equality achieving.

Key words: history, women's rights, Poland.

*Премислав Словінський***ПОЛЬСЬКІ ЖІНКИ, ЯКІ НАСМІЛИЛИСЯ БУТИ ПЕРШИМИ –
ВИБРАНІ ПРИКЛАДИ**

У статті розглянуто становище польських жінок в минулому та на сучасному етапі крізь призму гендерних стереотипів та ролей. Акцентовано увагу на правових, соціальних, моральних та інших обмеженнях, що панували в польському суспільстві у визначенні жіночої сфери. На прикладі монархів, вчених, прем'єр-міністрів показано подолання культурних бар'єрів на шляху до утвердження гендерної рівності.

Ключові слова: історія, права жінок, Польща.

The first historically certified ruler, the first historian, the first province governor, the first poet ... Many examples could be mentioned, along with giving first names, surnames, and sobriquets. Indication of a few men who were the first to do something is not a special problem, while the same action and an attempt to mention women who first occupied certain positions, did something, performed “male” kind of work, are not so easy. While reviewing the history textbooks, the vast majority of the heroes appearing in them are males, although many times after more detailed research we can discover that they were very much supported by the females from their own surroundings or due to them they gained a position recorded in history. At the same time, we are all aware that the history of mankind is not about one but both sexes. So who were they when they lived, and what did they do? How did they serve their homeland? Did they accomplished their own dreams? What responsible, important and needed tasks did they perform? What problems did they face and how these pioneers were paving the way in pursuit of increased opportunities and opportunities in education, work, their self-realization, but also of other representatives of their own sex? Answering the mentioned questions posed by showing the fate of Polish women who have appeared on the pages of history as the first in various aspects of history and showing a great contribution to the development of humanity which the participation of women was is the purpose of this study.

When in 1370 Kazimierz Wielki died heirless, on the basis of previously concluded contracts, the throne of the Kingdom of Poland was taken over by his nephew – King of Hungary, Ludwik of the Anjou dynasty, whose successor was proclaimed his daughter **Jadwiga**. It was the first case in the history of Poland, when a woman became the heir to the throne. When, by the will of the magnates, she married Jogaylo – Władysław Jagiełło – Grand Duke of Lithuania, they became the rulers. It was the first, but not the last, situation in which two kings sat on the Polish throne. The next time it happened in 1530, when during the lifetime of Zygmunt Stary (Sigismund the Old) his ten-year-old son Zygmunt August was also acclaimed the king. For the third and last time, such a case took place after the male line of the ruling Jagiellon dynasty expired. In 1575 **Anna Jagiellonka** was acclaimed the Queen. The last representative of the Jagiellonian dynasty on the Polish throne was born on October 18, 1523, in Krakow. She was the daughter of Zygmunt I Stary and Bona Sforza. She spent the first 25 years of her life in Wawel. She was not really noticed by her relatives.

When they tried to marry her, either the indicated candidates showed no interest, or their dowry requests were too high, and the Danish Prince Magnus was a degenerate, and although the brother – King of Poland Zygmunt August – wanted his sister to get married, he did not decide to give Anna in marriage for such a candidate. The relations between the royal siblings did not go well, it was the reason why Anna left Krakow, from which she went away for Mazovia and then moved to Vilnius and Plock. Soon before the death of Zygmunt II August (1572) from France, an ineffective legation was sent with the proposal to deliver Anna to the husband, Prince Henri de Valois. He was the one who in 1574 became the king of Poland as Henryk Walezy and promised to marry a Polish princess as part of his obligations to take the throne. Anna was ready for that, but the king never did it. The rule of the first monarch elected in the free election lasted very briefly, because after learning about the embroilment of the throne of France, he fled to his homeland, where he became the King. After the dethronement of Henryk and the stormy subsequent elections, on December 13th, 1575, Anna was hailed in Warsaw as the king of Poland and the great Lithuanian princess. A few months later, according to the decision of the gentry, Stefan Batory became the husband of the monarch, and was proclaimed the Prince of Transylvania since 1571 and the King of Poland since 1576. Mutual relations between spouses did not do well in the private field as well as in the state. Stefan dismissed Anna from the state duties, which resulted in the royal opposition favoring her. After ten years of his rule, Stefan Batory died. Anna, despite her acquired rights, did not decide to take over power, but she became involved in the election of her nephew, Zygmunt III Waza, successfully crowned as the King of Poland with in 1587. The queen spent the last years of her life in Warsaw. Formally she remained the ruler until the day of her death on September 9, 1596, but in reality she renounced the resulting rights after joining the throne of Zygmunt III [1; 7; 9]. It seems that despite the fact that she was an energetic person with a strong (though not easy) character and striving to achieve her goals, she was simultaneously lonely throughout her life.

The regaining of independence by Poland in November 1918 brought freedom to the country and nation, but also the abolition of state separation and equality in the rights of women and men. In the election ordinance of the Polish parliament announced by the Provisional Head of State to the Polish parliament, all citizens without distinction of gender, social, ethnic origin, etc. received the same electoral rights [2]. Due to this, Polish women could participate in the electoral process equally with men. During the vote in the constitutional parliament in January 1919, eight women were elected: **Gabriela Balicka** (the Parliament People's and Peasant Union (Związek Sejmowy Ludowo-Narodowy)), **Maria Moczydłowska** (National People's Union (Narodowe Zjednoczenie Ludowe)), **Jadwiga Dziubińska** (Polish Peasant Party Liberation (Polskie Stronnictwo Ludowe Wyzwolenie)), **Irena Kosmowska** (Polish Peasant Party Liberation (Polskie Stronnictwo Ludowe Wyzwolenie)), **Zofia Moraczewska** (Polish Socialist Party (Polska Partia Socjalistyczna)), **Anna Anastazja Piasecka** (National Workers' Party, later PSL (Piast Narodowa Partia Robotnicza, później PSL Piast)), **Zofia Sokolnicka** (United People's Party, National Democracy (Zjednoczone Stronnictwo Ludowe, Narodowa Demokracja)), **Franciszka Wilczkowiakowa** (National Workers' Party (Narodowa Partia Robotnicza))¹. In 1922, the first elections to the Senate of the Republic of Poland in the first term (1922–1927) were held. In its benches three women upheld their positions: **Aleksandra Karnicka** (PSL Liberation (PSL Wyzwolenie)), **Helena Lewczanowska** (Ukrainian Club (Klub Ukraiński)), **Józefa Szebeko** (The People and National Union (Związek Ludowo-Narodowy)).

The first Polish women in the parliament of the independent Polish Republic represented various political groups, constituted a small group against all the deputies in the Constituent Parliament, but they were an important team in an extremely complicated process of achieving equal status with men, for which they fought in and out of Parliament. They were involved in the work of parliamentary commissions: Constitutional, Educational, Health and Social Protection, and also Labor Protection. Throughout the interwar period, several dozen women became Members of Parliament. Some of them worked in the Parliament for only one term, the others for two or more. Two of them first held deputies seats and then the seats in the Senate and the other two did so vice versa. Among them there were women from various nobility and workers' backgrounds. As far as possible, they have been able to study at home or at universities, also obtaining academic degrees [13, p. 123]. Often, in their biographies, we find references to significant social involvement in the defense of women's rights, educational activities, and assistance to Poles during World War I, etc. They often cooperated with magazines, where they published their own texts and were the authors of book publications.

¹ Gabriela Balicka-Iwanowska was also elected to the Parliament of the 1st, 2nd, 3rd term of office and Jadwiga Dziubińska, Irena Kosmowska became the Member of Parliament of the 1st and 2nd term of office.

Representation of women in the Polish Parliament between 1919–1939 [11, p. 16, 18]

Lp.	Term of Office of the Parliament	Number of Women	Percentage in the Total Number of MPs	Term of Office of the Senate	Number of Women	Percentage in the Total Number
1	Legislative Assembly (1919–1922)	8	1,80%			
2	Parliament of the 1st term of office (1922–1927)	9	2,02%	Senate of the 1st term of office (1922–1927)	3	2,70%
3	Parliament of the 2nd term of office (1928–1930)	8	1,80%	Senate of the 2nd term of office (1928–1930)	4	3,60%
4	Parliament of the 3rd term of office (1930–1935)	17	3,82%	Senate of the 3rd term of office (1930–1935)	4	3,60%
5	Parliament of the 4th term of office (1935–1938)	2	0,96%	Senate of the 4th term of office (1935–1938)	6	6,25%
6	Parliament of the 5th term of office (1938–1939)	1	0,48%	Senate of the 5th term of office (1938–1939)	4	3,60%

The data presented above indicate a modest level of participation of women in the Polish Parliament during the Second Republic of Poland. In the PRL (PRP – People’s Republic of Poland), the numerical and percentage participation of women in the Parliament was higher. Bearing in mind differences in the structure and size of both parliaments, reference should be made to percentage data. In the Parliament of the People’s Republic of Poland, the lowest level of women in the parliamentary term was recorded in the Parliament of the second term (1957–1961), it was 4.14% (19 people) and the highest in the Parliament of the eighth term (1980–1985) was 25% (115) [11, p. 20]. Nowadays, in the Parliament of Republic of Poland (8th term – 2015–2019), women constitute 27% (131) and the Senate (9th term – 2015–2019) 13% (13), which is the highest result in the history of the Chamber of Deputies, while in the Senate it was even twice as high after 1989, eg in the 5th term (2001–2005). The contemporary, relatively higher level of participation of women in the life of the Polish parliament results, among others, from the fact that now, when registering electoral lists, 35% of seats must be occupied by representatives of one sex. The law does not directly specify that this provision refers to women, but it is by nature that men constitute the majority on the lists, which can be indirectly interpreted as an assumption involving women at the indicated level [16].

Zofia Wasilkowska became the first minister in the history of Poland. She was born on December 9, 1910, in Kalisz. In 1932, she graduated from law studies at the University of Warsaw, where she continued her assistantship. After graduation she also completed apprenticeship at the Court of Appeal in Warsaw, then until 1939 she was a referendary at the General Prosecutor’s Office. After the Warsaw Uprising, she wound up in the Ravensbruck concentration camp after being released in 1945 and returned to work at the General Prosecutor’s Office. Then she was appointed as a deputy director of the Training Department of the Ministry of Justice. Twice (during 1948–1955 and 1958–1981) she was a judge of the Supreme Court and during 1952–1961 she was also a member of the Parliament of the Polish People’s Republic. In April 1956, she was appointed Minister of Justice in the Cabinet headed by Józef Cyrankiewicz (1954–1957). This function lasted less than a year until February 1957.

Before the Second World War, she approved her sympathy to the socialists, after the war was a member of the Independent Socialist Youth Union, joined the Polish Socialist Party, and from 1948 she was a member of the Polish United Workers’ Party in which she held high positions. She was also active in other organizations licensed by the party of power. However, in the 1970s, she stood on the side of the opposition. At the beginning of the next decade, she joined NSZZ Solidarność. She was one of the founders of the Helsinki Foundation for Human Rights. She participated in the work of the Round Table as the opposition delegate. She died on December 1, 1996, in Warsaw [31, p. 147-148; 11, p. 22-23].

Until 1989, three more women were the heads of ministries in successive governments of the People’s Republic of Poland. **Maria Milczarek** was appointed a minister three times. During 1976–1980 she headed the Ministry of Administration, Land Management and Environmental Protection (the government of Piotr Jaroszewicz) in 1980 and 1980–1981 the Ministry of Labor, Wages and Social Affairs (the governments of Edward Babiuch and Józef Pinkowski) [19, p. 1]. In 1985–1988, **Joanna Michalowska-Gumowska** became the Minister of Education (the government of Zbigniew Messner) and during 1988–1989 **Izabela Planeta-Malecka** was the Minister of Health and Social Welfare (Mieczysław Rakowski’s government). In

the office of Tadeusz Mazowiecki (1989–1991), **Izabella Cywińska** was the Head of the Ministry of Culture and Art [11, p. 54].

The first half of the 1990s also brought the nomination of Hanna Suchocka, the first woman to the post of Prime Minister of the Republic of Poland. The future prime minister was born on April 3, 1946, in Pleszew. In 1968 she graduated from university and in 1975 she received a Doctoral Degree in the field of constitutional law at the Faculty of Law and Administration of the University of Adam Mickiewicz in Poznań. After graduation, she completed solicitor training, and also undertook research work, both at the home university as well as at the Polish Academy of Sciences, the National School of Public Administration, the Catholic University of Lublin, and the Pontifical Academy of Social Sciences. In 2015 she received her Habilitation Doctor's Degree. In addition to her scientific activity, she began political activity as a deputy to the Parliament of the People's Republic of the 8th term [30, p. 68-69]. She also held the parliamentary mandate in 1989–2011 [20; 21; 22; 23; 24]. In 1981, she started her activity in NSZZ "Solidarność". On July 10, 1992, she took office as the President of the Council of Ministers². She ruled the Cabinet for just over ten months. Then in 1997 during the governance of Jerzy Buzek she took the position of Minister of Justice and Prosecutor General. In June 2000, due to the disintegration of the government coalition, she resigned. In the following year, she was appointed the Ambassador of the Republic of Poland to the Holy See and in 2002 also to the Sovereign Military Order of Malta. In these positions she represented Poland until 2013. For 25 years (1991–2016) she was a member of the European Commission for Democracy through Law (Venice Commission), in which she was entrusted with the dignity of the First Vice-President. In 2016, she was elected an Honorary President of the Commission.

Another woman on the post of the Prime Minister was **Ewa Kopacz**, who was also the first woman in Poland to act as the Speaker of the Parliament. The last woman to be the Prime Minister of the Polish government so far was **Beata Szydło**.

Women had to fight for the possibility to receive higher positions under the general system, sometimes using even imprecise rules or using artifices. On the Polish territory, the possibility of secondary and higher education was granted to women at the turn of the 19th and 20th centuries. Previously, they had to use home education or (if the family's financial resources allowed it) as part of the female finishing schools, but their curriculums were far from those for which male students were educated. With the time flow, there appeared female faculty schools, professional courses, female teacher seminars, high schools that finish in high school diploma [28, p. 12-13]. In Krakow, the right to conduct school-leaving exams was granted only in 1907. Previously, they were held in male schools. It was not easy to get the right to university education. As the first in the Polish lands, the inhabitants of Galicia won them. At the end of the 19th century, using the then applicable law, women began to aspire to take education as free listeners and visiting students. Activities in this area were undertaken, among others by Kazimiera Bujwidowa, who initiated the action of writing applications as a result of which the first candidates for the Krakow University were accepted, though not all faculties [14, pp. 294-297; 6, pp. 100-104]. In 1894, three candidates were admitted to the Faculty of Medicine for Master's Degree in Pharmacy, which was confirmed by certificates of pharmacy assistants, namely **Jadwiga Sikorska**, **Stanisława Dowgiallo** and **Janina Kosmowska**. Three pioneers could attend classes with the consent of the teachers, they were also allowed to take exams, but without the right to obtain a diploma [10, p. 62]. The Law Department of this university made it possible to study for women only in 1918. The first woman to graduate and defend her PhD at the Jagiellonian University was **Stefania Tatarówna**. It happened at the Faculty of Philosophy on September 11, 1906 (At the University of Padua Elena Lucrezia Cornaro Piscopia, as the first woman, received a PhD in 1678) [33]. At the Faculty of Medicine, the first woman with a doctorate was **Helena Donhaiser-Sikorska** (1873–1945), who was also the first to pass school-leaving studies [4]. Soon after the University of Krakow, the University of Lviv began to admit women who not only graduated but also obtained Doctoral degrees. Until 1918, there were 55 women there. The first postdoctoral proceedings of the woman were completed at the Jagiellonian University in 1920, the Degree was awarded to **Helena Gajewska** [12, p. 110-111; 26, p. 266; 5; 8; 27, pp. 167-188].

The successes of women in the field of science did not always equate their status with men. Due to the gender of **Anna Tomaszewicz-Dobrska**, the first Pole who obtained her Doctor's Diploma, despite her

² The government of Hanna Suchocka was coalitioned and formed by seven parties: the Democratic Union, the Liberal Democratic Congress, the Christian National Union, the Polish Economic Program, the Christian-Democratic Party, the Christian Democrat Party and the Polish People's Party – People's Agreement.

PhD, she was refused nostrification of her diploma received in Switzerland. Marie Skłodowska-Curie was refused admission to the French Academy of Sciences, despite the fact that she was already a recognized scientist and a Nobel Prize winner.

Halina Konopacka (properly Leonarda Kazimiera Konopacka-Matuszewska-Szczerbińska) was born on February 26, 1900, in Rawa Mazowiecka. She was going to sport almost accidentally. Her friend had to persuade her to take up athletics training. It quickly turned out that she has all the predispositions in this field. She practiced running, shot put, javelin and discus, high jump. She beat Polish record 56 times. She won numerous titles of Polish champion: shot put (1924–1928), shot with both hands (1927, 1928), disc throw (1924, 1925, 1926, 1927, 1928, 1930, 1931), discus throw with both hands (1927, 1928), javelin throw (1926, 1930); relay races 4 x 100 m (1928) and 4 x 200 m (1927, 1931). She was the record holder of the world in three disciplines: discus throw (1926, 1927, 1928), discus throw with both hands, shot put. At the Olympic Games in Amsterdam in 1928, as the first Pole, she won the Olympic gold medal in discus throw. She died on January 28, 1989, in Daytona Beach [29, pp. 43-53].

Wanda Rutkiewicz was born on February 4, 1943, in Płungiany (now Lithuania). In 1967, with Halina Krüger-Syrokomska, as the first women passed the eastern wall of Aiguille du Grépon. In the following year, in the same duo, they were also the first women and the seventh in general; who did this passed the eastern pillar of Trollryggen in Norway. In 1976 she reached the top (together with Alison Chadwick-Onyszkiewicz, Janusz Onyszkiewicz and Krzysztof Zdzitowiecki) of Gaszerbrum III establishing the entry height record with the participation of women. On October 16, 1978, she was the first Pole and the third woman ever to reach the top of the Mount Everest. In 1978, together with Anna Czerwińska, Irena Kęsa and Krystyna Palmowska, they made the first crossing of the Matterhorn's northern wall in the winter in a women's group. On July 15, 1985, along with Krystyna Palmowska and Anna Czerwińska, she made the first entry exclusively for women on Nanga Parbat, the wall of Diamir. On June 23, 1986, as the first Pole and the first woman, she reached the top of K2. In 1987, together with Ryszard Warecki, they reached the top of the Shishapangma as the first Poles. Unfortunately, on May 13, 1992, during the summit attack on Kangchenjunga, she died; her body was not found [17, p. 110-111].

Nowadays, more Polish women are the first to win laurels in various sports. **Krystyna Guzik (Pałka)** was the first Pole (2013) who won the silver medal in the run for the biathlon world championship in the New Town in Moravia [34]. The first Pole to reach the South Pole was **Małgorzata Wojtaczka**. She managed to do it in 2017 after a lonely walk through Antarctica lasting 69 days during which she traveled a distance of 1,300 km [32]. Marta Otto was the first to overcome the distance of the double Ironman. The competition took place on August 26, 2018 in Lithuania. The runners had to travel 452 km, of which 7.6 km sailing, 360 km riding a bicycle and 84.4 km running. The Polish women took 27 hours 16 minutes and secured the victory. An additional difficulty was the fact that the participants did not have time to sleep [18]. Natalia Maliszewska was the first Polish woman who won in the World Cup short track competition on a distance of 500 meters, and was also the first Polish speed skater who, without division into a short track and long won twice in World Cup competitions. In the semi-finals of the 500-meter competition in Calgary in 2018, she established the best female track in the history of one lap track – 8.36 s. In 2019 she won the title of European Champion at a distance of 500 m and in February she triumphed in the overall standings of the World Cup 500 meters in the season 2018/2019 [3; 14; 25].

Undoubtedly, the position of women in the history of mankind, not only in Poland, was much weaker than men. Similarly, women have been appearing for centuries, who in their conduct have testified that putting men ahead of them or above them is a mistaken assumption, because they can be just as perfect as they are. Unfortunately, even the noble Church Fathers have repeatedly proclaimed the thesis that today is being read with disbelief, such as the statements of, among others, St. Augustine (354–430) about the inferiority of a woman and the natural order of things according to which she was to serve a man or a saint. Thomas Aquinas (1225–1275) assessed the value of a woman through reproductive abilities and the possibility of using it for housework. As we know, the Church shaped the foundations of Europe in the Middle Ages, hence, with such an approach of the representatives of this institution, one could not expect rapid changes in this aspect. That's why women had to fight for their rights and they did it in many ways. **Enthusiasts**, a feminist group operating in the first half of the nineteenth century, postulated the independence of women through access to education and economic autonomy. They promoted their ideas through journalistic, educational and political activities. They pointed out that the emancipation of women is the same as the emancipation of the nation. On the other hand, the **Association of United Landladies** created at the beginning of the

twentieth century set the socio-political activation of women connected with the village regardless of the social layer to which they belonged while maintaining the traditional role of women based on the doctrine of the Catholic Church. Many women independently and without organizational affiliation through their works showed the world that sex is not a burden in acquiring education, having talent or using skills to practice in a diverse range of professions. The aforementioned **Maria Skłodowska-Curie**, not only many times she enrolled in science and beyond as the first one, but above all she was a great scientist who contributed to the development of science. **Eliza Orzeszkowa**, one of the most outstanding Polish writers, not only created magnificent literary works, but she was also involved in helping the uprisings during the independence struggle in 1863–1864, she agitated, among others, through journalistic texts, lectures and actions for women's rights. **Maria Dulębianka** dared to take part in 1908 in the elections to the Parliament of Galicia. **Paulina Kuczalska-Reinschmit**, founded the Polish Women's Alliance and was the editor-in-chief of the magazine "Ster", which played the role of a platform for the exchange of information between emancipants from all partitions. However, when writing about the first, one cannot forget about those who were second and subsequent women who, through their achievements, contributed to groundbreaking discoveries, for which they were rewarded, among others, to the Nobel Prize, but also for those which were not rewarded for various reasons.

One of the impulses to write the above article was a film entitled 'Albert Nobs' telling about the tragic story of the title character who, wanting to realize her dreams, took a job in disguise of a man so that she could get a better salary, unfortunately the fate was not good for her and she never did it. It should be remembered that many women were not easy. In the 19th and even at the beginning of the 20th century, statements were made that indicated that women are less able than men, unsuitable for many jobs due to their gender, etc., and that they should deal with home and children rather than think about unnecessary things, such as their own education.

Among the first Polish women, whose profiles were approximated, there were queens, aristocrats, parliamentarians, teachers, students, and scientists. Naturally, the author realizes that he mentioned only a few examples of the first Polish pioneers. Apart from the first Pole who became general **Maria Wittek**, also the first Polish pilot of MiG-29 fighter jet – **Katarzyna Tomiak-Siemieniewicz**; the first Pole in Hollywood – **Pola Negri**; the first and only Pole who was chosen Miss of the World – **Aneta Kręglicka**; the first Pole who was conceived by in vitro – **Agnieszka Ziółkowska**; the first Polish woman who reached the finals of the grand slam tournament in the single – **Jadwiga Jędrzejowska**; the first person from Poland who received the World Summit Youth Award – **Aleksandra Zemke**; the first Polish woman in the Council of the World Aviation Organization – **Małgorzata Polkowska**, and many others.

Each of the characters mentioned in this study has been recorded in history; some of them were depicted in historical studies and films. Others are mentioned by gossip websites, still about some information is difficult to find, so it seems purposeful to remind about them of their profiles and achievements that this article is useful for, but also by the book being written on the subject.

References

1. Bogucka M. *Anna Jagiellonka*. Wrocław, 1994. 178 s., 24 s. tabl.: il., fot., portr.
2. Dekret o ordynacji wyborczej do Sejmu Ustawodawczego. *Dziennik Ustaw*, 1918. No 18. Poz. 46.
3. Deryło M. Natalia Maliszewska regulaminu nie czyta, ale jest najszybsza na świecie. URL: <http://wyborcza.pl/7,154903,24446500,natalia-maliszewska-regulaminu-nie-czyta-ale-jest-najszybsza.html> (Last accessed: 15.03.2019).
4. Furgał E. Te, które wskazały drogę. URL: <http://www.przestrzenkobiet.pl/pl/home/> (Last accessed: 13.03.2019).
5. Fuszara M. Kobiety wobec uniwersyteckiej edukacji. Wypisy z historii i kilka uwag na temat współczesności. *Unigender*. 2006. № 1 (2). S. 3–14.
6. Garlicka K. Kazimiera Bujwidowa (1867–1932). *Rozprawy z dziejów oświaty*. 1992. b. 35. S. 100–104.
7. Grzybowski S. *Dzieje Polski i Litwy (1506–1648). History of Poland and Lithuania (1506–1648)*. Kraków, 2000. URL: <http://www.naukaonline.pl/teksty/item/4166-te-ktore-wskazaly-droge> (Last accessed: 3.03.2019).
8. Hulewicz J. Sprawa wyższego wykształcenia kobiet w Polsce w wieku XIX. Kraków, 1939. 274 s.
9. Janicki K. Damy złotego wieku. Warszawa, 2014. 492 s.
10. Kapsa J., Jej opowieści. Rzecz o równouprawnieniu kobiet, Częstochowa 2018. 295 s.
11. Kobiety w polskim życiu politycznym. Informator / ed. E. Furgał, N. Sarata. Kraków, 2009. 61 s.
12. Kolbuszewska J. Kobiety w nauce — akademicki awans polskich historyczek wczoraj i dziś. *Sensus Historiae*. 2015. Vol. XIX. No 2. S. 109–121.
13. Kondracka M. Obywatelki i panie domu – życiowe role pierwszych polskich parlamentarzystek. *Metamorfozy społeczne. T. 7: Procesy socjalizacji w Drugiej Rzeczypospolitej 1914–1939*. Warszawa, 2013. S. 123–138.

14. Kowalczyk E. Chce być szybka i będzie dobrze. Maliszewska zwieńczy sezon występem w mistrzostwach Polski. URL: <https://www.przegladsportowy.pl/sporty-zimowe/lyzwarzstwo/natalia-maliszewska-chce-zwienczyzyc-sezon-wystepem-w-mistrzostwach-polski/jjtjnrq> (Last accessed: 15.03.2019).
15. Król S. *101 kobiet polskich : ślad w historii*. Warszawa, 1988. 542 s.
16. Kubik A. W Sejmie i Senacie najwięcej kobiet od lat. Kwota działa, ale stanowczo za wolno. URL: <http://wyborcza.pl/1,75389,19123484,w-sejmie-i-senacie-najwiecej-kobiet-od-lat-kwota-dziala-ale.html> (Last accessed: 13.02.2019).
17. Kurczab J. *Leksykon polskiego himalaizmu*. Warszawa, 2008. 156 s.
18. Kwiatkowska A. Marta Otto jako pierwsza Polka w historii pokonała podwójnego Ironmana! URL: <http://polskabioga.sport.pl/polskabioga/7,139687,23835910,marta-otto-jako-pierwsza-polka-w-historii-pokonala-double-ironman.html> (Last accessed: 19.01.2019).
19. Maria Milczarek mianowana ministrem gospodarki terenowej. *Życie Żyrardowa*. 1976. No. 50. S.10.
20. *Monitor Polski*. 1980. No 9. Poz. 37.
21. *Monitor Polski*. 1989. No 21. Item 149.
22. *Monitor Polski*. 1991. No 41. Item. 288.
23. *Monitor Polski*. 1993. No 50. Item. 470.
24. *Monitor Polski*. 1997. No 64. Item. 620.
25. Piekarski T. Mazurek, kółko i nauka – Natalia Maliszewska po sezonie. URL: <http://bialystok.wyborcza.pl/bialystok/7,35241,24564358,mazurek-kolko-i-nauka-natalia-maliszewska-po-sezonie.html> (Last accessed: 20.03.2019).
26. Sikora K. Pierwsze kobiety na Uniwersytecie Jagiellońskim. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Politologica*. 2007. No 3. S. 248–268.
27. Słowiński P. Wychowanie dzieci w świetle publikacji dziewiętnastowiecznej prasy poznańskiej. *Górny Śląsk i Wielkopolska w XIX i pierwszej połowie XX wieku. Wybrane aspekty z dziejów polityki i edukacji* / ed. by J. Durka. Poznań, 2012. S. 167–188.
28. Słowiński P. Wychowanie, edukacja kobiet i praca kobiet w dyskursie prasowym na ziemiach polskich w XIX w. *Aksjomaty i dylematy w życiu i twórczości Elizy Orzeszkowej* / ed. by E. Skorupska-Raczyńska, J. Rutkowska. Gorzów Wielkopolski, 2017. S. 9–26.
29. Stokołosa M., Wójcik A. *Sportowcy dla Niepodległej*. Kraków, 2018. 200 s.
30. *Stronnictwo Demokratyczne w Polsce Ludowej* / oprac. B. Koziej-Żukowa. T. 6. Warszawa, 1987. 334 s.
31. Stypułkowska M. Trudna droga kobiet do wykonywania zawodów prawniczych. Zofia Gawrońska-Wasilkowska. *Palestra*. 1994. Nr 38/9-10 (441-442). S. 139–149.
32. Szczepański D. *69 dni na Antarktydzie, 23-godzinna wyczerpująca końcówka. Pierwsza rozmowa z Wojtaczka po zdobyciu bieguna południowego*. URL: <http://wyborcza.pl/7,154903,21294590,malgorzata-wojtaczka-po-zdobyciu-bieguna-poludniowego-trudno.html> (Last accessed: 22.02.2019).
33. Wenecka patrycjuszka, która zadziwiła świat. Mistrzyni matematyki, lingwistka i filozofka. URL: <https://tygodnik.tvp.pl/29457310/wenecka-patrycjuszka-ktora-zadziwila-swiat-mistrzyni-matematyki-lingwistka-i-filozofka> (Last accessed: 2.02.2019).
34. Wojczyński J. *Polka zmieniła nazwisko i już ma medal*. URL: https://www.onet.pl/?utm_source=www.przegladsportowy.pl_viasg_przegladsportowy&utm_medium=referral&utm_campaign=leo_automatic&srcc=ucs&pid=8088e131-59ed-5381-b198-4e086d087b5c&sid=4390aa51-c69b-410e-bc0a-a3c3c7c23e1d&utm_v=2 (Last accessed: 12.03.2019).

Отримано: 12.09.2020 р.

Прорецензовано: 06.10.2020 р.

Прийнято до друку: 21.10.2020 р.

e-mail: andrii.smyrnov@oa.edu.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2020-30-92-97

Смирнов А. Становлення Краківсько-Лемківської православної єпархії в період Другої світової війни. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2020. Вип. 30. С. 92–97.

УДК: 94 (477) «1939–1945»: 281.96

Андрій Смирнов

СТАНОВЛЕННЯ КРАКІВСЬКО-ЛЕМКІВСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЄПАРХІЇ В ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Стаття присвячена історії Краківсько-Лемківської єпархії Православної Церкви в Генерал-губернаторстві, яку очолював митрополит Діонісій Валединський. Новостворена єпархія, що після розширення налічувала близько 40 парафій, мала обмежені можливості для розвитку національно-церковного руху з огляду на протидію греко-католицького лобі в німецьких відомствах, брак національно свідомих клириків і труднощі воєнного часу. Саме тому архієпископу Палладію Видибіди-Руденку, який постійно мешкав у Варишаві й служив у митрополічному соборі, не вдалося досягти відчутних успіхів в українізації православ'я на Лемківщині.

Ключові слова: Православна Церква, Генерал-губернаторство, Палладій Видибіда-Руденко, єпархія, єпископ.

Andrii Smyrnov

THE ESTABLISHMENT OF THE CRACOW-LEMKO REGION ORTHODOX EPARCHY DURING THE SECOND WORLD WAR

The article deals with the history of the Orthodox Church in German-occupied Poland (Generalgouvernement), which remained autocephalous and continued to be headed by Metropolitan Dionisii Valedynskyi. In February 1941 Palladii Vydybida-Rudenko was ordained in Warsaw as archbishop of Cracow and the Lemko region. He swore to work solely for the benefit of the Ukrainian Church and the Ukrainian people; complete obedience to Archbishop Ilarion Ohienko; and to vote during synods exactly like Ilarion, never against. After the German invasion of the USSR and the attachment of Galicia to the GG, Palladii was subsequently also named bishop of Lviv, and was elected chancellor of the Orthodox Church in the Generalgouvernement.

Newly created Cracow-Lemko region eparchy numbered approximately 40 parishes. Archbishop Palladii transferred perceived Russophile priests from the region to Warsaw and replaced them with younger, Ukrainian clerics. The Ukrainian accent or language were used during church services; what constituted a 'legal basis' for nationalization. However, the eparchy has limited opportunities for the development of the Ukrainian national and church movement due to the opposition of the Greek Catholic lobby in German administration, lack of patriotic priests and war time difficulties. That is why Archbishop Palladii, which constantly living in Warsaw and served in Metropolitan cathedral, met with little success in the Ukrainization of Orthodoxy in Lemko region.

In 1942 the synod of bishops adopted certain internal statutes that were later acknowledged by the German authorities as well. The statutes spoke very clearly about the prevailing Ukrainian spirit in the Church. The further growth of the Orthodox Church in the Generalgouvernement was, however, impeded with the withdrawal of the Germans and subsequent chaotic developments. Both Archbishop Ohienko and Archbishop Vydybida-Rudenko sought refuge in the West.

Key words: the Orthodox Church, Generalgouvernement, Palladii Vydybida-Rudenko, eparchy, bishop.

Однією з нагальних проблем українського національно-церковного руху в Генерал-губернаторстві була висвята архиєреїв-українців. З огляду на проросійську позицію архієпископа Берлінського й Германського Російської Православної Церкви за кордоном (РПЦЗ) Серафима Ляде (1883–1950) цей амбітний план можна було б реалізувати тільки за допомогою митрополита Варшавського Діонісія Валединського, який продовжував уважати себе законним предстоятелем. Звільнений з-під домашнього арешту він прагнув відновити адміністративну владу й повернутися до архипастирського служіння. Завдяки активності Українського центрального комітету (УЦК) 19 квітня 1940 р.

генерал-губернатор Ганс Франк висловив згоду на обрання трьох єпископів-українців. На знак протесту владики Серафим 29 квітня звернувся до Міністерства церковних справ та генерал-губернатора з проханням передати управління Церквою митрополиту Діонісію або іншому архиєрею. Відправивши листа, ієрарх залишив у Варшаві вікарного єпископа Василя Павловського й поїхав до Відня освячувати нову церкву. Несподіваний демарш владики викликав занепокоєння в німецьких чиновників і змусив їх шукати з ним порозуміння. 15 травня в Берліні відбулася нарада за участі Г. Вільдена, за результатами якої архиєпископ Серафим погодився й надалі керувати Варшавської єпархії, «аж до закінчення реорганізації Православної Церкви на зайнятих польських територіях». Після досягнення домовленості учасників переговорів прийняв міністр Ганс Керрл, який висловив своє задоволення і побажав подальших успіхів [5, с. 105-107]. З огляду на це від ідеї про висвяту нових єпископів довелося тимчасово відмовитися, внаслідок чого затверджений церковний статут не містив згадки про них.

Улітку 1940 р. під тиском української православної громадськості відділ церковних справ в уряді Генерал-губернаторства вирішив реанімувати план створення нової ієрархії, і конфлікт між різними німецькими відомствами спалахнув із новою силою. У цей час Іван Огієнко очолив у Варшаві Українську церковну раду, яка виступала за організацію української автокефальної Церкви й домагалася усунення архиєпископа Серафима та повернення митрополита Діонісія. У червні 1940 р. Івана Івановича обрали головою церковної ради при УЦК у Кракові [2, с. 302-305, 308].

В обмін на висвяту єпископів-українців УЦК, який користувався підтримкою німецької окупаційної адміністрації, погоджувався сприяти поверненню владики Діонісія до управління Церквою. У червні 1940 р. Холмська церковна рада на чолі з о. І. Левчуком обрала І. Огієнка кандидатом на єпископа Холмського. Зазначимо, що ще 1932 р. йому пропонували висвятитися на єпископа Луцького, але тоді він на це не погодився, оскільки був одружений. Пізніше інженер Афанасій Нестеренко передавав таку розмову з І. Огієнком: «Але тепер, з огляду на те, що серед духовництва Ген[ерального] Губ[ернаторства], крім архимандрита Палладія (Видибіди), ми не маємо відповідних кандидатів на становище українських єпископів, а справа Української Церкви набирає поважного характеру, тому, оскільки українське громадянство буде на цьому конче настоювати, він буде змушений згодитись, щоб надати Українській Православній Церкві належний керунок і відбудувати її не тільки формою, але й змістом українською» [3]. Лише по смерті дружини Домініки, яка упокоїлася ще 19 травня 1937 р., після певних роздумів він прийняв пропозицію Церковної ради стати кандидатом у єпископи й очолити найбільшу в Генерал-губернаторстві Холмсько-Підляську православну єпархії, 95 % якої становили українці.

Як писав голова УЦК В. Кубійович, знайти гідних кандидатів на єпископство було дуже важко, оскільки це мали бути неодружені священники з вищою богословською освітою та патріотичними переконаннями. Німецькі чиновники пропонували архиєпископу Серафиму взяти участь у хіротоніях українських єпископів, але той відмовився, оскільки РПЦЗ не визнавала польської автокефалії і заборонила йому долучатися до створення нової ієрархії. З огляду на це його відставка стала неминучою [5, с. 112-113].

«Архиєп[ископа] Серафима прислало до ГГ Міністерство церковних справ у Берліні без запиту ген[ерал]-губернатора Франка, – згадував В. Кубійович. – Не важко було йому вияснити, що це втручання в його компетенції, та що на території “його держави” повинна існувати незалежна автокефальна Православна Церква, ...що мала свої глибокі вікові традиції і могла бути політичним інструментом у німецьких руках...» [2, с. 310]. На думку Яна Шилінга, Г. Франк вирішив повернути керівництво Церквою митрополиту Діонісію, оскільки вважав його опортуністом, котрий не буде створювати німецькій владі жодних проблем. Його особа мала бути також «підтвердженням легальності й тягlosti автокефальної Православної Церкви в ГГ» [10, с. 86]. М. Шкаровський схильний вважати, що Г. Франк розраховував використати владику Діонісія у своїх планах управління захопленими в майбутньому радянськими територіями, пропонуючи йому очолити Російську Православну Церкву [5, с. 114]. Водночас, як зауважив І. Власовський, церковна перемога українців була пов'язана з бажанням гітлерівців послабити вплив поляків і посилити пронимецькі настрої серед українського населення [1, с. 182].

23 вересня 1940 р. у Кракові перед від'їздом на Вавельський замок владику Діонісій підписав проукраїнську декларацію, в якій, зокрема, запевняв: «Моя діяльність як митрополита Православної Церкви в Генерал-губернаторстві (моє оточення, мої слугачі, мої урядники, мова урядування) буде

українська, а моя діяльність, як єпископа Варшавсько-Радомського, буде українсько-російська» [11]. Відтак генерал-губернатор Г. Франк прийняв його в супроводі І. Огієнка, о. М. Малюжинського та представників УЦК на чолі з В. Кубійовичем. Присутнім було оголошено про відновлення канонічної влади митрополита Діонісія в Генерал-губернаторстві.

30 вересня 1940 р. Собор єпископів Православної Церкви в Генерал-губернаторстві за участі митрополита Діонісія і єпископа Тимофія ухвалив розділити Варшавську Митрополію на три єпархії: Варшавську, Холмсько-Підляську й Краківсько-Лемківську. Холмсько-Підляська єпархія через її церковно-історичне значення була піднесена до ступеня архієпископії, а її єпархіальний архиєрей отримував титул архієпископа Холмського й Підляського [4].

20 жовтня 1940 р. у Різдво-Богородичному соборі на Данилової горі в Холмі І. Огієнко прийняв єпископську хіротонію. Його висвячували митрополит Варшавський Діонісій, архієпископ Празький Саватій та єпископ Люблінський Тимофій. Під час великого входу владики Діонісія проголосив Іларіона архієпископом Холмським і Підляським.

Другим українцем, якого планували висвятити на Краківську кафедру, був архимандрит Палладій Видибіда-Руденко. Він походив із Поділля, працював заступником міністра фінансів Української Народної Республіки, душпастирював на Волині, був членом Варшавської духовної консисторії. Оскільки його хіротонія затягнулася, то на початку грудня 1940 р. о. М. Малюжинський та В. Кубійович змушені були зустрічатися з Г. Вільденом і з'ясовувати причини затримки. Останній заявив, що резиденція Краківського єпископа не може бути в Кракові, щоб не складалося враження, що німці підтримують поширення православ'я на Лемківщині. Під час розмови з референтом українських справ Альфредом Бізанцем о. М. Малюжинський дізнався, «що задержка з хіротонією архимандрита Палладія наступила через наших “добрих людей”, які не шкодують паперу на доноси проти особи архимандрита Палладія» [17]. Виявлений нами в архіві Інституту національної пам'яті Польщі довірчий лист архієпископа Іларіона до нього від 4 грудня 1940 р. віддзеркалює вельми напружені відносини між ними. Ієрарх, між іншим, відкидав будь-які претензії у свій бік і пояснював затримку тим, що П. Видибіду-Руденка звинувачували в причетності до «розстрілу більшовиками щось десяткох служачих Українбанку в Вінниці, а це ж канонічна перешкода до хіротонії» [7, к. 72]. З огляду на це 11 грудня Українська церковна рада у Варшаві змушена була звертатися до В. Кубійовича з проханням сприяти якнайшвидшому рукоположенню архимандрита Палладія, щоб не допустити поділу Митрополії на три сфери впливу: «українську, білоруську і московську з трьома окремими єпископами» [17]. Саме тоді розглядалася також кандидатура настоятеля української парафії в Парижі о. Іларіона Брендзана, який перебував у скрутному матеріальному становищі й постійно звертався за допомогою до митрополита Діонісія. Останній просив уряд Г. Франка дозволити цьому священнику приїхати до Варшави й повідомити про стан української православної еміграції. «Однак цей в'їзд йому заборонили, оскільки протоієрей нібито насправді клопотав про те, щоб стати єпископом в Генерал-губернаторстві, й до того ж був пропольськи налаштований», – зазначав М. Шкаровський [5, с. 116; 6, к. 360; 13].

Важливою передумовою архиєрейської хіротонії архимандрита Палладія стало підписання ним 16 січня 1941 р. в Холмі «Урочистого приречення» в присутності владики Іларіона, В. Кубійовича та уенерівця Михайла Садовського. Він узяв на себе такі зобов'язання: «1. Працювати, не шкодуючи своїх сил і становища, тільки на користь Української Православної Церкви та українського народу. 2. Врочисто зобов'язуюсь у всьому, що стосується §1, завжди шанувати свого старшого сослужителя архієпископа Іларіона Огієнка й працювати за його порадами. 3. Врочисто зобов'язуюсь в Соборі єпископів св[ятої] Автокефальної Церкви в Генерал-губернаторстві, чи на іншій території, завжди голосувати однаково з архієпископом Іларіоном і проти нього ніколи не виступати й не голосувати» [17; 19, с. 61]. Останній обіцяв спільно з ним «обмірковувати» ці питання, щоб «приходити до однієї думки». Необхідність підписання такої присяги може свідчити, з одного боку, про певну недовіру українських кіл до о. Палладія, а з іншого – про їх бажання забезпечити перевагу владики Іларіона в Соборі єпископів.

Зрештою наречення та хіротонія о. Палладія в єпископа Краківського й Лемківського відбулися 8 і 9 лютого 1941 р. у варшавському соборі св. Марії Магдалини за участю владик Діонісія, Іларіона й Тимофія. Нововисвячений ієрарх склав декларацію вірності губернатору Людвігу Фішеру, який у своїй промові наголосив: «Німецькі органи влади надаватимуть Вам у Вашій роботі захист і підтримку, наскільки це необхідно. У той час як колишній польський уряд пригнічував меншини, з яких,

по суті, складалася Православна Церква, і не дозволяв їм самостійно організувати їх релігійне життя, німецькі відомства Генерал-губернаторства розглядають в якості свого завдання сприяння вільному розвитку релігійного життя меншин» [цит. за: 5, с. 119]. П. Видибіда-Руденко відразу отримав титул архієпископа, що стало несподіванкою для холмського архієпископа. 17 березня владика Палладій зустрівся з губернатором Краківського дистрикту Отто Вехтером, котрий подарував йому дорогоцінну панагію.

Після приєднання Галичини до Генерал-губернаторства територія Краківсько-Галицької єпархії розширилася, а титул правлячого архиєрея був замінений на «архієпископ Краківсько-Лемківський і Львівський» [18]. Владика Палладій постійно мешкав у Варшаві, де також перебувала консисторія, а в Кракові єпархіальними справами керував о. Мартин Волков.

З 1 вересня 1941 р. до складу Краківської православної духовної консисторії входили прот. Іван Джулинський, прот. Авксентій Рудиков, прот. Федір Борецький, а обов'язки секретаря виконував Микола Чирков. Крім того, її позаштатним членом був прот. Олександр Новицький. Після смерті о. І. Джулинського навесні 1943 р. до складу консисторії був призначений колишній греко-католицький священник Онуфрій Орський [8; 9; 15].

Спочатку єпархія налічувала 4 деканати й 25 парафій, а після розширення – 38. У другій половині 1942 р. до неї належало 50 тис. вірних, 55 священників, 7 дияконів і 65 псаломщиків [10, с. 90-91; 15]. Архієпископ Палладій робив спроби перенесення свого осідку до Кракова або Львова, однак вони не мали успіху. На його перешкоді було греко-католицьке лобі в німецьких відомствах, яке остерігалось поширення православ'я серед лемків. «Особливо це торкається дистрикту Галицького, де існує нині 10 православних парафій, оточених з усіх боків морем греко-католицького населення, що неприхильно і навіть часто вороже ставиться до православного населення. З другого боку, і духовенство греко-католицьке провадить невпинну акцію навернення православних до уніатської Церкви, користаючись для цього з кожної нагоди», – скаржився до Собору єпископів 13 грудня 1943 р. занепокоєний ієрарх. Для того, щоб ефективніше протидіяти католицькому прозелітизму серед православних і частіше відвідувати розпорошені галицькі парафії він звертався з проханням призначити єпископа Тимофія вікарієм Краківської єпархії з титулом Станіславівського й осідком у Львові [18]. У 1944 р. кандидатом на вікарного єпископа був також о. Онуфрій. Релігійні потреби української православної громади Кракова, яка налічувала 400 вірян, з благословення архієпископа Серафима задовольняв о. М. Волков, звершуючи богослужіння в колишньому гарнізонному храмі [16]. 7 грудня 1941 р. владика Палладій урочисто освятив православну церкву в Кракові по вулиці Шпитальній, у якій раніше функціонувала синагога.

Спробу українізації православ'я на Лемківщині дослідив краківський історик Анджей Земба, який використав документи архіву Польського інституту й музею ім. В. Сікорського в Лондоні. Результати українізації єпархії він оцінював вельми скромно, особливо в порівнянні з Холмщиною, пояснюючи це браком національно свідомих клириків і воєнними труднощами. «Архієпископ Палладій не міг, а може і не хотів змінити національні переконання лемків», – твердив А. Земба. Перебуваючи між двома вогнями (німецьких окупантів й українських активістів), православне населення Лемківщини мало менше шансів на артикуляцію своїх релігійних потреб, ніж у довоєнній Польщі [20, с. 124-129].

Відчутні зміни відбулися у функціонуванні Варшавсько-Радомської єпархії, в якій налічувалося всього 14 парафій. Наприкінці 1942 р. у ній працювало 30 священників, 7 дияконів і 30 псаломщиків. Виконуючи взяті на себе зобов'язання щодо сприяння українізації церковного життя і враховуючи неодноразові звернення української громадськості, в листопаді 1940 р. владика Діонісій благословив відкриття української парафії у Варшаві при митрополичому соборі. До складу її причту були призначені настоятель протопресвітер Павло Пащевський, протоієрей Всеволод Лопухович, протоієрей Олександр Новицький, протодиякон Дмитро Смоль і дяк Семен Веремчук [12]. Українці користувалися верхнім Маріє-Магдалинівським храмом, а росіяни молилися у нижній церкві в ім'я Страстей Христових, настоятелем якої був протопресвітер Йоан Коваленко.

Значимо, що ця українська парафія стала об'єктом протистояння між митрополитом Діонісієм та архієпископом Палладієм. Останній, заручившись підтримкою Г. Вільдена, влітку 1942 р. робив спроби тимчасово включити парафію з верхнім храмом до складу Краківсько-Лемківської єпархії [8]. Зокрема, з листування між цими ієрархами дізнаємося про мовний конфлікт у соборі. 23 вересня владика Палладій звернувся до Варшавського митрополита з проханням скасувати розпорядження о. Павла Пащевського від 5 липня про обов'язкове використання причтом парафії української мови за

богослужінням. Українські віряни Краківсько-Лемківської єпархії «уживають під час богослужб текстів староукраїнських, себто церковнослов'янської мови з живою українською вимовою». З огляду на відсутність власного храму владика служив у соборі та використовував його в будні дні для підготовки кандидатів на священників, які проходили там богослужбову практику. Ці курси закінчило 9 осіб, і в жовтні навчалось ще 4 кандидати. У відповіді, датованій 28 вересня, владика Діонісій підкреслював, що «українське православне громадянство у Варшаві дуже задоволене, а навіть пишається тим фактом, що в митрополичому соборі Служби Божі відбуваються в живій українській мові. Це навіть розуміється як доказ національної зрілості та свідомості варшавського українського громадянства, як велике досягнення української парафії». Митрополит був переконаний, що всі найголовніші тексти, крім Мінеї, давно перекладені Українським науковим інститутом і Товариством імені митрополита Петра Могили та «отримали апробату вищої церковної влади». Водночас, прагнучи владнати конфлікт, митрополит дозволив, щоб «3 дні в тижні клирос читав і співав у мові церковнослов'янській з українською вимовою, а 3 дні в мові українській» [12]. Це дозволило ставленикам владика Палладія вдосконалювати навички служіння церковнослов'янською навіть після хіротонії.

Всвята правлячих архиєреїв та створення нових єпархій в умовах окупації дозволили Варшавській Митрополії повернутися до повноцінного функціонування. До складу Собору єпископів увійшли владика Діонісій (голова), Іларіон (заступник) і Палладій (канцлер). Українці становили більшість у керівному органі й отримали реальні важелі впливу на прийняття ключових рішень у церковному житті.

16 квітня 1944 р. митрополит Андрей Шептицький написав листа архиєпископу Палладію, в якому висловлював побажання, «щоб ми усі з обох сторін сповняючи наші святі обов'язки служби Всевишньому Богові, з'єдналися в одно віросповідання, яке ми назвали б “вселенським православ'ям”, заховуючи в цій назві це значіння слова – “православ'я”, яке Ви йому даєте, бодай урядово і догматично, а слову “вселенське” – це значіння, яке ми йому даємо». Владика Палладій погоджувався, що «для добра наших вірних треба б нам належати до одного віросповідання». Він трактував усіх греко-католиків за православних (бо перед Богом вони є православні), а тому рекомендував своєму духовенству не відмовляти в сповіді та причасті тим вірянам, які цього попросять [14].

Отже, новостворена Краківсько-Лемківська єпархія, що після розширення налічувала орієнтовно 40 парафій, мала обмежені можливості для розвитку національно-церковного руху з огляду на протидію греко-католицького лобі в німецьких відомствах, брак національно свідомих клириків і труднощі воєнного часу. Саме тому владичі Палладію, який постійно мешкав у Варшаві й служив у митрополичому соборі, не вдалося досягти відчутних успіхів в українізації православ'я на Лемківщині.

Список використаних джерел та літератури:

1. Власовський І. Нарис історії Української православної церкви: В 4 т., 5 кн. Київ, 1998. Т. 4: (XX ст.). Ч. 2. 399 с.
2. Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії. 1939–1941. Історія Українського Центрального Комітету. Чикаго, 1975. 664 с.
3. Нестеренко А. Величне свято // Слово Істини. 1950. Ч. 1-2. С. 19.
4. Церковні відомості. 1943. Ч. 1. С. 5.
5. Шкаровский М. В. Крест и свастика: Нацистская Германия и Православная Церковь. Москва, 2007. 507 с.
6. Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Z. Rząd Generalnego Gubernatorstwa w Krakowie. Sygn. 429. Korespondencja, memoriały, notatki w ogólnych i szczegółowych sprawach kościoła, duchowieństwa i wyznaniowych – wszystkie wyznania. K. 360.
7. Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie, BU 1229/174 (Sytuacja Kościoła Prawosławnego w Generalnej Guberni. Informacja kieleckiego wojewody o rosyjskiej mniejszości narodowej i emigracji rosyjskiej w Polsce. Korespondencja arcybiskupa Diecezji Chełmsko-Podlaskiej Hilariona (prof. Iwana Ohijenki). 1932–1940.), k. 72.
8. Archiwum Warszawskiej Metropolii Prawosławnej (AWMP). Sygn. 1029-RII-6D (Prawosławna Cerkiew w Generał-Gubernatorstwie).
9. AWMP. Sygn. 1649-RII-6D (Generalna Gubernia /dekrety, nominacje, wydawnictwa/).
10. Sziling J. Kościoły chrześcijańskie w polityce niemieckich władz okupacyjnych w Generalnym Gubernatorstwie (1939–1945). Toruń, 1988. 228 s.
11. University of Alberta Archives (UAA), Minenko Collection, box 2, item 10.
12. UAA, Minenko Collection, box 2, item 59.
13. UAA, Minenko Collection, box 3, item 72.
14. UAA, Minenko Collection, box 3, item 103.
15. UAA, Minenko Collection, box 4, item 131.
16. UAA, Minenko Collection, box 4, item 134.

17. UAA, Minenko Collection, box 4, item 138.
18. UAA, Minenko Collection, box 4, item 144.
19. Urban K. Kościół prawosławny w Polsce 1945–1970 (rys historyczny). Kraków, 1996. 412 s.
20. Zięba A. Biskupstwo Krakowsko-Łemkowskie i jego arcybiskup Palladiusz (Wydybida-Rudenko): Karta z dziejów ukrainizacji Łemkowszczyzny w dobie drugiej wojny światowej // Річник руской бурсы = Rocznik ruskiej bursy. 2008. Горлиці, 2008. S. 93-142.

References

1. Vlasovskiy I. Narys istorii Ukrainskoi pravoslavnoi tserkvy. Kyiv, 1998. T. 2. Ch. 2. 399 s.
2. Kubiiovych V. Ukrainci v Heneralnii Hubernii. 1939–1941. Istorii Ukrainskoho Tsentralnoho Komitetu. Chykhovo, 1975. 664s.
3. Nesterenko A. Velychne sviato // Slovo Istyny. 1950. Ch. 1-2. S. 19.
4. Shkarovskiy M. V. Krest i svastika: Natsistskaya Germaniya i Pravoslavnaya Tserkov'. Moskva, 2007. 507 s.
5. Sziling J. Kościoły chrześcijańskie w polityce niemieckich władz okupacyjnych w Generalnym Gubernatorstwie (1939–1945). Toruń, 1988. 228 s.
6. Urban K. Kościół prawosławny w Polsce 1945–1970 (rys historyczny). Kraków, 1996. 412 s.
7. Zięba A. Biskupstwo Krakowsko-Łemkowskie i jego arcybiskup Palladiusz (Wydybida-Rudenko): Karta z dziejów ukrainizacji Łemkowszczyzny w dobie drugiej wojny światowej // Річник руской бурсы = Rocznik ruskiej bursy. 2008. Горлиці, 2008. S. 93-142.

Отримано: 06.10.2020 р.

Прорецензовано: 15.10.2020 р.

Прийнято до друку: 21.10.2020 р.

e-mail: yuraphinikovskiy@gmail.com

DOI: 10.25264/2409-6806-2020-30-98-104

Фініковський Ю. Участь Данила Шумука у Норильському повстанні 1953 року. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2020. Вип. 30. С. 98–104.

УДК: 94:323.269.6.(571.510-21)»1953»+94(477.82)(092)

Юрій Фініковський

УЧАСТЬ ДАНИЛА ШУМУКА У НОРИЛЬСЬКОМУ ПОВСТАННІ 1953 РОКУ

У статті охарактеризовано участь українського політв'язня, учасника національно-визвольного руху на Волині у роки Другої світової війни Данила Шумука в організації Норильського повстання політв'язнів (червень-серпень 1953 р.). Показано процес створення діячем конспіративного утворення – «самодопомогової організації», цілі, склад, методи діяльності її членів, взаємовідносини між ними. На основі вітчизняних та зарубіжних джерел проаналізовано форми протесту ув'язнених, їх вимоги. Висвітлено основні результати боротьби політв'язнів, їх подальшу долю.

Ключові слова: табір, політв'язень, Норильське повстання, УПА, ГУЛАГ.

Yurii Finikovskiy

PARTICIPATION OF DANYLO SHUMUK IN THE NORILSK UPRISING

The Norilsk uprising was a major strike by Gulag inmates in Gorlag, a special camp mostly for political prisoners, in the summer of 1953, shortly after Joseph Stalin's death. About 70% of inmates were Ukrainians, many of whom had been sentenced for 25 years to the so-called «Bandera Standard». It was the first major revolt within the Gulag system in 1953-1954. Between May 26 and August 4, 1953, the inmates of the Gorlag-Main camp went on strike, which lasted 69 days. This was the longest uprising in the history of the Gulag. The preconditions for the uprising can be seen as the following: the arrival of waves of prisoners to the Gorlag, who had participated in the uprisings of 1952, the death of Stalin on March 5, 1953 and the fact that the amnesty that followed his death only applied to (non-political) criminals and convicts with short prison terms, the percentage of which was very low in Gorlag. All categories of inmates took part in the uprising, with the leading roles played by former military men and participants of national liberation movements of western Ukraine, Georgia and the Baltics. Norilsk uprising combined various forms of protest – hunger strike, resignation, riot, armed uprising. One of the leaders of the uprising was Danylo Shumuk, a former employee of one of the UPA's political divisions.

The article describes the participation of a Ukrainian political prisoner, a participant in the national liberation movement in Volyn during World War II, Danylo Shumuk in the organization of the Norilsk Uprising of Political Prisoners (June-August 1953). The process of creating a conspiratorial formation by an activist – a «Selfhelp organization», the goals, composition, methods of activity of its members, the relationship between them are shown. On the basis of domestic and foreign sources, the forms of protest of prisoners and their demands were analyzed. The main results of the struggle of political prisoners and their future fate are highlighted. It is evidence-based the Ukrainian central role in Norilsk uprising, which was one of the strongest in the history of the Gulag, and resulted its reformation.

Key words: camp, political prisoner, Norilsk Uprising, UPA, Gulag.

Норильське повстання політв'язнів було одним із найбільших виступів, які сколихнули систему ГУЛАГу у 50-60-х рр. ХХ ст. [10]. Провідну роль у його організації відіграли учасники українського руху опору, засуджені за підпільну діяльність у Західній Україні [3, с.490]. Як зауважує українська дослідниця Лариса Бондарук, виступ поєднав у собі різні форми протесту – голодування, відмову від роботи, бунт, збройне повстання [5, с. 38]. Одним із керівників повстання був Данило Шумук, у минулому – працівник політичного відділу УПА [2].

Означена проблема досі не отримала комплексного дослідження в українській історіографії. Окремі її аспекти розкриті у працях Лариси Бондарук [5], Олександра Пагірі [22], Олега Бажана [3], Ярослава Антонюка [2], Василя Овсієнка та Ірини Рапп [18], Володимира Алтухова [1]. Основу

джерельної бази складають матеріали кримінальної справи Д. Шумука [8], його спогади [28, 29, 30, 33, 34, 35, 36.], мемуари учасників Норильського повстання – Євгена Грицяка [9], Степана Семенюка [24], Романа Загоруйка [13], Костя Короля [16].

Метою статті є визначення місця і ролі українського політв'язня Данила Шумука в організації Норильського повстання 1953 року. З огляду на це основними завданнями дослідження є характеристика умов перебування діяча в таборі та його взаємин з іншими лідерами й учасниками протесту, аналіз основних методів боротьби ув'язненого з адміністрацією.

У травні 1945 року Військова колегія Верховного суду СРСР замінила Д. Шумука смертний вирок на 20 років каторжних робіт у таборах [25, с.8]. Наступного місяця ув'язнений був етапований з м. Києва у м. Молотовськ (нині – Северодвінськ) Архангельської області, ймовірно, у Ягринський виправно-трудоий табір [26, арк. 2]. Умови перевodu, за спогадами засудженого, були просто жахливими. «У кожний вагон нас напихали по 60-70 чоловік. У вагонах було так тісно й задушливо, що люди аж умлівали. Кожного ранку старший конвою з трьома-чотирма конвоїрами відмикали вагон і, переганяючи нас з однієї половини вагону в другу, перераховували, щоб упевнитися, чи ніхто не втік. На перевірку конвоїри приходили завжди з дерев'яними молотками. Тими молотками вони під час перевірки простукували кожного в'язня, а пізніше обстукували ними стіни вагонів та підлогу, щоб хтось не підготував втечі. Найстрашнішим в етапі були саме ці перевірки. Під час них завжди комусь одному чи двом відбивали легені чи печінки....», – згадував він [30, с.227].

Після приїзду Д. Шумук був посаджений у камеру разом із кримінальними злочинцями та рецидивістами. З огляду на часті грабежі та розбої серед засуджених, він завжди тримався із групою українських політв'язнів, з якими познайомився ще в Лук'янівській тюрмі. У пізнішому автобіографічному нарисі ув'язнений писав, що основним видом роботи у цьому таборі був збір річкових водоростей. Однак, після втечі кількох співкамерників, усіх утримуваних більше не виводили на працю [29, с.281].

Після двохмісячного перебування в Ягринському ВТТ Д.Шумука було переведено в табір, який розміщувався в порту с. Дудінка Красноярського краю [27, арк. 3]. Після лікарського огляду, зважаючи на фізичний стан, його було віднесено до III категорії в'язнів. Дана група спрямовувалася тільки на легкі роботи і за умови температурного режиму нижче 35°C взагалі обмежувалась у примусовій праці. Засуджені такої категорії поміщалися в окремий барак у т.зв. «відділ поправки» [30, с.230].

Перший місяць перебування у таборі с. Дудінка Д.Шумук працював на виробництві дріжджів, згодом – розвантажувачем кораблів. У жовтні 1945 року його було переведено у ВТТ поселення Каєркан Красноярського краю, де на той час тривало будівництво вугільних шахт [4, с. 12-13]. «Умови були жахливі. Бараки холодні. Стіни пообмерзали льодом. Постелі не давали. Води не було....», – згадував політв'язень пізніше в одному із листів [23, с.8]. Після двох місяців перебування у таких важких умовах його перевели назад у с. Дудінка.

У березні 1946 року Д.Шумук був етапований у ВТТ м. Норильськ на будівництво бокситно-збагачувальної фабрики [21]. Про умови праці у таборі він згадував: «Робота була не легка. Дванадцять годин кожного дня, без вихідних, довбали кайлом вічну мерзлоту і возили її тачками за сто і більше метрів» [25, с.8]. Весною 1947 року політв'язня було переведено у 25-й табір, який знаходився біля хлоро-кобальтового заводу. На цей час там перебувало понад 4 тис. засуджених, із них – майже 700 українців. З огляду на слабкий фізичний стан, Д.Шумук неодноразово потрапляв у місцеву лікарню [30, с.233].

Вкрай нелегке становище політичних в'язнів Норильська змусило їх гуртуватись, утворювати підпільні організації для самозбереження. У травні-червні 1947 р. Д.Шумук почав обдумувати ідею створення «допомогового центру», який мав об'єднувати українських політв'язнів, підтримувати їх у період перебування у Норильському ВТТ [5, с.39]. До цієї справи він залучив також Михайла Дячишина, Якова Сушкевича та Михайла Ороса, колишніх членів ОУН. Як згадував сам організатор, фактично до кінця року вони проводили з підбору людей до організації, підпільно вели роз'яснювальні бесіди. У цьому ж році Д.Шумук вперше вийшов на контакт із своєю родиною, вказавши у листі про місце та умови свого ув'язнення [35, арк.4-5].

Фактично «самодопомогова організація» почала функціонувати на початку 1948 року [35]. Її основною метою був самозахист в'язнів від свавілля табірної адміністрації та охорони. Керівництво нею здійснювали Д.Шумук, Я. Сушкевич, М. Орос [29, с.290-291]. Як згадував ще один політв'язень Кость Король, трійка називала себе «Координаційним центром» [16, с.40-41]. Тоді ж ними був підго-

товлений рукописний обіжник, у якому були визначені загальні правила для її членів. Також визначалися принципи вступу політв'язнів в організацію, її поділ на невеликі групи. Нових людей залучали тільки після ретельного вивчення. Між усіма членами групи, згідно виробленого графіку, розповсюджувалася підпільна література директивного, інформаційного, виховного характеру. Порушень дисципліни та конспірації за весь час функціонування організації виявлено не було [5, с.40].

Наказом міністерства внутрішніх справ СРСР від 28 лютого 1948 року на базі Норильського ВТТ було створено Особливий табір №2 для політв'язнів, який з травня того ж року став йменуватися Гірським табором («Горлаг»). Робочий день тут тривав 10-12 годин. Каторжанам заборонялось отримання посилок, листів, грошових переказів. За найменшу провину їх кидали в карцер [34, арк.5-7]. Як стверджує Л. Бондарук, із серпня 1948 року у норильські концтабори переводили засуджених за статтями 58-1а, 58-1б, 58-10, 58-11 та ін. пунктами статті 58, частіше всього учасників національно-визвольних рухів із України, Білорусі, Прибалтики та інших республік. Багато засуджених належало до депортованих народів – чеченців, греків, кримських татар, німців Поволжя [5, с.39].

Восени 1948 року 25-й табір був перейменований у 3-й каторжанський табір. Умови утримування в'язнів на той час дещо змінилися: видавалася постіль, запроваджувалися вихідні дні, відкрито бібліотеку та ін. Тоді ж відбувся розподіл між засудженими – було окремо відділено політв'язнів від кримінальних злочинців [22].

У 1948-першій половині 1949 рр. підпільний центр самопомогової організації підготував низку статей, бюлетенів, брошур, які конспіративно передавалися в'язням [19]. Також його члени надавали матеріальну та моральну допомогу тим, хто потрапляв у камери посиленого режиму. Цікаво, що будівництво організації було здійснене за принципом поділу на невеликі ланки. Члени таких груп знали тільки своїх керівників, а тому на випадок викриття постраждала б мінімальна кількість учасників [16, с. 42-43].

Восени 1949 року у 3-й табір був переведений Степан Семенюк (справжнє прізвище – Драницький), активний учасник національно-визвольного руху на Волині у роки Другої світової війни [13, с.533-534]. Перебуваючи на посаді суспільно-політичного референта Волинського обласного провоту ОУН, він у минулому був безпосереднім керівником Д.Шумука. На той час «самопомогова організація» налічувала близько 50 осіб. За спогадами Данила Лаврентійовича, на його заклик увійти до підпільного центру С.Семенюк відповів незгодою. Відносини між обома в'язнями стали напруженими [10, с.96-98].

Як з'ясувалося пізніше С. Семенюк почав створювати власну підпільну організацію, т.зв. «осередок ОУН». «Ми пам'ятали наказ Проводу ОУН: продовжувати боротьбу за волю України й інших поневолених народів скрізь і за будь-яких обставин», – згадував він. Із прізвищ, які фігурують, можна зробити висновок, що фактично згадані організації становили одне підпільне утворення, розділене між авторитетами двох лідерів [5, с.39].

У 1950-1951 рр. оперативний відділ табору, ймовірно, знав про діяльність «самопомогової організації». У цих цілях ними були завербовані політв'язні, які входили в довіру до окремих членів підпілля з метою вивідати будь-яку інформацію [30, с.239].

Протягом 1951 року Д.Шумук працював на цементному заводі, згодом був переведений на роботу у цегельню. Того ж року для в'язнів ввели грошову оплату праці за спеціальними ставками. Відтоді частина із зароблених коштів членами організації передавалась в загальну касу. В основному кошти витрачались на допомогу хворим та ізольованим одиноким [29, с.29, 296].

Під впливом конспіративної літератури члени організації неодноразово вимагали від бригадирів справедливого розподілу праці та зарплатні. Після ігнорування вимог більшість із них відмовлялася виходити на роботу, чим показували приклад іншим. Незважаючи на ізоляцію окремих активних протестувальників, їх демонстративне побиття, переведення людей на інші роботи, такі випадки були поширеними у таборі [22].

18 листопада 1952 року «за невиконання робочої норми, відмову від роботи, розлад трудової дисципліни у бригаді» Д.Шумук на сім діб був посаджений у штрафний барак [8, арк.34]. Окрім цього, керівник нагляду табірної відділення №3 Управління Гірського табору МВС СРСР ст. лейтенант Данілов у доповідній записці на ім'я керівництва табору вказував, що ув'язнений неодноразово ховався від виконання покладених робіт у своїй бригаді №8. На той час фізичний стан останнього суттєво покращився, про що свідчить медична довідка на його ім'я та присвоєння йому робочої категорії «1». Після відбуття терміну покарання Д.Шумук був переведений на будовий кар'єр [8, арк.37].

На початку 1953 року у Норильську було 35 табірних відділень і 14 табірних пунктів ВТТ, а також 6 табірних відділень Гірського табору. Кількість в'язнів, за різними даними, тут становила 30-40 тис. осіб [17, с.68]. Як згадував політв'язень І. Кривуцький, окрім зон засуджених за побутові злочини, було шість відділень із політв'язнями, де українці становили 60-80% від загальної кількості [5, с.40]. Зона №3, у якій перебував Д.Шумук, була каторжанською, ув'язнені з якої працювали на хлоро-кобальтовому заводі №25 [30, с.249-250].

Як свідчив Д.Шумук, з особливим піднесенням ув'язнені зустріли смерть Йосифа Сталіна у березні 1953 року. «Але на ставлення адміністрації і конвойних військ до нас та подія не вплинула. Вони своє, звичне їм свавілля продовжували без найменших змін», – зазначав він. З настанням весни, каторжани, окрім звичних робіт, залучалися до загального прибирання території табору. Жорстокість табірної влади своєю провокувала низку конфліктів між в'язнями та охороною [29, с.308].

Після смерті Сталіна у таборах очікували на перегляд справ засуджених та загальне послаблення режиму. Однак, під амністію у кінці березня 1953 року потрапили тільки кримінальні злочинці та ув'язнені із терміном позбавлення волі до 5 років [17]. «Напруження зростало з кожним днем, усі відчували – настане якась страшна сутичка не на життя, а на смерть, і вже з тим разом не з бригадами, а з самою адміністрацією та конвойними військами», – зазначав Д.Шумук [34, арк.1-2].

25 травня 1953 року у 4 табірному відділенні розпочалося Норильське повстання. Приводом для цього стали вбивства засуджених, здійснені охороною таборів. У довідці начальника Тюремного управління МВС СРСР полковника М.Кузнєцова було вказано: «25 травня під час етапування ув'язнених 1-го табірної відділення до 5-го охорона застосувала зброю, внаслідок чого був убитий в'язень Шигаїлов і поранений в'язень Дзюбук. Того ж таки 25 травня під час етапування в'язнів 4-го табірної відділення до 5-го за непокору охорона застосувала зброю, внаслідок чого був убитий в'язень Сафронюк Еміль Петрович. 26 травня молодший сержант Дятлов безпідставно відкрив автоматну стрілянину по ув'язнених, які перебували в житловій зоні 5-го табірної відділення поранивши 7 в'язнів. Ці факти розлютили ув'язнених 4-го і 5-го табірних відділень, яких там було 7 тис. чоловік, останні відмовились вийти на роботу, поведуться вкрай збуджено, відмовилися виконувати розпорядження адміністрації табору, категоричні вимоги про приїзд московської комісії» [7, арк.125].

На знак протесту усі засуджені 4-ї зони оголосили страйк і не вийшли на роботу. 26 травня повсталі підтримали в'язні 5-го табірної відділення. Через два дні до повстання приєднався жіночий табір №6. Тоді ж ув'язнені повсталі відділень оголосили голодування і вимагали приїзду слідчої комісії із Москви. 1 червня 1953 року акцію протесту підтримали засуджені із табору №1. Працюючи на руднику «Медвежка» вони припинили роботу і відмовилися повертатись у житлову зону [7, арк.125].

4 червня до повстання долучилися і каторжани 3-го табірної відділення, серед яких був Д.Шумук. Їх зусиллями із БУРу («барак посиленого режиму» – авт.) було звільнено 24 в'язні, вигнано за межі зони наглядачів. У відповідь охорона табору відкрила вогонь, внаслідок чого було вбито 6 осіб, а ще 12-18 поранено [22]. У матеріалах особової справи Д.Шумука зазначалось, що він «чинив опір табірній адміністрації, вирвався із штрафного бараку у житлову зону, де приймав активну участь у загальній акції протесту. В неодноразових виступах перед ув'язненими з антирадянськими гаслами закликав до продовження опору та невиходу на роботу» [8, арк.42].

Загалом на 5 червня усі табірні відділення припинили вихід на роботу. Із них п'ять відділень, у яких перебувало 16 378 ув'язнених, відкрито чинили опір табірній адміністрації [6, арк.162].

Наприкінці травня – на початку червня 1953 року в кожній зоні в'язні утворювали страйкові комітети, які мали координувати хід повстання. За своїм складом вони були багатонаціональними. За спогадами Д.Шумука, у їх зоні до комітету увійшло 15 осіб. Цікаво, що серед них було два члени підпільної «самопомогової організації» Роман Загоруйко та Кость Король [16, с.40-41]. Зауважимо, що група українських націоналістів на чолі з Д.Шумуком та С. Семенюком фактично були керівниками повстання у табірному відділенні №3 [36, арк.3-4].

Після утворення комітет 3-го табору організував похорон полеглих політв'язнів. Згодом було організовано збір заяв та скарг про зловживання адміністрації, прописано основні вимоги каторжан, які мали бути передані слідчій комісії. Через деякий час створені у табірних відділеннях комітети охоплювали усі сторони життя засуджених. За спогадами Д.Шумука, їх члени мали чіткі обов'язки: призначалися відповідальні за інформацію, агітацію і пропаганду, за господарські справи, роботу кухні, культурно-просвітницьку діяльність та ін. [30, с.253]. Разом із тим були організовані відділи

охорони табору. Також стараннями політв'язня, художника Петра Миколайчука у таборі №3 було вготовлено примітивне обладнання для друку листівок та оголошень. Велика увага також приділялася питанням дисципліни та внутрішнього порядку у таборі. До приїзду слідчої комісії кожен із комітетів розробив базовий список вимог [20, с. 8-9].

Як справедливо зауважує російський дослідник В. Козлов, тактика відмови тисячі в'язнів від роботи наносила удар у серце ГУЛАГУ, як важливий елемент «соціалістичної економіки». У свою чергу ця обставина змусила радянську владу йти на домовленості з каторжанами [15, с.78].

У першій половині червня 1953 року на переговори із 3 табірним відділенням прибула слідча комісія під керівництвом начальника тюремного Управління МВС СРСР полковника М.Кузнецова. Жодних домовленостей із в'язнями зони досягнуто не було, натомість у липні до політв'язнів було відправлено для переговорів представника Генеральної прокуратури СРСР Вавілова [19].

Паралельно адміністрація табору через гучномовці чинила психологічний тиск на повстанців, обіцяючи жорстоку розправу у випадку продовження повстання. Поширеними були випадки відключення електроенергії, води, перекривалося постачання продовольства. У відповідь, за допомогою повітряних зміїв, в'язні розпочали розкидати тисячі листівок над м. Норильськ. В одній із них йшлося: «Нас розстрілюють і морять голодом. Ми домагаємося виклику Урядової комісії. Ми просимо радянських громадян надати нам допомогу – повідомити уряду СРСР про знущання над в'язнями. Каторжники 3-го відділення» [9, с.38-39].

У період повстання в'язнів табірної відділення №3 провідну роль відігравали підпільні організації під керівництвом Д.Шумука та С. Семенюка. На момент протестних акцій число їх членів складало близько 180 чоловік. Завдяки вмільо проведеній конспіративній роботі координаційний центр попереджував будь-які вияви співпраці керівників комітету з адміністрацією, мав інформацію щодо можливих провокацій тощо [19].

Ще 28 травня 1953 року начальник Тюремного управління МВС М.Кузнецов пропонував заступнику міністра внутрішніх справ СРСР І. Серову застосувати «силу» по відношенню до учасників повстання у Норильську. Ймовірно, отримавши ствердну відповідь, було прийняте рішення про ліквідацію протесту. При цьому до кожного із табірних відділень був розроблений окремий сценарій [11, с.570-571].

На початковому етапі було ліквідовано опір 1-го табірної відділення. 13 червня 1953 року оточеним військами МВС в'язням було запропоновано припинити страйк. Розуміючи, що подальший спротив може призвести до трагедії, керівник комітету Павло Френкель вирішив припинити акцію [22]. Майже 250 учасників повстання було арештовано і поміщено в окремому табірному пункті, решту розміщено у відновленій житловій зоні [11, с. 571-572].

28 червня розпочалась операція у табірному відділенні №5. Спочатку слідча комісія оголосила про ліквідацію цієї зони і етапування ув'язнених в інші місця. Близько 1,5 тис. засуджених вийшли із табору, інші, переважно вихідці із Західної України та країн Прибалтики, відмовилися це робити і продовжували опір. 1 липня табірні адміністрація пішла у відкритий наступ, внаслідок якого було вбито 11 осіб, 12 згодом померли від отриманих ран, ще 24 особи були поранені. Пізніше керівників та активних учасників повстання було арештовано та ізольовано, інших – переведено у новостворене табірне відділення №7 [6, арк. 167-168].

4 липня адміністрація поставила ультиматум в'язням табору №4, які відновили опір з огляду на події в інших зонах. З метою уникнення кровопролиття, керівник повстання Євген Грицяк був змушений вивести засуджених. 7 липня також придушено опір 6-го жіночого табірної відділення [9, с.70-71].

Наступ на каторжанський табір №3 було розпочато вночі 4 серпня 1953 року. На штурм табору мобілізовано 7 автомашин з озброєними солдатами. Під час придушення виступу, за різними даними, було вбито 57-80 та поранено 100-200 осіб. Після цього активних учасники повстання арештовано [17, с. 78]. Д.Шумука тоді ж відправили у місцеву тюрму. У камері він познайомився із керівником повстання 4-го табірної відділення Є.Грицяком. Згодом, арештований був доставлений у с. Дудінка, а звідси відправлений у м. Красноярськ [18, с. 842-843].

Таким чином, Данило Шумук був одним із активних учасників Норильського повстання політв'язнів у 1953 році. Значною його заслугою було створення т.зв. «Самодопомогової організації» – підпільної української націоналістичної групи, яка визначала основні методи боротьби з табірною адміністрацією. Очевидно, завдяки вмільому керівництву підпільними утвореннями в'язні табору №3

найдовше чинили опір. Як показали майбутні події, окремі вимоги повстання були виконані: відбулося пом'якшення режиму, були переглянуті справи політв'язнів.

Список використаних джерел і літератури:

1. Алтухов В. Слово про Данила Шумука. *Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка*. Т.42. Донецьк. 2016. С. 43-56.
2. Антонюк Я. Д. Шумук. *Український визвольний рух у постатях керівників. Волинська та Брестська області (1930–1955)*. Торонто; Львів. 2014. С. 723-724.
3. Бажан О. Норильське повстання. *Енциклопедія історії України*. Т. 7. Київ. 2010. С.490.
4. Бобир А. Тюремний «хрест». *Україна Молода*. 2010. 3 серпня. С. 12-13.
5. Бондарук Л. Роль українського Руху опору в організації Норильського повстання. *Історичний архів. Науковій студії. Миколаїв*, 2010. Вип. 4. С. 38-43.
6. Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). Ф.9413. Тюремный отдел Министерства внутренних дел СССР. 1938-1959. Оп.1. Д.159. Материалы о ликвидации массового неповиновения в Горном лагере МВС. 28 мая 1953 г. – 20 января 1954 г. 312 л.
7. ГАРФ. Ф.8131. Прокуратура СРСР. 1924-1991. Оп.32. (продолжение) за 1953 р. Д.3025. Представления и письма в МВД и МГБ СССР, ГУЛАГ и Тюремное управление МВД СССР по вопросу нарушения законности режима и условий содержания заключенных в местах заключения, 27.03.1953 г. – 5.02.1954 г. 264 л.
8. ГДА СБУ (Галузевий державний архів Служби безпеки України). Ф. 6. Спр.70827. Д.Шумук (уся справа в 2 томах). Т. I. 340 арк.
9. Грицяк Є. Норильське повстання. Харків, 2008. 104 с.
10. Губка І. Правда про Норильськ. Львів, 2005. 156 с.
11. ГУЛАГ: Главное управление лагерей, 1917-1960. Москва, 2000. 888 с.
12. Еплблом Е. Історія ГУЛАГу. Київ, 2006. 512 с.
13. Загоруйко Р. Повернення зі справжнього пекла: спогади-мемуари учасника національно-визвольних змагань ОУН та УПА. Новий Розділ, 2004. 603 с.
14. История сталинского Гулага. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Собрание документов. Т. 6: Восстания, бунты и забастовки заключенных. Москва, 2004. 736 с.
15. Козлов В.А. Неизвестный СССР. Протivостояние народа и власти 1953-1985 гг. Москва, 2006. 448 с.
16. Король К. Ми боролися за незалежність України. Українці в архіпелазі ГУЛАГ. Чернівці, 1999. С. 40-43.
17. Макарова А. Норильское восстание. Воля. Москва, 1993. № 1. С. 68-108.
18. Овсієнко В., Рапп І. Данило Лаврентійович Шумук. *Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР. Т.1. Україна. Частина 2*. Харків, 2006. С.841-844.
19. Овсієнко В. Інтерв'ю з Петром Саранчуком. URL: <http://museum.khpg.org/index.php?id=1185857985>.
20. Ольховський І. Лицар честі. *Українська газета*. 2004. № 22. С.1, 8-9.
21. Остапюк О. Данило Шумук. Людина-легенда, яку знає увесь світ. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії Волині*. Луцьк. 2009. Вип. 30. С. 357-362.
22. Пагіря О. Участь українців у Норильському повстанні (травень-серпень 1953). <http://www.territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=649>.
23. Стех Я. Майже половина життя в ув'язненні. *Наше Слово*. 2004. 30 листопада. №48. С. 8.
24. Степан Семенюк. І гинули першими: нотатки волинського підпільника. Луцьк, 2010. 225 с.
25. Тима П. «Я був той комуніст, що сидів у тюрмі, а не той, що саджав до неї інших». *Наше Слово*. 2004. 7 листопада. №28. С.8.
26. Шумук Д. Автобіографія:[Машинопис]. *Фонди Любомльського краєзнавчого музею*. Інв. №НДФ-3317. 2 арк.
27. Шумук Д. Звернення до членів Гельсінської комісії: [Машинопис]. *Фонди Любомльського краєзнавчого музею*. Інв. №КДФ-5285. 4 арк.
28. Шумук Д. За східним обрієм: Спомини. Париж, Балтимор, 1974. 447 с.
29. Шумук Д. Пережите й передумане: Спогади й роздуми українського дисидента-політв'язня з років блукань і боротьби під трьома окупаціями України (1921-1981). Детройт, 1983. 536 с.
30. Шумук Д. Пережите й передумане: Спогади й роздуми українського дисидента-політв'язня з років блукань і боротьби під трьома окупаціями України (1921-1981). Київ, 1998. 431 с.
31. Шумук Д. Із Гулагу у вільний світ. Торонто, 1991. 259 с.
32. Шумук Данило. *Українська Гельсінська група.1978-1982: документи і матеріали*. Торонто, Балтимор, 1983. С.942-958.
33. Шумук Д. Ким для мене був Степан Драницький/Матвій/ у 1943 році, а ким став у 1990-ті рр. *Фонди Любомльського краєзнавчого музею*. Інв. №КДФ-5247. 6 арк.
34. Шумук Д. Повстання політв'язнів у Норильську у 1953 році і його розгром. *Фонди Любомльського краєзнавчого музею*. Інв. №НДФ-3336. 14 арк.
35. Шумук Д. Нарис про Українську Самопомогову організацію у каторжному таборі Ч.3 у Норильську. *Фонди Любомльського краєзнавчого музею*. Інв. №НДФ-3336. 22 арк.
36. Д.Шумук. Лист до Костянтина Короля. *Фонди Любомльського краєзнавчого музею*. Інв. №КДФ-5246. 10 арк.

References

1. Altukhov V. Slovo pro Danyla Shumuka. Donetskyi visnyk Naukovoho tovarystva im. Shevchenka. T.42. Donetsk. 2016. S. 43-56.
2. Antoniuk Ya. D. Shumuk. Ukrainskyi vyzvolnyi rukh u postatiakh kerivnykiv. Volynska ta Brestska oblasti (1930–1955). Toronto; Lviv. 2014. S. 723-724.
3. Bazhan O. Norylske povstannia. Entsyklopediia istorii Ukrainy. T. 7. Kyiv. 2010. S.490.
4. Bobyr A. Tiuremnyi «khrest». Ukraina Moloda. 2010. 3 serpnia. S. 12-13.
5. Bondaruk L. Rol ukrainskoho Rukhu oporu v orhanizatsii Norylskoho povstannia. Istorychnyi arkhiv. Naukovi studii. Mykolaiv, 2010. Vyp. 4. S. 38-43.
6. Hrytsiak Ye. Norylske povstannia. Kharkiv, 2008. 104 c.
7. Hubka I. Pravda pro Norylsk. Lviv, 2005. 156 s.
8. GULAG: Glavnoe upravlenie lagerej, 1917-1960. Moskva, 2000. 888 s.
9. Epplbom E. Istoriia HULAHu. Kyiv, 2006. 512 s.
10. Zahoruiko R. Povnennia zi spravzhnoho pekla: spohady-memuary uchasyka natsionalno-vyzvolnykh zmahan OUN ta UPA. Novyi Rozdil, 2004. 603 s.
11. Istorija stalinskogo Gulaga. Konec 1920-h – pervaja polovina 1950-h godov: Sobranie dokumentov. T. 6: Vosstanija, bunt i zabastovki zakljuchennyh. Moskva, 2004. 736 s.
12. Kozlov V.A. Neizvestnyj SSSR. Protivostojanie naroda i vlasti 1953-1985 gg. Moskva, 2006.448 s.
13. Korol K. My borolysia za nezalezhnist Ukrainy. Ukraintsi v arhipelazi HULAH. Chernivtsi, 1999. S 40-43.
14. Makarova A. Noril'skoe vosstanie. Volja. Moskva, 1993. № 1. S. 68-108.
15. Ovsienko V., Rapp I. Danylo Lavrentiiovyh Shumuk. Mizhnarodnyi biohrafichnyi slovnyk dysydentiv krain Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy y kolyshnoho SRSR. T.1. Ukraina. Chastyna 2. Kharkiv, 2006. S.841-844.
16. Olkhovskiy I. Lytsar chesti. Ukrainska hazeta. 2004. № 22. S.1, 8-9.
17. Ostapiuk O. Danylo Shumuk. Liudyna-lehenda, yaku znaie uves svit. Mynule i suchasne Volyni ta Polissia. Storinky voiennoi istorii Volyni. Lutsk. 2009. Vyp. 30. S. 357-362.
18. Pahiria O. Uchast ukraintsi v Norylskomu povstanni (traven-serpen 1953). URL: <http://www.territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=649>.
19. Stekh Ya. Maizhe polovyna zhyttia v uviaznenni. Nashe Slovo. 2004. 30 lystopada. №48. S. 8.
20. Stepan Semeniuk. I hynuly pershymy: notatky volynskoho pidpilnyka. Lutsk, 2010. 225 s.
21. Tyma P. «Ja buv toi komunist, shcho sydiv u tiurmi, a ne toi, shcho sadzhav do nei inshykh». Nashe Slovo. 2004. 7 lystopada. №28. S.8.
22. Shumuk D. Za skhidnym obriiem: Spomyny. Paryzh, Baltymor, 1974. 447 s.
23. Shumuk D. Perezhyte y peredumane: Spohady y rozдумы ukrainskoho dysydenta-politviaznia z rokov blukan i boroty pid troma okupatsiiamy Ukrainy (1921-1981). Detroit, 1983. 536 s.
24. Shumuk D. Perezhyte y peredumane: Spohady y rozдумы ukrainskoho dysydenta-politviaznia z rokov blukan i boroty pid troma okupatsiiamy Ukrainy (1921-1981). Kyiv, 1998. 431 s.
25. Shumuk D. Iz Hulahu u vilnyi svit. Toronto, 1991. 259 s.
26. Shumuk Danylo. Ukrainska Helsinska hrupa.1978-1982: dokumenty i materialy. Toronto, Baltymor, 1983. S.942-958.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

1. **Антонюк Ярослав** – кандидат історичних наук, співробітник Галузевого державного архіву Служби безпеки України (м. Київ).
2. **Атаманенко Віктор** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії ім. проф. М. П. Ковальського Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).
3. **Бенчук Віталій** – аспірант кафедри історії ім. проф. М. П. Ковальського Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).
4. **Близняк Микола** – кандидат історичних наук, завідувач кафедри історії ім. проф. М. П. Ковальського Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).
5. **Добрович Валентина** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету (м. Рівне).
6. **Ленартович Олег** – доктор історичних наук, професор кафедри історії України та археології Волинського національного університету імені Лесі Українки (Луцьк).
7. **Марчук Володимир** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії ім. проф. М. П. Ковальського Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).
8. **Новак Богдан** – аспірант кафедри історії ім. проф. М. П. Ковальського Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).
9. **Омельчак Тетяна** – аспірантка кафедри історії ім. проф. М. П. Ковальського Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).
10. **Проховник Павло** – ад'юнкт Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного (м. Львів).
11. **Словінський Пшемислав** – доктор, проректор Академії ім. Якуба з Парадижа в Гожуві Великопольському (м. Гожув Великопольський, Республіка Польща).
12. **Смирнов Андрій** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії ім. проф. М. П. Ковальського (м. Острог).
13. **Тершак Анатолій** – аспірант кафедри історії ім. проф. М. П. Ковальського Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).
14. **Трофимович Володимир** – доктор історичних наук, професор кафедри історії ім. проф. М. П. Ковальського Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).
15. **Трофимович Лілія** – кандидат історичних наук, професор кафедри гуманітарних наук Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного (м. Львів).
16. **Фініковський Юрій** – аспірант кафедри історії ім. проф. М. П. Ковальського Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).

Наукове видання

**НАУКОВІ ЗАПИСКИ НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
«ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ»
СЕРІЯ «ІСТОРИЧНІ НАУКИ»**

ВИПУСК 30

Головний редактор *Володимир Трофимович*
Відповідальний за випуск *Андрій Смирнов*
Комп'ютерна верстка *Наталії Крушинської*
Художнє оформлення обкладинки *Катерини Олексійчук*

Формат 60x84/8. Ум. друк. арк. 12,32. Наклад 100 пр. Зам. № 73–20.
Папір офсетний. Друк цифровий. Гарнітура «TimesNewRoman».

Оригінал-макет виготовлено у видавництві
Національного університету «Острозька академія»,
Україна, 35800, Рівненська обл., м. Острог, вул. Семінарська, 2.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи РВ № 1 від 8 серпня 2000 року.

Виготовлено ФОП видавець Свиначук Р. В.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи РВ № 27 від 29 липня 2004 року.
Тел. (+38068) 68 35 800, e-mail: print35800@gmail.com.